

U vetem ne jete

MUHAMMET ALIJA

Reçensent dhe korrektor letrar:
Leka Ndoja

Kopertina:
Merita Spahia

ALIJA Muhamet,
I vetëm në jetë
Hyri në shtyp: 30 shtator 1995
Doli nga shtypi: 30 tetor 1995

I VETËM NË JETË

Libri autobiografik i Muhamed Alisë "I vetëm në jetë" ardhë për autorin si punim i parë, paraprihet nga dy fjalë të thjeshta të vetë atij drejtu profesionistëve të letrave. Pas një fillimi pak skematik të dy kapitujve të parë si dhe vështirësisë së përpunimit gjuhësor autori len mënjane drojën e shpallur vullnetarisht, dhe arrin të të fusë në botën e tij të pakontaminueshme nga artificat letrare: një jetë aventurore, parake, një ngulmimi paspjegueshëm për të hedhë gjithçka në letër me një forcë bukurie disi primitive, shoqnon rrëfimin.

Çiltërsia e rrëfimitarëve njihet së miri nga autorët tanë mbledhës të ngjarjeve, historive dhe rrëfenjave, siç veproi Kuteli. Por përveç Kutelit të tjerë shkrimtarë kanë qënë përvehtësues rrëfimesh autentike, faktesh, tematikash, përshkrimesh aventurore, dhurata të paçmueshme që i ngrejne mandej në art. Pikëpyetja qëndron nëse do të arrinte shkrimtari krijimin e një bote a atmosfere të besueshme për lexuesin apo jo?

Këtu sigurisht do të vendoste talenti, fantazia, përpunimi i lëndës letrare edhe në qoftë kryekreje interesante si intrigë apo rrëfim. Gjithsesi do të ishte një nga veprat e mira të aksh shkrimtari, kurrë më e mira dhe më e besueshmja. Rasti i Alisë është një mënyrë e çuditshme krijimi, ai i rrëfen vetvetes duke rrëmue në vetkujtesën pa shtue elementë të narracionit teknik. Ai shkruan si ti vijë në një çoroditje të këndshme si përjetimet, diçka e re e prozës autobiografike. Jeta e tij është një aventurë e hatashme, një kronikë karrodike në vehte. Ajo shkrihet me jetë të tjera, me ngjarje të mëdha e krejt të ngushta nga pushtimi i vendit (Shkodrës) deri tek shtegtimi gati përallor matanë "Bjeshkëve të namura" në Vuthaj e deri thellë në Kosovë i 14 vjeçarit për gjetjen e kalit të rrëmbyer me emrin "Gjok" grabitë

nga Dobraçi i Shkodrës, vendlindja e autorit që së pari vjen në letra.

Letrarizimi apo të themi përpjekja e mundimshme e autorit drejt gjuhës administrative e ka pluhurosë sapaq fjalën me ngjyresë shkodrane dhe shprehjen deri diku, munda i autosugjestionit për të shprehë gjithshka e përgjithkënd.

Edhe faktet, sidomos ato për figurat e Perlat Rexhepit, Jordan Misjes, Vasil Shantos, Qemal Stafës, Alush Alimanit etj. ndriçojnë si asnjëherë nga afër domethanien e karaktereve dhe mënyrave të veprimtarisë së tyre nën sytë e çiltër të një rioshi, ata sy që sot shkruen këtë libër që duhet të konsiderohet shpirtëzim i një epoke të palatueshme.

Leka Ndoja

I VETËM NË JETË

Shkrimtar, poet, studjues, kritik!

Më falni që po iu futem në profesionin tuaj aq të vlefshëm që natyra jua ka dhuruar në të mirë të njerëzimit sepse unë nuk jam i këtij zanati (dhe rrjedhimisht mund të bëj edhe gabime) dhe sot po mundohem të shkruaj jetën time, peripecitë e mia të pafund nën titullin: "I vetëm në jetë".

Duke e hedhur në letër këtë jetë, shpresoj në objektivitetin tuaj në vlerësimin e librit tim.

KAPITULLI I

Rrjedh nga një shtresë e mesme fshatare. Linda më 14 Korrik 1926 në Dobraq të Shkodrës. Babai im, Ali Hajdari dhe nëna Meleqe, vdiqën në vitin 1930, brenda 24 orëve nga diçka e papërcaktuar (!). Pra, babai 45 vjeç, nëna 40 vjeçe e bashkë me ta edhe një motër 3 muajshe me emrin Nadire që vdiq edhe kjo dhe u varros në krye të tri ditëve duke na lanë katër vëllezër dhe një motër (dy fëmijë: Tahiri e Zyraja kishin vdekur). Pra, unë Muhameti që po shkruaj këto rreshta isha 4 vjeç dhe më i vogli nga vëllezërit, Jonuzi - 2 vjeç.

Jetonim në këtë fshat të bukur me 100 shtëpi me tre fise kryesore: Ademët e Hysen Alisë, Dargjinët dhe fisi i Ulqinakëve, si dhe me disa shtëpi që ishin të ardhur pak më vonë si, Podgoriçajt e të tjerë. Katundi ynë, gjysma ishte i regjistruar në qytetin e Shkodrës dhe pjesa tjetër në Komunën e Vrakës që bënte pjesë në Malsinë e Madhe. Regjimi i Zogut e kish vendosur të ndahej kështu sipas rangjeve të familjeve që kishin influencë në atë qeveri.

Dobraçi ishte i pasur në blegtori dhe në toka pjellore. Një pjesë e këtyre tokave ishin pothuaj nën ujë. Livadhe të mëdha, fusha pa fund kishte në bregun e liqenit të Shkodrës, që ishin pasuri e agallarëve dhe e bejlerëve dhe, një pjesë e tij (Dobraçit) ishte pronë e Golemit dhe

rritnin një blegtori të begatë.

Ne si familje kishim (para vdekjes së babës) dele, lopë, kuaj e që dhe toka të mjafta për të përballuar jetën. Në shtëpinë tonë mbanim një ose dy hyzmeqarë për dele ose për punë krahu. Pas vdekjes së babës e të nënës ne mbetëm jetimë, në një kohë që ishim të gjithë të vegjël. Motrën tonë prindërit e lanë të martuar me një tregtar të furrave të bukëpjekjes. Ajo ishte mjaft rehat ndërkohë që jeta jonë ishte si mos më keq, sepse më i madhi ndër ne ishte Hajdari që s'ishte më shumë se 14 vjeç.

Pas vdekjes së prindërve, në shtëpinë tonë u mblodh një komision nën drejtimin e dajave, xhaxhait, dhëndrit tonë e disa të tjerë për të vendosur që ne jetimëve të mitur të na shpërndanin, dikë te dajat, dikë te motra, e dikë te xhaxhai. Ky ishte një propozim që doli prej dhëndrit tonë, Cuf Jerës. Por u hodh poshtë, sepse xhaxhai Zenel Hajdari dhe gjyshja nënë Habibeja, që ishte ende gjallë, nuk pranuan që dera e të birit të mbyllej pas shpërndarjes së fëmijëve. Ata vendosën që jeta të vazhdonte ashtu siç ishim duke fejuar e martuar 14 vjeçarin tonë Hajdarin me një vajzë të moshës së tij, të bijën e Abdyl Tafës nga Dërguti (lagje e Shkodrës). Kështu u bë fejesa e martesë brenda pak ditëve dhe ne mbetëm siç ishim, si të thuah "një grusht fëmijësh"!

Babai kishte lënë pasuri por kishte lënë edhe borxhe, të cilat duheshin larë sepse shtëpia mbeti hapur. Nëse ne do të shpërndaheshim aty - këtu (siç ishte propozuar) pasuria s'kish nevojë të shitej sepse borxhdhënësit mund të prisnin sa t'u laheshin ato me të ardhurat që do të hiqeshin nga konsumi ynë. Por mjerisht ky propozim nuk u zbatua, si rrjedhim u shitën tokë e dele e gjithçka nga kjo familje për të likuiduar gjithë borxhet që kishte lënë im atë. Pra, vazhdoi kjo jetë e zezë nën drejtimin e vëllait tonë të madh, tashmë të martuar dhe që në krye të vitit i lindi një djalë, të cilit gjyshja jonë i vuri emrin e babës tonë - Ali, emrin e të birit që e futi në dhé në moshën 45 vjeçare. Por kunata (bashkëshortja e vëllait) me prindët e saj nuk e kishin qejf këtë emër, ndoshta dëshironin një emër të kohës ose më mirë me thënë nuk u pëlqente dhe për këtë, deri në moshën 15 vjeç e thirën me emrin Cubi.

Dita ditës kjo familje shkonte drejt greminës ekonomike, sepse tim vëlla natyra e kishte larguar nga puna dhe s'kishte asnjë lloj dëshire për të punuar, e për të mbajtur së paku familjen e tij. Duke parë këtë ramje dhe duke u shitë një pasuri e madhe vendosën (dhe një Zot e di se kush) dhe sollën në shtëpinë tonë, për të banuar me ne, edhe dy të tjerë. Vjehrrin dhe vjehrrën e vëllait tim. Pra u shtua numri i parazitëve dhe

si rrjedhojë rrënimi shkonte më tej. Duke parë këtë rënim të dhëndrit të tij dhe të të bijës, Abdyl Tafa megjithse ishte në moshë të madhe. "plak i mbetur", vendosi të blejë një kalë me ato pak para që kishte marrë nga shitja e shtëpisë së tij për të jetuar me ne. Ai filloi një tregëti. Një herë në javë shiste djathë e bulmete të tjera në fushën e pazarit. Unë do t'i shërbeja Abdyl agës, ashtu si i thirrim ne, për t'i ngarë kalin ose për t'ia mirëmbajtur. Në këtë kohë isha 6 - 7 vjeç, i zhveshur dhe i zbatuar si mos më keq, në dimër e verë. Vazhdova këtë punë për afro një vit. Më pas Abdyl aga shet kalin, ngaqë s'mund ta zotëronte dot për shkak të pleqërisë dhe bleu një gomar, të cilit mund t'i hypte më kollaj.

Pra, në të dy mjeshtritë e Abdyl agës unë isha një shërbëtor i vogël, ose më mirë të them një skllav në dispozicionin e vëllait tonë Hajdar. Shpesh, të moshuar dhe ata që e kishin njohur babain tim, atë njeri të nderuar, më tallnin; si i biri i Ali Hajdarit bëhej shërbëtor i Abdyl Tafës.

Revoltohesha shpesh po s'kisha çfarë të bëja. Isha i detyruar t'ia ngisja e t'ia mbaja atë gomar të shkretë dhe t'i bindesha urdhërave të tij. Por, revolta ime dhe ironitë e të tjerëve më nxitën dhe më dhanë kurajo (më mirë guxim) dhe çbëra? Mblodha një grusht miza kali dhe ia hodha gomarit në mes të dy këmbëve të prapme. Gomari u tërbua se nuk i duron dot mizat e kalit dhe në tërbim e sipër futi kokën nën dy këmbët e tij të para dhe me këmbët e prapme duke gjuajtur shkelma me shpejtësi e hodhi Abdyl agën pranë një kanali të thellë në krye të Dobraçit. Abdyl aga vritet e coptohet si mos më keq dhe për disa kohë e kapin lloj - lloj sëmundjesh nga kjo që pësoi.

Kështu shpëtova nga kjo fatkeqësi që më kishte rënë në pjesë duke qënë shërbëtor i Abdyl agës dhe i parazitëve të tjerë që tashmë do t'i kisha mbi shpatullat e mia. Pas asaj dite parazitët e shumtë (që ishin gjithë ato frymë sepse tashmë vëllai ishte bërë edhe me fëmijë të tjerë), pritnin nga krahët e mij të dobët. Më duhej të prisnja dru në pyllin e Dobraçit që ishte pronë e jona. Ai pyll pothuaj gjithnjë ishte i mbytur në ujë e duhej të gjeja edhe lundër që të nxirrja drutë prej tij dhe për t'i sjellë më pas në shtëpi me gomar ose me ndonjë qerre që lypja në fisin tonë. Pasi i sillja në shtëpi, duhej t'i shkurtoja e t'i çoja deri në vatër për të marrë flakë e për të nxehur gjithë parazitët e asaj shtëpie.

Babai ynë në akshihane (kuzhinë) kishte ndërtuar dy furra: një për fërliqe e bakllava dhe tjetrën për të pjekur bukët e misrit e grurit. Për çudi, këto furra pas vdekjes së tij e të nënës nuk u ndezën më, as për të pjekur së paku bukën e shtëpisë. Ime kumatë dhe nëna e saj e gatuanin bukën me ujë të valuar, pasi kështu gatuhej buka e misrit.

Tepsia bashkë me brumin peshonin rreth 14 deri 15 kg. Këtë tepsi ia vendosnin në kokë dy veta për ta çuar me e pjekë në qytetin e Shkodrën. Që nga shtëpia jonë deri tek bukëpjekësi në lagjen Rus ishte të paktën treçerek ore rrugë. O Zot! - thosha me vehte. Çuditesha edhe vetë se si e mbante trupi im atë peshë mbi kokë, e cila më kishte shtypur jo vetëm kokën por edhe gjithë trupin. E përveç peshës duhet të duroja edhe nxehtësinë e ujit të valuar që më përvëlonte kokën. Këmbët më dridheshin e detyroheshja t'u lutesha të rriturve në rrugë (të njohur ose jo):

- Më ndihmoni ju lutem sa t'a ul pak tepsinë!

- Po more i shkretë! - më thoshin - çfarë dënimi të paskan dhënë ata njerëz që ke në shtëpi!

- Çfarë të bëj? - iu thoja disave - Jam i detyruar ti kryej këto detyra sepse jam në mëshirën e Zotit. Nënë e babën nuk i kam. Shumë herë kur jam ngushtë i kërkoj e u thëras të më vijnë në ndihmë por as njeri e as tjetri nuk më përgjigjen.

Kështu që iu lutesha përsëri rrugëtarëve të tjerë të më ndihmonin sa për ta vënë atë tepsi të madhe mbi kokë. "Mos e hangshin këtë bukë që presin prej teje e për t'ua çuar tek goja". Qaja e revoltohesha por kjo nuk sillte asnjherë asnjë dobi. Pasi piqej, buka ishte më e lehtë dhe peshja për mua më e vogël. Uria, që shumë herë ma këpuste barkun, më jepte kurajo për të qënë më i fortë ta sillnja bukën në shtëpi e për ta ngrënë bashkë me ata njerëz që tani e prisnin gjithshka prej meje.

Pa mbaruar mirë buka, të cilën shpesh detyroheshja t'a merja në dorë, më kërkonin t'u mbushja ujë të freskët në pus, që në më të shumtën e rasteve ishin 30 deri 35 metra të thellë. Kryesisht mbushja në pusin tonë, në oborri i shtëpisë, pasi ishte më afër dhe ishte i leverdisshëm për mua, por im vëlla, e për çudi edhe vjehra e tij, nuk e pëlqenin këtë ujë. Ata donin ujë nga një pus, që kishte nam për ujë të ftohtë e të lehtë, pusi i Muçalisë. Ma derdhnin ujin e mbushur dhe, duke më gjuajtur herë pas here me shqelma e shuplaka, më detyronin t'u sillja ujë nga ai pus.

Duke u ritur dhe duke m'u shtuar mundimet për të mbajtur parazitët e shumtë që pritinin si zogjtë dhe që s'kishin të ngopur asnjherë. Nuk isha më shumë se 10 vjeç. Shkoja të gjuaja me llastik për të vrrarë lloj-llojshpendësh të vegjël. Isha bërë si egërsirë e pa i vrrarë nuk i lija. Llastiku, ishte bërë për mua një armë e fuqishme me të cilin kisha vrrarë edhe rosa, pata e lepuj. Kisha përgatitur një sasi leqesh me qime kali për të zënë shpendë, fuzhnjë për peshq e shumë mjete të tjera. Pra, shtëpisë i

kisha siguruar për çdo ditë mish të freskët. Gatuhej herë supë me buqrin e tyre e herë gjellë të tjera që sajnin nënë e bijë në këtë shtëpi.

Siç dihet, Shkodra ishte një vend bollëku në të gjitha hallkat, por, për t'i shfrytëzuar këto duhej punë në familje e sidomos në familjen tonë ku nuk punonte kurrkush veç meje sepse im vëlla, i cili kishte krijuar një familje jo të vogël, nuk dinte absolutisht të merej me punë ose të kishte dëshirë për të. Ai ishte me të vërtetë njeri i veçantë. Vjehri i tij, pasi u vendos në shtëpinë tonë, përveç rraqeve (hekur e teneqe) të gjitha pa vlerë, kishte sjellë edhe një zgjua primitiv bletësh. Ky zgjua u shtua shumë, bile dua të them se atje ku nuk ka mbarllëk robi e imani, pati mbarllëk bleta. Pra duhej t'i ecte diçkaje. U bënë kështu disa zgjoje primitive pasi nuk e njihnim atë zanat. Im vëlla, Hajdari dilte nga ora 9 e mëngjezit e shtrihej sa gjatë e gjërë përpara bletëve duke i parë e duke i studjuar mashkullin e femrën deri tek mbretëresha, shkruante disa lloj filozofish të kuranit e të dervishizmit, ku kishte qejf të futej. Pra, kjo ishte puna e tij e asgjë më tepër deri sa errej. Çdo vit, kur mbetej ngushtë, shiste nga një copë tokë të familjes sonë, të cilën na e kishte lënë babai. Këto para ishin në valutë: napolona flori. Tokat kushtonin shumë sepse në atë kohë preferoheshin dhe sidomos tokat e Dobraçit. Si i shiste e si kryheshin noteritë, kjo ishte vetëm puna e tij! Jetimi (siç dihet) nuk shet dhe s'ka të drejtë shitjeje ligjore për tokat që i kanë lënë prindërit. Por, im vëlla i shiste për t'i përdorur këto para për nevojat e familjes së tij, sepse tashmë s'kishte vetëm gruan por edhe dy fëmijët, Aliun dhe Agimin që më pas iu shtua edhe Faria. Përveç këtyre kishte në ngarkim edhe vjehrrin me vjehrrën si dhe ne dy vëllezërit, mua dhe Jonuzin e vogël.

Ne kishim edhe një vëlla tjetër, Dylin. Ai ishte tetë vjeç më i madh se unë dhe më i vogël se Hajdari dhe nuk bënte pjesë në këtë familje, pasi dhëndëri jonë Cuf Jera, që kish për grua motrën time Aishen, e kish marë, qysh me vdekjen e prindërve, në dyqanin e bukës si shegert, ose si çirak ose për ta rritur e për t'u kujdesur për të. Siç më kanë thënë, ai, nuk e mbante vëllanë tim në shtëpi, por në dyqan ku piqnin lloj - lloj bukësh të asaj kohe. Flinte e ngrihej aty bashkë me shegertët e tjerë. Cufi, e lante dhe e vishte shumë më mirë se sa ne që jetonim në shtëpinë tonë. Kur vinte në shtëpi, megjithse rrallë (1 deri 2 herë në muaj edhe më rrallë), mua dhe Jonuzin na merte malli shumë për të. I afriheshim sikur t'ishte për ne ndonjë prind, por për çudi ishte një tip shumë i ftohët dhe me mua tregohej edhe më i keq, më grindavec. Kishte një lloj ambicjeje të madhe për të m'i marë mjetet e mia të gjetisë. Por edhe unë nuk bija më poshtë.

Në një rast, kur erdhi të flinte në shtëpinë tonë, që s'mbahej mënd ta kish bërë ndonjë herë, erdhi me një biçikletë të re e mjaft të bukur. Nga e kish marë nuk e di sepse nuk dija asgjë për furrën e shokët me të cilët punonte. Rallë kisha parë biçikleta, kështu që më kishte hyrë një lloj qejfi se si i hypej e se si grahej se, për ta mësuar as që më shkonte ndër mend, ngaqë e kujtoja shumë të vështirë këtë lloj mjete që ishte aq i dëshiruar për mua. Nata ishte e bukur dhe me hënë, sipas mendimit tim qershor - korrik, sepse ishte nxehtë dhe ngaqë gjuaja me leqe (kjo lloj gjuetie bëhet më shumë natën), isha mësuar e kalitur dhe s'kisha frikë prej atij apo këtij që na tregonte gjyshja jonë darkave (përralla me ujë e shejtanë). Atë natë, duke mos iu trëmbur malukatëve të trilluar, në kohën kur Dulin e kishte zënë gjumi, atë e zinte një lloj i veçantë gjumi: gjumi i furrtarëve që ishte më i rëndi, mora biçikletën e shkova në një livadh të bukur, në Begesh, që e kishim prapa shtëpisë. Këtë livadh e kishin dajat tanë. Gjyshi i mëmës time ua kishte dhënë trashëgim me fjalë për pas vdekjes, e cila i erdhi në moshën 125 vjeç. Për fat të keq, nëna ime vdiq para tij e megjithse gjyshi e la këtë amanet (t'i dhurohet fëmijëve të mbesës sime), dajogjyshi i madh, babai i nënës dhe të gjithë vëllezërit e saj e hodhën poshtë atë dhe kjo tokë nuk na u dha.

Pra, në këtë tokë që ishte një livadh me bar si një fushë futbollit, lodrova gjithë natën dhe biçikletën e mësova për bukuri. O Zot sa herë u rëzova, sa herë hyra me kokë nëpër gardhe që ishin të mbushura me ferra. S'më mbeti vend në trup pa u gërvishtur. Gjunjët e mij u bënë gjak, u vranë e u coptuan por gëzimi që mësova biçikletën i mbulonte të gjitha plagët që kisha marë gjatë natës.

Pa dalë drita u futa në shtëpi, por bëra një gabim. S'e di, a prej lodhjes apo nga dhimbjet e trupit, kisha haruar të pastroja biçikletën që e kisha bërë baltë e copë. Hyra në dyshek, u mbulova kokë e këmbë dhe më zuri gjumi. Në mëngjes, Dyli, kur po përgatitej për të shkuar në furrë, e pa biçikletën të katandisur mos më keq. U krijua një potere e madhe midis tij e Hajdarit.

- Kush e bëri biçikletën kështu? Ti Hajdar? - i thoshte Dyli.

Unë e digjoja nën jorgan i mbuluar kokë e këmbë dhe i mbytur në djersë.

- Jo, nuk e kam marë e as kam hipur në të - përgjigjej Hajdari.

"O Zot - thoja me vehte - ky faj po i ngarkohet Hajdarit". Doja ta shfajësoja por s'ma mbante sepse grushtat e shqelmat, të cilave nuk i shpëtova, ishin më të fuqishëm se ndërgegja ime. Duli, siç e kishte zakon, donte të më ngarkonte një faj edhe kur s'e kisha e jo më tashmë

që dikush ishte fajtor për këtë ngjarje. Erdhi tek unë. Po qëndroja si lepur i në strofkë kur e ndjekin zagarët apo gjuetarët. Më hoqi jorganin, e siç isha në shtrat më gjejeti me dy shqelma në këmbët. Unë për t'u mbrojtur, bëja sikur isha i përgjumur dhe s'dija se ç'po bëja. U ngrita dhe e kafshova me dhëmbë në gishtat e këmbës dhe e bëra të bërtiste (këtë e bëja shpesh me ata që ishin më të fuqishëm se unë). Ai dhëmb s'ishte çudi të të këpuste gishtin si të prisje me gërshtë një degë hardhije. Grindja zgjati rreth një orë. S'kisha asnjëri në krah pasi kështu ishte bërë zakon në këtë shtëpi. Edhe sikur të mos isha fajtor ata më bënin, e jo tani që pak a shumë dihej që biçikletën e kisha trazuar unë. Hëngra shqelma, grushta dhe ndonjë shuplakë edhe nga të tjerët. Shpëtova me kaq sepse justifikohesha me faktin se s'kisha si ta mirrja biçikletën kur s'mundja ta ngisja. Çeshtja mbeti enigmë për shumë kohë.

Jetoja shumë keq. Askush s'ma vinte veshin e s'më jepte asnjë ndihmë. Punoja pa pushim nga mëngjesi deri në mbrëmje. Bëja lloj - lloj punësh që kishte shtëpia e toka përreth. Isha bërë si një njeri i uritur. Shpesh rrija pa ngrënë gjithë ditën. Në shtëpi nuk më jepte askush, veçse në rastet kur u kryeja ndonjë punë.

Një ditë, e cila më ka mbetur në kujtesë e s'kam për ta harruar deri sa të vdes, dola në krye të Rusit që ishte ngjitur me katundin tim dhe ku bëhej tregu, ose më mirë me thënë në rrugën kryesore të Malsisë së Madhe, ku hynte lloj - lloj malli që shitej në qytetin e Shkodrës. Rusi i Madh ishte lagjia më e bukur dhe më e madhe e qytetit të Shkodrës që lidh edhe Malsinë e Madhe. Dobraçi, vendlindja ime, kufizohet me këtë lagje të bukur me të cilën është e lidhur aq shumë jeta ime. Tani, çdo nevojë të familjes duhej ta kryeja në Rusin e bukur që i kishte dyqanet me lloj - lloj mallrash, në seri e me një bukuri të rrallë. Një i çmendur, Hamid Lesha gjezdiste anakënd duke kënduar një këngë, fjalët e bukura të të cilës u realizuan pas çlirimit të Shqipërisë.

*"Si ka thënë moj halla Budja,
me shtrua Rusin me çiment."*

Këtë ai e përsëriste gjithë ditën duke e pasur kësisoj edhe si mjet fitimi. Dikush nga tregtarët i jepte cigare, tjetri një simite, një i tretë terhan hallve e dikush një kurabi të lyeme, si i thonë shkodranët "dikush një palë këpucë e dikush një kostum". Pra, edhe i mari jetonte më mirë se unë, i biri i një familjeje të madhe, me emër e pasuri. Për nuk qënka aq e nevojshme pasuria sesa prindërit që e kanë lindur. Fëmija pa

prindërit mbetet jetim dhe pa asnjë përkrahje në botë.

Në këtë Rus të bukur, atë ditë, po kalonte një karvan me qerre të ngarkuara me bostan. Ishin qere të bostanxhinjve të Shtoit e të Vrakës. fshatra disa orë më larg mbi Dobraçin e Golemin. Ata kishin një zakon, që vendosnin edhe dy thasë me bostanë, një në fillim dhe tjetrin në fund të qerres që i falnin fukarenjve gjatë hyrjes nëpër qytet. Iu afrova njëres prej qerreve dhe ndoshta nga që isha i uritur, zgjata dorën dhe mora një kokër bostan nga thesi pak i çarë. Qerexhiu, i pa njohur për mua, më pa e më kapi për zverku duke më futur një shputë aq të rëndë sa më përplasi për tokë. U lava në gjak, që më dilte pa pushim nga hundët. Pamja ime i ngjallte keqardhje gjithkujt. E pse e gjithë kjo? Për një kokër bostan, që më i miri prej tyre s'vlente më shumë se njëçerek korone, e lene më ajo kokër që unë ia kisha marë pa leje e që s'vlente asnjë kacidhe (kacidhja ishte masa më e vogël e parasë që dispononim në atë kohë). E gjithë qerrja, që mund të kishte rreth 100 kokra të zgjedhura, nuk kushtonte më shumë se 3 deri 3,5 korona. Ja pra cili ishte shkaku për të cilin u rraha e u gjakosa në mes të asaj rruge aq të populluar e para një shtëpie të madhe me shenjë në qytetin e Shkodrës, familjes së madhe të Gjerezëve me të cilët babai im i nderuar kishte patur miqësi të vjetër. Të gjithë sa ishin në atë shtëpi të bukur dykatëshe, burra e gra, dolën në rrugë, më kapën prej duarsh e më futën brenda; më lanë e më mjekuan. Kur e morën prej duarsh e më futën brenda; më lanë e më mjekuan. Kur e morën prej duarsh e më futën brenda; më lanë e më mjekuan. Kur e morën prej duarsh e më futën brenda; më lanë e më mjekuan. Kur e morën prej duarsh e më futën brenda; më lanë e më mjekuan.

U kërkova të largohesha nga shtëpia e tyre, por në asnjë mënyrë nuk më lanë, sidomos një nënë që ishte e ve me dy fëmijë, Sulën e

Qutherin bashkëmoshatarë me mua, më mori në dhomën e saj. Këtu filloi edhe shoqëria mes meje dhe Sulës, me të cilin ishim shokë deri vonë në jetën tonë. Shumë fjalë biseduam për familjen time, për babain e nënën, kush ishin e ku kishte vuajtur i biri i tyre. Këtu digjova dhe çfarrë s'dëgjova prej kësaj familjeje shkodrane me tradita të mëdha trimërie e burrërie. Pra, a e kam të drejtën për të shkruar për jetën e familjes se nga rrjedh e kush është ajo? Them se po.

* * *

Unë jam stërnipi i Hysen Alisë, një nëpunësi e oficeri të madh që urdhëronte e sundonte nga Shkodra e asaj kohe e deri thellë në Mal të Zi. Ai gjysh kishte arritur të merte për bashkëshorte një vajzë nga Vrania e Malit të Zi. Për sa di e kam studjuar, këto toka janë të gjitha të Shqipërisë. Ai babagjysh i kishte dhënë të bijën këtij babagjyshi të madh, që ishte pjesëtar i një familjeje të madhe e që kish një pasuri pafund në tokat që tash i ka zënë liqeni i Shkodrës. Të gjitha këto toka, këtë mall të patundshëm, ai ia bën dhuratë të bijës me një kusht që gjyshi im i madh të pranonte që bashkëshortes së tij, që ishte ortodokse t'i ndërtohej një kishë. Pra, për gjyshen time të madhe një kishë, ndërsa për gjyshin e madh të ndërtohej një xhami, kështu sejcili të kishte të drejtat e tij në marëdhënie feje e bashkëshortore. Sa i kulturuar dhe parimor kishte qënë ky gjyshi im i madh që pranoi një kusht të tillë prej vjehrrit, për t'i ndërtuar kishë bashkëshortes së tij, duke qënë mysliman e prej një familjeje të madhe e me personalitet në Perandorinë Osmane. Kisha dhe xhamia u ndërtuan rreth 200 metra larg nga njëra tjetra në anë të Dobraçit.

Gjatë punimit të tokave që i mbulon Dobraçi me emrat: Xhelete, Sulhamje, Buramdha, janë zbuluar troje shtëpish me arkitekturë të përsosur. Gjenden tulla dhe tjegulla moderne që, sipas këtyre e të tjera të dhënave kuptohet se qyteti i Shkodrës dhe Dobraçi duhet të kenë qënë modernë, të mëdhenj e të një bukurie të rrallë. Në atë fushë të bukur ku u ndërtuan kisha dhe xhamia moderne për familjen tonë të madhe, sot si njëra dhe tjetra na kanë lënë shnjë muret e tyre. Pra, pjesë nga liqeni i Shkodrës deri tek kisha e xhamia ishin pronë e gjyshes time të madhe dhe pjesa tjetër, në lindje të Dobraçit, ishte pjesë e gjyshit. Mendohet se Dobraçi i Madh ishte në pronësinë e gjyshes time të madhe, pjesë e cila më vonë i është aneksuar, në kohën kur jetonte gjyshi im i madh Hysen Alia.

Hysen Alia me bashkëshorten e tij lindën dy fëmijë, të dy djem: i

madhi Ademi dhe tjetri Alia. Banonin në këtë shtëpi ku u rrita edhe unë. Shtëpia ishte e madhe, me disa dhoma e ahve të mëdha (ahme) për bagëtitë e trasha dhe krevete (më të ulta) për bagëti të imta. Hysen Alia me dy djemtë dhe me një numur hyzmeqarësh në blegtori e bujqësi, banonin në këtë plantacion pafund që kufizohej në perëndim me Krajën. Zogajt në qytetin e Shkodrës, në jug me Golemin dhe me Shtoin në verilindje. Plantacioni kish një bujqësi e blegtori të begatë sepse edhe kullotat ishin të shumta. Liqeni i Shkodrës në atë kohë ishte i ngushtë sa një vijë që njeriu mund ta kapërxente lehtë. Hyseni vdiq në një moshë mesatare dhe la dy djemtë me pasuri të madhe. Të dy u martuan, më i madhi, Ademi, lindi katër djem ndërsa Alia - tre djem: Hajdarin, Cenin dhe Nurin. Kështu shtëpia u bë e madhe, shtuar me një numur të madh meshkujsh. Lindi nevoja për t'u ndërtuar një shtëpi e madhe pak më larg se vendi ku ish vendosur shtëpia ku jetonim në mes qytetit dhe shtëpisë së vjetër në truallin Caçeshë që ishte pronë e gjyshit të madh, Hysen Alisë. Kjo shtëpi dykatëshe u ndërtua në formë kazerme të zgjatur për t'u strehuar çdo djalë që martohej në shtëpinë e vjetër të Ademit dhe Alisë dhe u quaj shtëpia e Ademëve të Hysen Alisë, pra mori emrin e djalit të parë. Sejcili prej djemve të sipërpërmendur, pas martesë u vendos në këtë shtëpi. Këtu jetuan që nga gjyshi im Hajdar Alia e deri tek Cani, babai i Sadikut, që jetoi deri në fund në shtëpinë e gjyshit të madh. Në shtëpinë e re të Ademëve të Hysen Alisë lindi unë dhe pas gjashtë javëve, babai im me Sadikun, që jetonte në shtëpinë e vjetër, ndëruan shtëpitë. Babai i dha shtëpinë e tij të re kushuririt të tij Sadik të Canit që banonte në atë banesë të vjetër. Im atë, në kundërshtim me dëshirën e xhaxhait tim, Zenel Hajdarit dhe të mamasë time, që e donta aq shumë, la shtëpinë e re dhe mori të vjetrën. Xhaxhait tim, Zenel Hajdarit, i ndërtoi një shtëpi dykatëshe me katër dhoma përsëri në tokën e quajtur Çeçeshë, që ishte një tokë e madhe dhe vetë shkoi në shtëpinë e vjetër, shtëpinë e stërgjyshit të tij. Këtë e bëri sepse kushuriri i tij Sadiku nuk kishte "sy për çabe" për të jetuar e kishte mbetur i vetëm me një nënë plakë. Mall i kishte lënë boll i jati por ishte një njeri që hante e pinte e nuk punonte, e si pasojë desh të shiste edhe këtë mall të përsosur ku ishte martuar gjyshi im i madh, ku kishte krijuar këtë familje të madhe. Duke parë këtë rezik, mundësinë e futjes së dikujt në truallin e tij të moçëm, babai i doli përpara të keqes e kështu, u detyrua, të linte një shtëpi të re e të shkonte në shtëpinë e vjetër ku punonin e jetonin hyzmeqarët e Ademit të Hysen Alisë. Në të vërtetë kjo shtëpi ishte e madhe, kishte rreth e

rrotull disa dynymë tokë shumë të mirë, truall i të parëve. Atje shkoi, siç e thashë, kur unë isha gjashtë javësh (siç më thotë ime motër). Ai ndërtoi disa godina për t'i krijuar kushte bashkëshortes së tij, nënës sime. Rregulloi banjo e dhoma dhe disa dhomave të shkatruara u vuri tavan e dysheme. Ndërtoi edhe dy furra të mëdha, një për bukë e tjetrën për gostira, për fërliqe e bakllava pasi miqësia e shtëpisë sime ishte e madhe përshkak se babai kishte një funksion të lartë shtetëror, myltezim i të dhjetave në bujqësi.

Në këtë shtëpi hyri me fëmijët e tij Hajdarin, Ahishen. Dylin dhe mua. Muhametin e porsalindur, që siç thotë ime motër: "ishe fëmijë i sertë, vajtues dhe shumë i egër". Rrallë gjendej qetësim për mua. Ndoshta ishte edhe shkaku se nëna nga fëmijët e shumtë dhe nga hyrjet e daljet e shpeshta të miqve, s'kish kohë të më bënte aq shumë hyzmet dhe të merej sa duhet me mua. Pra edhe Ali aga (babai im), siç e thëriste mamaja, nuk ia prishte qejfin bashkëshortes së tij që e kishte aq të shkathët e aq të bukur e që për sa kam marë vesh, ai e kishte marë me një lloj dashurie që do ta përshkruaj më poshtë. Kështu që çifti u detyrua të merte një dado për të më rritur. Kjo ishte teze Vacja, teza e nënës sime, një grua e mbetur vetëm e pa njeri. Ishte ky, një mendim i babait, i cili donte që edhe mua të më gjente një kujdestare e njëherësh të ndihmonte këtë njeri të vetmuar që të kishte edhe ajo shtëpi. Kjo grua, më lidhi e më zgjidhi nga djepi, më lau e ushqeui deri sa u bëra tre vjeç. Ajo vdiq e unë nuk e pata fatin ta njihja këtë nënë të dytë që sa e sa herë e kisha lodhur, ia kisha prishur gjumin natën pasi dhe hashashi që më jepte s'më bënte derman. E kisha munduar shumë e megjithatë, prej saj mbaj mend vetëm puthjet e përqaqimet. Rrallë edhe më kishte qortuar, bile babait i thoshte:

- I rëntë pika djalit tënd sepse po më mundon shumë! Është i sertë dhe duket se do marë më shumë se dy - tre gra.

Babai e digjonte i qetë dhe qeshte.

Edhe babai im ishte rritur jetim, së bashku me xhaxha Zenelin dhe hallë Lajen, sepse gjysh Hajdari kishte vdekur i ri duke lënë tre fëmijë e gruan e re, gjyshen time, nënë Bibën. Kjo grua e drejtë i rriti ata fëmijë, me pasurinë që i kishte lënë i shoqi e më shumë me mundin e saj, duke endur me duart e saj të shkathhta lloj -lloj pëlhurash. Kështu, ajo e ruajti për jetimët e saj gjithë pasurinë, të tundshme e të patundshme, që i la i shoqi, ndryshe nga ç'ndodhi me mua që në të njëjtat rrethana, kur mbeta jetim, pasurinë e trashëguar "na e hëngri lugati". Djemtë u rritën dhe u bënë burra me autoritet e personalitet, me

një karakter që i përshtatej asaj familjeje që i kishte rritur.

Miqtë kishin dëshirë për t'i gjetur edhe një nuse të nivelit të tij, e kështu, një ditë Kadën Suda, nëna e nënës sime, një grua e shtëpisë së madhe të Haxhi Zenelëve në Dobraq i thotë babait:

- Ali aga, due me të ba një nuse, një vajzë prej një shtëpie të madhe!

Kjo ishte një vajzë nga Golemi që më vonë bëhet bashkëshortja e Dyl Manit e një burri të nderuar me banim po në Dobraq. Nuk e di pse i bëhet ky propozim nga një zonjë e madhe babait tim, ndoshta ajo kishte nuhatur se Ali Hajdari donte të merte të bijën e saj. Kështu mendoi t'i dilte të keqes përpara, për mos ia dhënë në asnjë mënyrë të bijën jetimit, që pak a shumë "kishte rrënë edhe nga vakti" e s'ishte tamam shtëpia e dikurshme e Hysen Alisë.

- Dakord! - i thotë ai Kadën Sudës - Të qofsha mirënjohës që do me më ba nuse, e nuse të mirë për aq sa e njoh, si shtëpi e si njeri i asaj shtëpie. Por due një kusht prej teje, Kadën Sudi. Nëse ata nuk ma japin atë vajzë për grue, atëhere ti do të më japësh vajzën tande.

- Si mundem me ta dhanë vajzën time - i thotë ajo - kur ti për mue s'je gja tjetër përveç një jetim i mjerë me pak pasuri.

- Mirë, mirë vazhdo punën Kadën Suda! Qoftë e ajrit cilado punë që të përfundosh!

Kadën Suda filloi me shpejtësi, sepse tashmë e pa vehten ngushtë përpara kushteve që iu vunë dhe e dinte mirë se fjala e tij s'bëhej dysh. Ajo shkon t'a kërkojë këtë vajzë, në këtë familje të madhe të Golemit, por e presin "me këmbët e para". "Nuk kemi vajzë për të!" Pra, dikush nga rrethi ynë i kishte vënë në dijeni se Kadën Suda po kërkonte atë vajzë për të nxjerë nga loja të bijën e për ta zëvendësuar rolin e saj me atë të një tjetre. Kadën Suda na u kthye si një mblestare e dështuar, e dashur padashur i çoi fjalë Ali agës, duke e vënë në dijeni për sa mësoi.

Ndërkohë, pa u vonuar, im atë dërgon xhaxhain e tij Cenin për të kërkuar të bijën e Kadën Sudës, vajzën e Asllan Zenelit, të mbesën e Haxhi Zenelit që kishte qënë në Qabé (tek varri i Muhamet Mustafait) më shumë se tre herë. O Zot si u prit ky mblesatar, xhaxha Ceni. E megjithatë ai as u lëkund, as u tërhoq por zuri vend pranë Haxhi agës, hoxhës së madh, duke shkëmbyer cigare nga kutitë dhe duke e pyetur për shëndetin e tij e biseda të tjera që përtypnin burrat e moshuar të asaj kohe. E në muhabet e sipër i thotë ca fjalë Haxhi agës:

- Kam ardhë të të kërkoj mbesën tande për nipin tem. E ma mirë seç e njefti ti Ali Hajdarin s'e njefti kush tjetër.

- Po! - i thotë gjyshi i madh - Djalë i ri e burrë zakoni që fjala s'i bahet

dysh as në katund e as në Shkodër.

- Pra, a do të ma japësh?

- A nuk po më len pak kohë, o njeri i nderuem, sa të bisedoj edhe me njerëzit e tjerë?

- Jo Haxhi aga! Asnji dekokë! (fjala minutë n'atë kohë nuk përdorej) Due mbesën tande ose ndryshe s'dal prej kësaj shtëpie!. - Për mue pra, qoftë e dhanë mbesa qysh tani - thotë ai dhe porositi edhe dy kafe, përveç atyre që kishin pirë më përpara.

Atëhere xhaxha Ceni çohet e ikën duke i thënë:

- Lamtumirë e na u trashëgofshin.

Ai shkon në shtëpi dhe vë në dijeni kunatën e tij, nënën e babës, Bibën.

- Djalin pra ta fejova me të bijën e Asllan Zenelit. Na qoftë për hajër! Pinë edhe këtu nga një kafe.

Jo shumë kohë pas këtij momenti vjem një mbles tjetër nga shtëpia e Haxhi Zenelëve me një lajm të ri:

- Ne vajzën ta kemi dhanë, por kërkojmë si pajë për të, pesë ditë para martesë, dhjetë kostume kombëtare!.

Këtë detyrim, jo vetëm shtëpia e Haxhi Zenelëve, por edhe ndonjë familje tjetër më e pasur nuk mund ta përballonte. Këtë ata e dinin dhe kështu kujtonin se, Ali Hajdari do hiqte dorë nga ajo vajzë dhe nga ajo fejesë, për shkak të kushteve të rënda familjare, sidomos për shtëpinë tonë. Ky ishte një plan i biseduar dhe i përpunuar nga të gjithë pjestarët e shtëpisë së Haxhi Zenelëve, pa dijeninë e gjyshit të madh i cili e pat dhënë fjalën e tij për t'i dhënë mbesën e tij Ali Hajdarit. Për këtë nënë me dy jetima, që ishin të rinj e të pa ushtruar në punë, ky detyrim ishte i rëndë. Megjithatë, ata edhe këtë kusht e pranuan që kërkesa e tyre të plotësohej.

Siç duket, babai e kish dashur më parë nënën time, ishin njohur e ndoshta kishin patur edhe takime. Pra me sa kam marrë vesh ata janë dashuruar. Kështu që ai do t'ia plotësonte të gjitha. Jo shumë larg, caktojnë ditën për ta marrë nuse, ndërsa për kostumet kombëtare në shtëpinë tonë nuk po bëhej më fjalë, ndërkohë që pala tjetër priste me andje të madhe sepse, tek ai kusht absurd ata shihnin çelsin e zgjidhjes së problemit të tyre ose kyçin për të mbyllur njëherë e mirë kërkesën e babës tim.

Në shtëpinë tonë, vajza kishte një hallë të martuar me xhaxhain e babait. Ne e thërisnim teze Sebija. Ajo ishte e bija e Haxhi Zenelit dhe jetoi gjatë. Kishte për burrë Rexhep Mustafën. Si duket, vajza kishte patur hyrje e dalje me hallën e vet dhe kështu, babai kishte patur rast të njëjhej dhe të dashuronte këtë vajzë të bukur, mamanë time të cilën

unë nuk pata fat ta njoh e ta kundroj atë bukuri që aq shpesh ma përmendin njerzit edhe tani që po e shkruaj këtë libër.

Para se të shkonin me marrë nusen, babai bën planet e tij. Dërgon hallën e vajzës tek prindërit, tek Haxhi Zeneli. Ajo ishte femër e shkathët. Babanë tim e donte shumë dhe ndikonte po shumë edhe në familjen e saj, sidomos tek i ati. Ajo u thotë se nesër, ditën e enjte, do vijë të marin nusen.

- Baba, të lutem më jep urdhër të përgatisim nusen se, kostumet Ali aga ka për t'ia ba patjetër një ditë vetë grues së tij! E këtë unë ma shumë se prej kujt doje e kërkoj prej teje, sepse, për të qënë njeri i mirë e për të ba punë të mira je Haxhi qabeje, e s'ka nevojë ma shumë. Pra, urdhni jot pritet, se ata vijnë sipas zakonit sonte në mesnatë me marë nusen!.

Dita e enjte, kjo ditë e lumtur që do të bënte bashkimin e ligjshëm të këtij çifti të dashuruar, erdhi shpejt. Por se si do të bëhej, s'e di as unë që po e shkruaj këtë histori. S'e di nëse do të bëhet e lumtur, ashtu siç i urojnë, apo do sjellë gjak prej të dy familjeve. Pra u përgatit një pajton modern me dy kuaj, të dy hamshorë që kur kalonin bënin një zhurmë troku të fuqishëm, prej të cilëve njëri ishte hamshori i shtëpisë tonë të cilin babai e kishte merak.

Pasi u mprehën kuajt e gjithshka ishte gati për t'u nisur, hyn në karocë xhaxha Ceni, xhaxhai i babait, krushku i parë, i armatosur mirë me mjetet e kohës për çdo rast, sepse siç e thashë, përfundimi i kësaj *dasme* mund të ishte morti me që kushtet nuk ishin plotësuar e *gjithshka* mbetej e hapur. Bashkë me xha Cenin hyri edhe halla ime, *Laja*. Ju uruan "rrugë të mbarë e dalshi faqebardhë"- iu thotë nënë e *babës Bibe Golemi* që ishte nga një fis i madh i qytetit të Shkodrës, bija e *Golemëve*. Pasi mbritën në derën e Haxhi Zenelëve, i ranë disa herë hekurit tingullues. Doli njëri prej hyzmeqarëve, Xhama i vogël, që flinte gjithnjë në një dhomë afër derës së oborit të shtëpisë. U hap dera dykatëshe, por për çudi gjithë pjestarët e familjes "ishin në gjumë" përveç gjyshit të madh, Haxhi Zenelit dhe bijës së tij hallës së nënës, pasi ata të dy e dinin orën se kur do vinin krushqit. Haxhi aga, ky njeri i madh thiri të renë, nënën e vajzës Kadën Sudën dhe i dha ultimatum:

- Ma baj shpejt nuse vajzën! Dhe pasi ta kesh ba gati, ma sill këtu t'i jap bekimin tim. Ta përqafoj sepse asht vajza e parë e djalit tim që po martoj sot. Sot duhet të kemi patjetër gëzim e lumturi në këtë shtëpi, sepse ime mbesë ka qënë kësmet i shkruem për këtë djalë. Paçin lumturi e trashëgime!

E atij gjyshi të madh, në këtë moment të veçantë, lotët i rrodhën

rrëke nëpër mjekrën e tij të bardhë si qelibari prej një 100 vjeçari. As nënëdaja ime e as kjo teze e madhe që ndërmjetësoi nuk u ndjenë por, u përqaftuan me njëra tjetrën. Ishte gjyshi i madh ai që "nënshkroi" në këtë moment bashkimin pa gjakderdhje të çiftit.

Halla e saj, teze Sebija shkoi tek vajza që flinte. Flinte apo priste fatin e saj? Këtë unë nuk e di, di vetëm një gjë që teze Sebija një natë që po flija me të, kur kisha mbetur jetim, më kishte thënë:

- Atë natë mbesën time e bëra nuse unë dhe në një kohë shumë të shpejtë, ndërsa Kadën Suda, nëna e mamasë, u ul me shpejtësi për të pritur miqtë që ende s'ishin futur në shtëpi.

Këtë histori, historinë e dashurisë dhe të martesës së prindërve të mi, ma tregoi halla e nënës time.

* * *

Tani them të flas edhe për gjyshin e nënës time, Haxhi Zenelin, që ndërmjetësoi për të bashkuar ata dy njerëz të përsosur që u dashuruan e na lindën ne, por që s'e patën fatin të na rritnin. Haxhiu ky njeri me personalitet të lartë, e kishte dashur shumë nënën time, mbesën e tij. A nuk e tregoi ai këtë personalitet në martesën e saj? A nuk ishte ai që i mbylli derën të keqes ditën e martesës së prindërve të mij, e keqe që mund të vinte njëri kundër tjetrit dy fise të mëdha, Ademët e Hysen Alisë dhe të Haxhi Zenelit?

Haxhiu ishte i pasur dhe kishte krijuar një familje të madhe në Dobračin e bukur. Ishte martuar tre herë. Me gruan e parë kishte një djalë, Asllan Zenelin, babain e nënës time dhe një vajzë, Bibe Zenelin, hallën e nënës time, e martuar në fisin e madh të Shalëve në Shkodër. Me gruan e dytë kishte lindur tre fëmijë: Ramadan Haxhiun, Sebija Haxhiun dhe Bafte Haxhiun, të dyja të martuara me kushurinjtë e mij Rexhep Mustafën dhe Mal Matin në Dobraç. Me gruan e tretë - dy fëmijë: Ali Zenelin dhe Maje Zenelin, të martuar në Fishtet në Shkodër.

Me këta fëmijë ai kishte aritur një pasuri të tillë që gjithkush ia kishte lakmi. Me anë të kësaj pasurie, ai kishte aritur të shkonte disa herë në qabe, tek varri i Muhametit për të marë emrin Haxhi të Qabes Medines e të Meqes.

Një ditë prej ditësh, kur ende ishte i vogël dhe me fe katolike, kishte zbritur nga Kelmendi i Malësisë së Madhe e kishte rënë në katundin Dobraç, tek Ademi i Hysen Alisë si hyzmeqar. Njerëzit e shtëpisë tonë e kishin zakon që, hyzmeqarët i mernin të vegjël, i rritnin dhe i edukonin, u jepnin fe e shkollë, dije e kulturë të kohës. Kështu ndodhi

edhe me këtë Zenel të vogël. Si e kishte emrin? S'e di, as gjyshi s'ma kishte thënë (ai vdiq në moshën 125 vjeç). Hyzmeqarët, kur arrinin moshën që mund të krijonin familjen e tyre, stërgjyshërit tanë i çonin në shtëpitë që i ndërtonin posaçërisht për ta, i fejonin dhe i martonin, duke iu dhënë edhe pak tokë e blegtori si shpërblim për gjithë punën që kishin bërë në atë shtëpi. Njëri prej këtyre ishte edhe gjyshi i mamasë sime që kishte dalë i rritur nga shtëpia e Ademëve të Hysen Alisë, për të cilët ai fliste me respekt.

Ai kishte dhënë e marë me ta. Kishte dhënë dy vajzat e tij, hallë Sabijën dhe hallë Baftën dhe kishte marë për nipërit e tij, Gjylen dhe Dushin. Kishte dhënë Laçen, Sebijen, Timen, Sofën e Milen. Pra, mbesa e stërmbesa kishin dalë nga ai konak e kishin hyrë në konakët tanë. Vajzat e Ademëve të Hysen Alisë ishin futur në vatrën e fisit të Haxhi Zenelëve.

Këta ishin dy fiset më të mëdha e më të pasur në katund, që ndonjëherë edhe grindeshin. Babai im, shpesh vihej në pozitë me dajat, sidomos gjatë regjimit të Ahmet Zogut. Midis të tjerëve, dajat e mij kishin miqësi edhe me njerëz të tillë si Musa Juka, që bënë ligjin kudo e kurdoherë. Shpesh, babait i nxirnin pengesa për sistemimin dhe regullimin e Dobraçit. Duhet thënë se ai ishte i kujdesshëm dhe interesohej edhe për ndërtimin e urave, xhamive etj. si p.sh. xhamia e Ali Hajdarit. Ai kërkoi që të zgjerohej edhe rruga e vjetër dhe të ndërtoheshin edhe tre ura. Por dajave të mij kjo kërkesë u hynte në hise, sepse do t'u shkëpuste një rrip toke në vendin Begesh. E kjo pra i pezmatoi shumë ata, Haxhi Zenelët. Ndërkohë, babai nga ana e tij kishte liruar një copë tokë të mirë nga toka jonë Maxharaj dhe kish zgjeruar kështu rrugën. Kish ndërtuar edhe një urë jo të vogël që kaplonte ujrat e mëdha të vijës së Has Li Pupit. Vija e madhe dhe e thellë kalonte përmes Dobraçit e mbliidhte shumë ujra. Pastaj shkarkohej në liqenin e Shkodrës. Ajo ishte si një humnerë mes dy tokave të mëdha, Maxhares tonë dhe Begeshes së dajave të mi. Babai i vuri detyrë edhe një gruajë të ve të xhaxhait të tij për të ndërtuar një urë të re në mes të Dobraçit, me paratë që i kishte lënë trashëgim i shoqi. Kjo mbante dhe emrin e saj, Ura e Bices quhej. Detyra e tretë që kishte babai, si Myftar e udhëheqës i katundit, ishte që, edhe Haxhi Zenelët, dajat e mi, të ndërtonin një urë për kalimin e ujrave të rrugës Has Li Pup nëpërmjet vijës së thellë të kallakës që kalonte anash qytetit të Shkodrës e që i derdhte ujrat e veta në liqen. Këto detyra që kish vënë im atë, ishin kryer por me vështirësi, hezitime e ngrindje të shumta midis tij e Haxhi Zenelëve, por së fundi ishte vepruar ashtu siç e donte e mira e katundit.

KAPITULLI II

Tani mendoj të përshkruaj pak edhe jetën e sime motre të cilën prindërit e lanë të martuar me Cuf Jerën, këtë njeri të mirë, të mundit e të punës e që kish fituar një farë pasurie me djersën e ballit.

Një ditë, im atë, që ishte në ortakí me një numur të madh zotërinjsh të qarkut të Shkodrës dhe që kish kontratat e mishit, bukës, veshmbathjes e deri tek peshkimi e të dhjetat, shtroi një drekë në dyqanin e Cufit. Në këtë kohë Cuf Jera ishte beqar. Ai kishte një motër nga babai në moshë të madhe dhe të pamartuar si dhe njerkën. Babai i kishte vdekur shumë herët, pas lindjes së motrës së tij. Në mes të drekës, Haxhi Sula një burrë me emër në Shkodër (njihet edhe si Haxhi Çabiet) dhe Zef Koka tregtar, bamirës, katolik i zgjuar i kërkuan babait t'i gjente një nuse nga Dobraçi. Babai e pranoi dhe premtoi se do t'i gjente një nuse të mirë. Pasi kthehet në shtëpi, e bisedon me bashkëshorten e tij që e kishte edhe grua edhe shoqe e gjithshka. Ai i thotë:

- Hanko Leçe! Zotërinjtë e Shkodrës më kanë kërkuar t'u bëj një nuse të mirë nga katundi ynë. Ç'thue dhe kë mendon?

Ajo përgjigjet:

- Kemi të bijën e axha Velisë, kushërirrit tand, Majën, bijën e Symes.

- Mirë e ke menduar - i përgjigjet ai.

Të dy burrë e grua u veshën e shkuan në shtëpinë e Ademëve të Hysen Alisë, ku kishte banuar më parë edhe babai ynë. Axha Velia ishte djali i xhaxhait të babait, prej një gjaku, kushuri i parë. U thanë qëllimin e vizitës, duke iu treguar gjithashtu për Cuf Jerën dhe familjen e tij. Ata nguruan pak e s'ishin shumë dakord për këtë shkuesi, për dy arësye. E para, se kishte motër të pamartuar dhe e dyta, se kishte njerkën në shtëpi. Së fundi ata pranuan, i dhanë fjalën Ali agës dhe pinë edhe kafet. Babai ishte mblestar në shumë fejesa dhe që kishin shkuar mbarë. Pas kësaj, babai vuri në dijení zotërinjtë në Shkodrës se:

- Cuf Jerës e fejuam me një nga mbesat e mija, të bijën e Veli Osit e na qoftë për hajër.

Fejesa u krye. Ata lanë edhe një ditë për të pirë kafen (të gjitha këto bëheshin nëpërmjet shkuesit). Por për çudi, natën që do piheshin kafet, Veli Osi i çoi lajmin babait se s'kishte vajzë për Cuf Jerën. Kjo ishte një gjë e jashzakonshme dhe me pasoja. Ndërkohë, babai kishte dhënë

fjalën dhe kishte prerë ditën e kafeve. Ishte një nga momentet kur, për më tej problemi mbetej të zgjidhej me gjuhën e pushkës. Shkusinat sjellin sa gëzim e miqësi aq edhe grindje e armiqësi. Babai, ky burrë i urtë e i matur, çdo të bënte vallë në një moment të tillë të vështirë e delikat? Ai, pasi e studjoi mirë e mirë problemin, shkoi në datën e caktuar dhe, pasi drodhi një cigarë iu tha zotërinjve të nderuar të Shkodrës:

- Keni me më falë se kushëriri im që më dha fjalën për vajzën e tij, më ka dalë fjale natën e fundit e për këtë çdo gja bie mbi mue. Vdekjen e kisha menduar se mund të më vinte aq shpejt por këtë tradhëti jo. Unë kam një vajzë, një vajzë të vetme midis katër djemve. Ajo asht 14 vjeçe dhe unë jam gati t'ua baj kurban.

E më gjatë nuk foli. Zotërinjtë e Shkodrës kishin mbetur të shtangur duke dëgjuar fjalët e atij burri të madh që Shkodra e njihte dhe e respektonte shumë.

Ata e shihnin atë burrë tek i dridheshin duart në mes ati akulli heshtjeje. Haxhi Sula, ai burrë i vogël në pamje por me emër në Shkosër, që e kishte rritur Cuf Jerën, mbetur jetim dhe që e kishte punësuar e bërë ortak, i kthehet me një zë të fuqishëm që thyen atë heshtje varri:

- Na goftë për hajër Ali aga. Vajzën tande 14 vjeçare po e fejojmë sot me Cuf Jerën, ortakun tim.

Babai s'e priste një gjë të tillë, pra fejesën e vajzës, jo për gjë tjetër por vetëm për moshën e saj të njomë. Dashur pa dashur gjërat zunë vendin e vet ashtu siç ishte shkrojtur nga Zoti dhe ime motër u martua me Cuf Jerën, me të cilin kishte diferencë moshe. Por kjo martesë ishte fatmirësisht e lumtur. Motra kaloi një jetë të përsosur me këtë burrë që e shikonte si sytë e ballit. Njerka e Cufit, një grua me karakter të përsosur, iu bë sime motre një nënë e vërtetë. Po aq shumë më donte dhe mua jetimin e vogël.

* * *

Jam në moshë të njomë dhe tani po filloj t'u hyj vuajtjeve më të mëdha. Duke u rritur e duke mu shtuar hallet e shtëpisë që ishin jo të lehta por të vështira, e trupi im i dobët për t'i përballuar. Isha i uritur dhe i veshur si mos më keq. Kurrë nuk m'u blenë një palë këpucë, por këmba ime rrinte më shumë zbathur sesa e veshur, dimër e verë. Këmba ime, ose shualli i saj më mirë, ishte bërë në vetvehte një këpucë, një opingë e fortë që mban lloj-lloj vrimash të bërë nga ferrat,

gjëmbat dhe gjithçka që mund të plagosë një këmbë të pambrojtur.

Një natë, shkova të flija tek ime motër në lagjen Dërgut të qytetit të Shkodrës. Kur vajta, ata më përqaftuan e më futën brenda në atë shtëpi luksoze që ishte e ndërtuar për merak prej bashkëshortit të saj, Cuf Jerës. Njerka më futi në banjë, më lavi, më veshi gjith me rroba të reja dhe më dhuroi gjëra të bukura. Ahishja, ime motër dhe Minja kunata e saj, morën një thikë e filluan të më kruanin shuallin e këmbëve që tashmë ishte zbutur nga uji i bollshëm e sapuni. Ato të dyja, qeshnin e numronin vrimat e shuallit të këmbëve që tregonin se sa gjëmba, ferra e xhama ishin futur në to e po ashtu se sa herë dhimbja më kishte vajtur në zemër.

Atë natë hëngra e piva, por isha shumë i turpëruar dhe më vinte shumë rëndë kur ata shihnin se në ç'gjendje ishte katandisur djali i një familjeje të madhe. Kisha turp prej Kadenës së madhe dhe kunatës së sime motre, por kisha zor edhe prej motrës që shihte se si ishte bërë vëllai i saj. Për këto, nuk do kisha patur kurrë dëshirë të flinja aty. Nga turpi që më kishte rënduar aq shumë ndërgjegjen, nga mesi i natës më hipi një temperaturë e lartë. Dhimbjet ishin pafund. Të nesërmen isha mbushur plot me puçra në trup. Mora vesh se isha me fruth. Ata më kishin mbyllur në dhomën e motrës, pasi doktori kishte thënë se duhej errësirë dhe kujdes i madh. O Zot çfarë bënë ata për mua. Ia kalonin shumë herë edhe motrës sime në përpjekjet për të më shëruar. Duhej të mbaja edhe një lloj regjimi e izolimi pasi motra kishte edhe dy fëmijë të vegjël, djalë e vajzë, Serveten dhe Hysenin. Këtu e kalova gjithë këtë vuajtje që kur e kujtoj më dridhet mishi. Brenda dy muajve u shëndosha dhe e mora vehten mirë duke qënë midis kujdesit dhe ushqimit të mirë. Disa herë u mundova të hikja, pasi më dukej sikur po u rëndohesha.

Kujdes të madh tregonte edhe Minja, kunata e sime motre, që ishte një femër e shkëlqyer dhe që pas kësaj sëmundjeje iu hapën dyert e fatit. E ndoshta ndikoi në këtë edhe urata dhe mirënjohja ime, respekti e dashuria ime për të që më shërbeu aq shumë, si një murgeshë e manastirit të Gjergj Fishtës së madh. Ajo u fejua me një tregtar të madh të duhaneve, Brahim Krajën. Ime motër e pajisi si jo më mirë, duke i dhënë gjithshka, deri edhe një varëse floriri (që i thoshin dupje) që e vinin nuset në gjoks. Këtë ajo e kishte sjellë në shtëpinë e Cuf Jerës si dhuratë të prindërve të saj. Kështu Minja u nis mirë në shtëpinë e Krajave, ku lindi një vajzë. Milen të cilën unë e kam dashur njëlloj si mbesat e mia.

Bëra si bëra dhe hika prej këtu, ku donin të më mbanin për gjithnji, që ishte e pamundur për mua se "irriqi asht i prapë, i fle mendja në ferrën e vet". Aq shumë e doja Dobraçin, a thue se nuk mund të rritesha pa ato sakrifica që nuk më linin asnjëherë të çlodhesha e që tani po më prisnin përsëri.

Ndërkohë, im vëlla kishte shitur edhe një copë tokë tjetër të Maxhares së Madhe. Një pjesë ishte shitur më parë e tjetra më pas Cuf Jerës, e para në kohën kur vdiqën prindërit dhe pjesa tjetër pikërisht në kohën kur u largova prej tyre, tokë që shitej me napolona ari. Këto para im vëlla i mbante në një çerre të qendisur, që ishte sjellë si pajë nga nusja, nën jastëkun ku rrinte shtrirë, pozicioni më i preferuar për të. Kur ngrihej i merre ngado me vehte.

Një ditë prej ditësh iu mbush mendja të blinte një lopë dhe kështu bëri. Kullota kishim boll, por lopa si kafshët e tjera kishte nevojat e saj fiziologjike të cilat unë nuk i kuptoja. Nuk i kuptonin edhe të tjerët që ishin të mëdhenj e që dinin vetëm të hanin, kështu që, çdo 21 ditë, ajo tërbohej e bëhej e papërmbajtur, s'jepte qumësht, bëhej e tmershme e gjuante me shqelma. Një ditë im vëlla më rrahu keq me litarin e lagur me të cilin lidhnim lopën për tërë rrugën nga Maxharja e deri sa erdhëm në shtëpi. Kjo për faktin se lopa kishte dy tre ditë që kishte hikur e nuk vinte në shtëpi dhe sipas tij shkaku isha unë që e kisha rrahur, i kisha shtënë frikën dhe e kisha tërbuar si gomarin e Abdyl agës. Unë e dija që nuk isha fajtor por (siç mendoj tani), fajtorë ishin të mëdhenjtë që dinin vetëm të hanin bulmetin e saj dhe hiç më tepër. Nuk shkoi shumë kohë dhe lopa mbeti shterpë. U majm shumë dhe ndali prodhimin e qumështit. Një kasap e theri këtë lopë "të tërbuar", për të cilën isha rrahur aq herë si nga njerëzit e shtëpisë ashtu edhe nga brirët e saj. Ajo kishte goxha dhjamë e mish që kaluam një dimër të pasur.

Tani isha më i lirë sepse s'kisha për të ruajtur e kullotur më lopë. Bëra disa leqe për të zënë shapka e rosa, nga bishtat që ua shkulla, tinëz të zotëve, kuajve që vinin nga Malësia e Madhe, duke u rezikuar shpesh edhe nga shqelmat që hidhnin nga dhimbja ose ndonjëherë, kur trembeshin ndodhte të hidhnin edhe të zotin për tokë. Por fëmija s'gjykonte më tepër. Ato të rosave ishin më të trasha e më të dredhura se sa ato për shapka që ishin më të holla dhe kjo varej nga fuqia për çdo lloj shpendi. Në këtë lloj pasioni kisha edhe shokë të tjerë pothuaj prej një barku, komshij ose pak më të largët brenda nga Dobraçi. Ishin Fadili i Danit që e kishim bashkëmoshatar, Isai i Jakupit - djali i dajës, Muhja i Kadrariqve dhe disa më të mëdhej se ne si Hamdi Asllani, Qako

Kadraviqi, Shabani i Hakës, Bajrami i Zenelit etj.

Gjithsejçili i ngrehte e i shkrehte leqet për hesap të vet. Për çudi unë kisha shumë fat. Se si ma kishte dhënë Zoti këtë s'e di, sepse ishin të rralla ditët që të mos zinja rosa, shapka e kurthingul. Ky i fundit është një shpend i bukur me një xhufkë në kokë në madhësinë e një zogu pule që disa e thërasin pivik. Shpend që gjendet me bollëk e qëndron më shumë pranë liqejeve e tokave të lagura e të ngrohta në Veri. Leqet ngriheshin rreth orëve 15 - 16 dhe shkreheshin të nesërmen pak orë para se të gdhihej, pasi po të vonoheshe kishte rezik të të vidhnin gjahun oset'i hanin egërsirat si skilja, çakalli, huti e sokoli. Zinja shumë pasi e dija vendin se ku kullotnin natën; shpesh herë e kaloja numrin dhjetë për çdo lloj. Ndonjëherë gjeja edhe shpend të plagosur nga përplasja me telat e linjave elektrike e telefonike që shtriheshin përgjatë fushave. Kjo më shpesh u ndodhte shapkave që me krahë të thyer binin për tokë. Tek tuk gjeja edhe rosa të vrara prej gjuetarëve që nuk i gjenin.

Pra, ua kisha marë dorën mirë këtyre punëve. Rosat më shumë i hanim për vehte kur s'kishim gjë tjetër, kurse shapkat dhe kurthinjtë e tek tuk edhe ndonjë rosë jua shisnim tregtarëve. Kurthinjtë kushtoni treçerek deri në 1 koronë, rosa - 1.5 korona deri në 2, ndërsa shapka megjithse ishte sa gjysma e rosës kushtonte 2,5 korona deri në 3, ngaqë kërkohej më shumë.

Më tutje s'e di nga e çonin atë shpend aq të kërkuar e me vlera që ishte siç e quanin italianët, mbretëresha e pyjeve të dushkut. Ka një sqep të gjatë pak më shumë se gishti i dorës, me një gjuhë të gjatë që e fut në dhë dhe thith insektet, si dhe veshë që i tregojnë asaj se ku ndodhet insekti. Kjo ishte edhe mbretëresha e gjuetisë sime, kësaj pune që e bëja me aq qejf dhe që më jepte 3 korona në ditë, aq sa një puntor nuk i fitonte kurrë për një ditë pune.

Shpesh zinja 3 - 4 në ditë, por edhe mi vidhnin të tjerët, sidomos më të mëdhenjtë, e mbetesh pa gjë. Hyri kështu një lloj xhelozie tek më të rriturit. Një ditë Qako Kadraviqi kur nuk kishte zënë asgjë, ndërsa unë shumë, m'i mori tre kurthinj nga thesi ku i kisha futur, duke përfutur jo vetëm nga mosha por edhe nga që ishim vetëm. U mundova t'i rezistojta duke e sulmuar me dhëmbë, por ishte e pamundur. Nga inati, ai m'i mori edhe të tjerat (disa qefuj që i gjeja të ngrirë në akull e që për t'i nxjerë vuaja aq shumë, sepse akullin e thyeja me një copë hekur). Pëveç këtyre, më rrahu dhe më mori edhe disa leqe e llastikun, armën time më të dashur që e mbaja gjithmonë në qafë. Dhe kështu, u ktheva

në shtëpi me duar bosh e lot në sy. Jonuzi i vogël, që çdo ditë më priste përpara shtëpisë nga gëzimi që gjithnjë i sillja diçka, për çudinë e tij më pa me thes të zbrazët dhe ia nisi të qarit kur i tregova si m'i mori Qakoja. Tjetër njeriu s'ia tregova se jo vetëm që nuk do më besonin, por do më rrihnin që s'kisha qenë i zoti t'i mbroja.

Nuk guxoja të ngrija më leqe, sepse vinte e mi këpuste "trimi" që ishte dhjetë vjet më i madh se unë dhe kisha frikën se një ditë do të mi merte të gjitha. S'dinja si të bëja e si të veproja me këtë njeri që po më binte aq shumë në qafë, duke më grabitur mundin tim, mund që më kujton këmbët e zbathura mbi akull në një temperaturë që edhe këpuca të ngrinte në këmbë.

Një ditë ky "trim" mbushte ujë në pusin e Muçës, aty ku mbushja edhe unë. Duket se nuk i arrinte litari dhe kishte përkulur trupin mbi grykën e pusit. Dhe kështu nuk e pata të vështirë të përmbushja atë dëshirë që më shkrepri në shpirt dhe pa hezitim u turra ta realizoja. U afrova dhe e shtyra me gjith forcën që kisha, me atë forcë që prodhon trupi i jetimit kur e kërkon të hakmeret. E shtyva pra dhe e hodha në pus. Pranë grykës së pusit mbetën gjymat dhe llastiku im, të cilin e mora dhe me shpejtësi u hodha nga rruga në tokat tona dhe nxitova për në shtëpi.

Pas pak u dha alarmi prej grave që nxorri përjashta të gjithë banorët e shtëpive, që shkuan një pjesë tek pusi dhe të tjerë duke më ndjekur mua me cfurqe e shkopij si të ndiqnin një bishë të tërbuar dhe jo një fëmijë të njomë. Nuk u futa në shtëpi, sepse nuk ma mbante dhe druhesha se edhe ata do të më vritnin, prandaj gjeta një mënyrë më të shpejtë. Hyra në kotecin e misrit që ishte në oborr i rrethuar me thupra shelgjesh. O Zot! Si u rrethua ky kotec nga burra të egërsuar. Unë shikoja të mbroheshja dhe nuk e dija se kush po meresh me të ziun Qato dhe nëse e kishin nxjerë të vdekur apo të gjallë. Koteci ishte i gjërë dhe unë rrija në mes. Thuprat ishin të ngjeshura dhe sipër ishte i mbuluar me kashtë dhe s'kishte vrimë nga mund të futej kush. Edhe atë vrimë që bëra kur hyra, e zura me kallinj misri. Trupi im kishte humbur midis misrave dhe jashtë kisha lënë vetëm kokën e duart për t'u gjuajtur armiqve që më kishin rrethuar në atë kotec që u bë në fakt kalaja ime. Dukeshin aq të egërsuar sa isha i sigurtë se, po t'u bija në dorë do të më shponin me cfurk ose do të më thernin me thikë si kriminel. Për disa orë e mbajta kalanë time me anë të llastikut, që, tani ishte jeta ime. Kur m'u mbaruan gurët futja nga tre katër kokra misri dhe gjuaja me ta.

Për çudi, një grua e madhe në trup, në mëndje e personalitet, nëna

e Maliq Idrizit, që ishte edhe halla e Qatos, vjen me shpejtësi e hyn në mes të burrave, që s'ishin pak, i shtyn e i shan, e i qëllon duke i larguar të gjithë sa qenë, me Danen e Beçit në krye e Riza Muçën, që donin të më vrisnin. Ajo m'u afrua duke më thirur:

- O bir, të tërbuen këta maskarej që meren me një fëmijë! Dil bir se të mbroj unë, se Qaton e nxorëm nga pusi shëndosh e mirë e mos u tremb.

Por unë nuk dola as nga fjalët e asaj gruaje që qe e zonja të largonte ata ujqër që deshin të më vritnin. Të gjithë ikën me bisht ndër shalë, e bashkë me ta edhe im vëlla Hajdari që shante e turfullonte e që nuk do nguronte të më hidhte edhe mua në pus.

Ndërkohë aty kishin mbetur vetëm disa shokë të mi të cilët më jepnin kurajë, por edhe ata ishin të paktë sepse, ajo kisha bërë unë ishte e dënueshme dhe s'më dilte askush për krahu. Kjo grua, erdhi edhe dy herë të tjera duke më sjellë petulla të cilat as i merrja dhe as i flisja nga që isha bërë i tërbuar madje, nëse ndokush do të kishte provuar të fuste dorën ose gishtat në kotec do t'ia kisha këputur copë.

Një natë, s'di ç'orë ishte, më erdhi im kushuri, Cafë Ymeri, të cilin babai e kishte dashur shumë e tashmë jetonte në shtëpinë e Ademëve. M'u betua se kishte ardhur të më merrte dhe se asnjëri s'do të më prekte me dorë. Më pëlqeu kërkesa e tij nga që isha midis dy rrugëve: "të shkoja me të apo të hidhesha në pus". Kuptohet që e para ishte rruga më e mirë. Vdekjen e kisha menduar, por përsëri kisha dëshirë të merrja hak edhe ndaj gjithë atyre që më kishin munduar. Vendosa të dal prej aty dhe sa u gjenda jashtë, ai më mori në krahu e s'më uli deri në shtëpi duke më përqaftuar e duke bëlbëzuar: "Trimi im".

Pra shkova aty ku lindi, në atë truall të vjetër të Ademëve të Hysen Alisë, aty ku ishin bashkuar me dashuri prindërit e mi. Aty e ndjeja vehten të qetë, biles trim e të guximshëm. Cafë e disa të tjerë më thërisnin Muj, Muj trimi. Muji me Halilin e legjendës së kreshnikëve të kombit tonë. E kjo, në moshën 11 vjeçare, sigurisht që më dukej një krenari.

Cafë kishte një grua të urtë e të qetë. N'atë kohë ajo ishte pa fëmijë dhe mua më donte shumë. Kishte një hyzmetqar, Ismail Goli quhej, që ruante delet e Cafit të cilat ia kishte dhënë Mon Sokoli me të vëllanë me kushte shumë lehtësuese; qingjat, leshi e qumështi ndaheshin përgjysëm. Edhe kullotat ishin përgjysëm, duke e ndihmuar atë nga ana ekonomike. Ata i kishin blerë qerre e vegla të tjera bujqësore si dhe një kalë. Unë isha i vogël por iu bëra krahu i parë i punës në ekonominë

e tij, duke i kryer punë të ndryshme, ndërmjet të tjerave i çoja dhe tamblin¹.

Tani unë jam tek Caf Ymeri, ku jo se kisha dëshirë të qëndroja por ishte vëndi ku mund të mbijetoja. Dhe kjo ndoshta nga gabimet e mija që, lija truallin e prindërve e shkoja në atë të stërgjiyshërve, tek kushuriri im si hyzmeqar. Ky është realiteti dhe unë s'kam si e mohoj. Këtu unë qëndrova në saje të punës që bëja, pa ndonjë shpërblim tjetër. Veç kësaj i isha shumë mirënjohës Cafit tim që jo vetëm më kishte marrë në mbrojtje nga ata, prej të cilëve tani nuk kisha më frikë se do të më rrihnin, por më kishte marrë në patronazh për t'u kujdesur për jetën time. Ai më donte me të vërtetë dhe kujdesej që mos merresha me punë të rënda. Kështu, shpesh futesha në grindje me hyzmeqarin tjetër, Ismail Golin, i cili kërkonte që të trajtoheshim si të barabartë. Por unë isha gjak i gjakut të Caf Ymerit e kjo s'mund të ndodhte kurrë. E kështu që unë bëja vetëm punët që më kishte caktuar Cafi e asgjë më tepër.

Nga ana tjetër, ky njeri i dhimbshëm për mua, në një farë mënyre më kishte privuar nga pasioni im i dashur, llastiku e leqet. Shkaku ishte i thjeshtë: se mos ftohesh. Megjithatë, unë tinëz vazhdoja të praktikohesha. Jeta familjare në këtë shtëpi ishte e zyrtë e nuk më jepte kënaqësi pasi isha fëmija i vetëm. Ushqimi s'ishte kushedi se çfarë, e si ushqimi që haja tek motra nuk ishte fare. I vetmi refren i përditshëm që më bënte të më shkonte lëng nëpër gojë nga uria ishte gurgullitja e groshës mbi sobë. Por doja s'doja duhej të përshtatesha sepse të paktën Cafi më linte të lirë t'i bëja punët që më ngarkonte ashtu siç e mendoja vetë.

Çoja tamblin një ose dy herë në ditë me kalë tek Mala Bregu në lagjen Taf Han. Shkarkimin e bënin ose shegertët ose vetë zoti Mal dhe mua s'më linin të merresha me gjë. Shumë herë më futnin brenda (nga që dyqani ishte ngjitur me shtëpinë) më jepnin dhurata të ndryshme e më përkëdhelnin pasi babanë tim kjo familje e nderonte shumë. Cafi kishte urdhëruar Mala Bregun të më jepte çdo ditë, nga fondi i tij, një çerek korone. Këtë, shpesh e ruaja për t'ia dhuruar Jonuzit të vogël dhe ngajëherë blija simite, të cilën, kur kthehesha në shtëpi e ndaja me të shoqen e Cafit. Ajo qeshte ose qante prej gëzimit për respektin që

1) Aty - këtu po dal pak nga gjuha letrare në shkrimin e këtij libri sepse jam lindur e ritur me atë theks dhe të gjitha kujtimet që kam vijnë tek unë me atë dialekt, e pa te unë do të isha një njeri pa kujtime. E shoh se aty këtu përdor p.sh. dyzetë, që shkodranëve nuk do t'u pëlqente ndryshe nga katërdehet.

tregoja për të. Kjo grua, që nuk dinte të më shante, fyente apo keqtrajtonte, këtë ma shpërblente me dhurata të ndryshme që i nxirte nga arka e saj.

Një ditë pranvere, ditë gëzimi e shendi edhe për delet e bukura që, nën kërrabën kujdestare të Ismail Golit do të shkonin tek pronari i tyre i ligjshëm me heqë prej shpine atë zhgun të trashë dimror që i kishte mbrojtur prej të ftohtit e çdo sëmundje tjetër. Mua dhe Caf Ymerit na jepej një gëzim i madh, se ishim të ftuar në atë ceremoni të veçantë, në festën e gjësë së gjallë. Me vehte kishim marrë edhe kalin, kusitë dhe enët e tjera të mjeljes. Mbritëm pra në shtëpinë e Sokolëve në lagjen Dërgut, në atë shtëpi të madhe që rriste brenda dy familjet, vëllezërit Mon e Hysen. Shtëpia kishte një oborr afro një dynym tokë. Delet blegërinin. Të gjithë njerzit e shtëpisë, megjithëse të paktë, kishin dalë të për të parë qethjen e deleve nga qethtarët që Cafi i kishte sjellë nga Dobraçi. Aty kishte ardhur edhe Cuf Jera, që e doja shumë, dhe që kishte sjellë me vehte edhe të bijën, Serretën, mbesën time të bukur me të cilën kishim gati një moshë. U përqaftuam me mall dajë e mbesë e pastaj ajo më kërkoi t'i kapja një qengj e t'ia sillja.

Isha fëmijë i dashur dhe si i tillë i bëja njerzit të më donin. Isha i shkathët e i qeshur e dija t'u futesha në zemër të tjerëve. Në atë shtëpi ishte një vajzë e bukur si drita të cilën nuk e njihja pasi aty vija për të parën herë. Më kapi për dore e më futi brenda në shtëpi, në një dhomë jo shumë të madhe por që ishte e stolisur me lloj armësh të varura në mure, e shtroje të bukura që rrallëkund i kisha parë. E në mes tyre, mbi një karrike të daltuar, ndodhej një kukull e madhe. Vajza më thotë:

- Të prezantoj me motrën time.

Por... O Zot! Kjo që kisha përpara s'ishte kukull por një njeri i gjallë që në moment u çua, më dha dorën e saj të bardhë e të njomë të veshur me doreza të qendisura. Më përqafoi, më shtrëngoi fort e biles, më puthi në të dy faqet. Aty ku ishte ulur vetë, më vendosi mua. Ishim vetëm të dy në atë dhomë pasi, ajo që më shoqëroi aq çuditërisht, kishte dalë pa u ndjerë. Kukulla (se unë mendoja se ishte e tillë), duke më parë të hutuar nis të flasë:

- Pse hutohesh? Ti je djalë i zgjuar, i shkathët. Kështu më ka thënë im shoq. Pikërisht kjo më shtyti mue të të dërgoj time motër me të sjellë këtu tek unë.

Mora guxim nga fjalët e saj dhe i thashë:

- Zonjë! Ti je e martuar? Me cilin djalë të kësaj shtëpie?

Ajo më kapi për krahu, më afroi pranë dritares që shihte nga oborri

thi me thote

- Ja, me ate burrin atje!

- Me cilin - i thashe, meqë aty kishte shumë meshkuj.

- Me ate te gjatin - më thotë ajo.

- Me zotin Hysen? - e pyeta unë. Ajo pohoi me kokë.

Pra, nëse heren e parë me kritikuan kot për hutesë, këtë radhë gjithsesi kisha arsye. Hysen Sokoli ishte vërtet një burrë i gjatë por në moshe të madhe, biles shumë të madhe. Ai, pra, kishte marrë këtë kukull të vogël që s'ishte më shumë se 14 deri 15 vjeç e që tani rrinte pranë meje e veshur me një kostum kombëtar të cilësisë së parë. Rreth fytit kishte ngjeshur një gjerdan të mbushur me napolona ari gjashtëse e peseshe, dupje ndër më të mëdhatë. Sejcila prej tyre reflektonte e tingellonte pas çdo lëvizjeje të asaj vajze që bisedonte me mua sikur të isha hiç më pak se vëllai i saj. Mbi ata florinj, kishte vendosur edhe një lamsh inxhijesh të bardha si bora që vezullonin më shumë se floriri i gjoksit të saj, në atë dhomë gjysëm t'errët. N'atë kokë të vogël e të bukur ishte vënë një hilallëk kombëtar me dymbëdhjetë mana, të gjitha të karatit me të lartë. Hilallëku ishte ngjeshur me lloj - lloj florijshe dhe në ballë, midis tyre, një lule xhevairi e kushtueshme. Zonja e "blinduar" me ar e argjend deri inxhi e diamante, ishte tamam një kukull ashtu siç mu duk në fillim. Ajo ishte e shkurtër, sipas meje, sa Hysen Sokolit nuk i arrinte as të kërhiza. Duke përfituar nga afrimiteti i saj e pyes:

- Zonjë! Kur jeni martuar dhe e kujt jeni?

Ajo, ktheu nga unë fytyrën e saj, pa tualet, por me një bukuri natyrore të rrallë që në ato momente u shtrembërua pak nga pezmatimi dhe m'u përgjegj:

- Jam martue këto ditë. Jam grabitë më mirë me thanë.

- Si zonjë? - i them.

- Po, vëllai im! Unë jam grabitë dhe sot e ndjej shumë nevojën tande nëse vërtet don me u ba vllau im.

O Zot - thashë me vehte - ç'po ndodh kështu në këtë ditë gëzimi në shtëpinë e këtyre zotnive të Shkodrës? Çfarë po shoh e dëgjoj kështu? Amund ta ndihmoj këtë vajzë që më ka thirë këtu e më lutet aq shumë, pasi më hapi zemrën, atë zemër të helmuar e të mbushur gjithë fatkeqësi? Mora fjalën përsëri dhe i thashë:

- Zonjë, më falni t'u pyes edhe një herë: e kujt jeni?

- Jam e bija e Alush Begut nga Pérashi!

- Mos jeni Seri që thotë kanga? - them i çuditun.

- Po - thotë ajo - jam Serihaja, por s'di se më kanë ngritë kangë! Ti,

a e din atë kangë?

- Po zonjë - i thashë - e di!

- A mund të ma këndosh të lutem! - tha dhe kontrolloi derën në se ishte mbyllë.

Mendoj se e këndoja bukur e me zë të çelur këtë këngë, që bëri aq jehonë në atë kohë në Shkodër, e që e kisha mësuar ato ditë. U çova prej vendit, duke m'u dashur të ngre krahët e saj me të cilat kishte peshuar gjithë trupin mbi mua. Doja të këndoja në këmbë para saj, e doja gjithashtu t'i jepja të kuptonte se unë do të isha njëherazi edhe besniku i saj për çdo gjë që do më kërkonte. Sapo nisa të këndoj strofën e parë, pashë se e mbuluan lotët. Ajo ngriti dorën e butë e të zbukuruar me gjithfarë unazash dhe e vuri para gojës time për të më ndalë. E në vajtim e sipë nxorri nga gjoksi një kuletë të qendisur me fije ari e që, me siguri, ishte dhuratë e dikujt për atë bukuroshe. Prej saj nxori një monedhë 5 koronëshe, ma mbështolli me një shami duarsh e ma futi në xhep, duke vënë aty edhe një letër ku kishte shkruar me dorën e saj një amanet, që ma tha me gojë:

- Ti vëlla, ti që je gjithshka për mue, gjeje këtë adresë në afërsi të shtëpisë tonë në lagjen Pérash dhe ma ço këtë letër tek personi që duhet. Këtë amanet, nuk ma kryen askush veç teje, as toka, as guri, as pema dhe as vetë që jam mbyllë e vetmueme në këtë dhomë, në këtë kështjellë si në burg. Prandaj po ta besoj ty, vëllai im i shkathët, që po më vjen në ndihmë këto ditë që po vuej. Më thuej a do të më ndihmosh o Zot, o vogëlush?

Vogëlush isha atëherë kur për herë të parë fillova të jetoja një dashuri. Në fund të kësaj bisede, në atë dhomë gjendeshin vetëm dy qenie të përbotura që ishin trupi dhe shpirti i njëri tjetrit, por që u duhej të ndaheshin. U betova. U betova më thellë se një jetim përpara kësaj zonje shpirtplagosur, se, amanetin e saj do ta çoja në vend, sado larg që të ishte, se amaneti është amanet dhe duhet kryer dhe jo në këtë rast kur kisha të bëja me një qenie krejt të vetme. Ajo më puthi e më përqafoi përsëri, ndërkohë që unë, kundra dëshirës time ndoshta edhe kundër dëshirës së saj, po i kërkoja të largohesha pasi, edhe zbatimi i këtij amaneti e kërkonte këtë.

Zbrita poshtë tek delet. Isha bërë njeri tjetër. Nuk e kisha më atë gëzimin e parë e s'iu afrova as mbesës e as asaj vajzës që më çoi brenda. Rrija i vetëm dhe herë pas here hidhja vështrimin mbi atë dritare por s'shijha asgjë përtej grilave të saj të dendura. Shihja herë delet dhe herë burrat e midis tyre, Hysen Sokolin që tashmë për mua

s ishte aspak një zotni, por një kafshë gjigande, një kuçedër që grabiste gra me forcën e autoritetit të tij. Në brez kishte një gold amerikan, me të cilin tashmë më duke çuditërisht qesharak. Kisha dëshirë të hyja në duel me të e për t'i marrë atë armë me të cilën duhet të kryeja punë më të mira se ç'ishte mësuar të kryente ajo. Të plotësoja atë qëllim që kisha. Por ishte mosha ajo që nuk u përgjigjej nevojave të mija.

Po shtrohej sofrë ku do hanin miq e të ftuar, në këtë ditë gëzimi për Cafin, Ismail Galin e për mua që tash isha bashkëvuajtës në fatkeqësinë e një tjetri. Në tepsi po shtrohej hallva e qingjat e pjekur. Dreka, në këtë shtëpi, që dinte të priste e përcillte miq, ishte e pasur. Qethtarëve iu ndanë dhurata ndërsa mua më falën disa korona që nuk më ngjallën asnjë interes.

Iu primë deleve dhe u larguam prej asaj shtëpie. Të gjithë ishin të qetë e të bërë qeflij. Vetëm unë rrija i mendueshëm prej takimit me atë nuse të vogël, të bukur e fatkeqe që tashmë kënga i këndohej në tërë Shkodrën. Ajo këngë përcillte në kujtesën e njerëzve, dashurinë "e paligjëshme" e fatkeqe të të dy të rinjve, djalit jabanxhi në Shkodër dhe vajzës shkodrane, që pësuan atë tragjedi makabre. Tashmë kishim marrë rrugën drejt shtëpisë, për të lënë pas krahëve atë shtëpi të pronarëve të këtyre dheneve, që kishin pamje tjetër. Tek ecnim, i shihnim qytetarët që, duke parë tufën e deleve, sajonin aty për aty këngën:

*"Marshallah! Marshallah!
Sa të bukura paskan dalë!"*

Cafi, si pronar i dytë krenohej, krenohej gjithashtu edhe Ismail Gali që i ruante dhe paguhej për to.

Mbritëm në shtëpi rreth orës katër pasdite. Ishte mesi i muajit maj, kullotat ishin të begata dhe delet jepnin qumësht boll. Ato kishin dalë prej dimrit të shëndetëshme e pa asnjë sëmundje, "pa iu hyrë ferrë në këmbë" - siç thonë. Ismail Gali me kopenë e tij kishte shkuar në kullota ndërsa unë me Cafin po përgatitnim një rreth për të zënë peshq. Ai s'më kishte thënë që rrethi që përgatitnim ishte për mua. Qe gëzim i madh, meqë do më merte me vehte për të gjuajtur peshk në liqenin e Shkodrës. Kjo ishte stina kur krapa dilte mbi sipërfaqe. Sa herë mund t'ua shihje kurrizin e bukur atyre femërsusheve të mëdha që shpesh peshonin deri në 20 kg. Ato hidhnin në ujë putargën dhe meshkujt që u shkojnë prapa duke i prekur, bëjnë fekondimin e tyre. E kjo gjueti, që

fuste në rreth njëherësh 10 deri në 15 peshq, s'mund të mos ish e bukur. Pra kur ne ishim duke përfunduar punën me rrethin, me madhësi një metër e gjysëm e me peshë deri 10 kg., tamam për moshën time për ta lëvizur lirisht, Cufi më thotë:

- Provoje, Muj a e përdor dot?

Unë e kapa dhe nga gëzimi më dukej i lehtë si gjethe.

- Kështu ka veprue edhe babai yt, axhë Alia, kur unë isha i vogël - thotë ai.

Pastaj u bëmë gati me të gjitha, me veshje e ushqim dhe me rrathët në krahë u nisëm për peshkim. Fjalët e tij më gëzonin dhe për disa çaste haroja tragjedinë që më takoi të dëgjoja. Thuhej se në liqenin e Shkodrës krapi kishte dalë në tokë duke u përpëlitur. Këtë lajm e morëm nga një kushuriri ynë që kishte qenë në liqen. Cafi ecte para e unë pas tij. O Zot, ç'gëzim ndieja atë ditë që po i hyja një gjuetije aq të bukur e të panjohur për mua. Ecëm shpejt dhe në liqen arritëm për gjysëm ore a ndoshta më pak. U zhveshëm (unë isha gjys i zhveshur, kështu që përvesha brekët e gjëra prej bezeje e të gjata deri në fund të këmbëve, ndërsa sipër kisha veshur vetëm një triko e një këmishë, ndërsa për beli kisha ngjeshur një rrip të gjërë). U bëra gati shpejt dhe hyra në ujë në vendin ku më caktoi Cafi, ku uji nuk arrinte sipër gjurit me qëllim që të mos bija në ndonjë gropë. Cafi vetë, si i gjatë e i fuqishëm që ishte, shkoi më thellë e larg nga unë, 20 - 30 metra. Prisja me emocion çudinë që do bënte ai rreth. Rrija në këmbë në ujë, në përgjim se çdo të dilte nga thellësia. Zemra më rrihte e dridhesha jo prej të ftohtit por më tepër nga frika se mos diku dilte ndonjë krap gjigand e më fundoste bashkë me rrethin tim. Në këtë moment, prej një kanali të thellë që ishte aty afër, del një tufë peshqish dhe me bishtat e tyre krijojnë një tallaz që më futën tmerrin, tallaz ky që u zhduk sa hap e mbyll sytë bashkë me peshqit. Pas pak pashë i befasuar se, ajo tufë ishte kthyer në fshehtësi pranë këmbëve të mija duke krijuar përsëri një tallaz, tallaz ky që krijohet pas hedhjes së farës... Unë, ndoshta edhe nga frika, instikivisht hodha rrethin dhe pashë se kisha qëlluar në shenjë. Rrethi kishte rënë në qendërtë tufës. Iu hodha rrethit sipër, por, brenda asgjë s'luajti. Futa këmbën për të kontrolluar nëse kishte gjë, kur shpërtheu një tallaz që më bëri qull. Ky tallaz u dëgjua larg. Cafi u nis me vrap duke më porositur me zë të lartë:

- Mbage Muj trimi e mos e lësho se erdha!

Në moment ai arriti dhe iu hodh sipër rrethit. Futi dorën e me dy gishtat e kapi peshkun gjigand nga sytë (metodë e cila u jepte rezultate

gjyëtarëve për ta zotëruar atë gjallesë). E ngriti dhe i përshkoi nëpër gojë e velëza një copë litar të hollë. Ishte më i gjatë e më i gjërë se unë dhe peshonte mbi 11 kg. Pastaj nxori nga rrethi edhe katër peshq të tjerë, meshkuj që siç dihet, shoqërojnë femrën. Cafi ma lidhi litarin pas rripit tue më thënë:

- Të lumtë o gjuetar i zoti. E inagurove gjuetinë tënde me këtë peshk gjigand!

Më kishte kapur frika se mos ky peshk, që më dukej aq i madh e me të cilin isha në ujë, do të më merte me vehte e do të më mbyste në fund të liqenit.

- Të lutem Caf - i them - hajde e merre.

Ai qeshte dhe më thoshte:

- Mos u baj frikacak.

Atë ditë, megjithëse më dolën edhe disa tufa të tjera, nuk zura më. Cafi kishte zënë tre - katër palë peshqish (femra e meshkuj) por jo shumë të mëdhenj. U kthyem të kënaqur në shtëpi. Ai peshk për mua ishte një gëzim e krenari e madhe dhe e paparashikuar sepse, s'më shkonte mendja që, që në ditën e parë do të vija poshtë një peshk të tillë. U hap fjala se Muji ka zënë një peshk gjigand. S'ishte ndonjë gjë me të vërtetë gjigande por një krap i mesëm, vetëm se ai bëhej gjigand para meje që isha aq i vogël, bile më i vogël se ai. Hëngrëm bukë dhe u kënaqëm duke biseduar e duke treguar ngjarjet e gjuetisë. Më pas Cafi më thotë:

- Tani do flemë se jemi pa gjumë! Këta - tha ai duke treguar katër nga peshqit që i kishte kapur vetë e që peshonin nga 2 kg. - po t'i fal ty e ti baj ç'të dësh me ta; ose jepja ndokujt, ose shiti e bli ç'të dësh me ato para. Krapin tand të madh po ua çojmë dhuratë Sokolëve të cilëve do t'u themi se e ka zanë Muji i vogël. Ata me siguri do të gëzohen sepse janë edhe miqtë e Cuf Jerës. A je dakord pra shoku gjuetar?.

- Po shoku gjuetar! - ia kthej unë me të njajten gjuhë e jo pa krenari - dakord jam.

KAPITULLI III

Atë ditë nuk fjeta por mora katër peshqit në krah, të cilët s'doja t'ia çoja ndokujt sepse tani mu dha një rast shumë i përshtatshëm që nëpërmjet shitjes së tyre të gjeja adresën që më duhej, amanet i kukullës fatkeqe. Pasi kalova Dobraçin hyra në qytet. Njerëzit, të njohur ose jo, më thoshin: "Sa i shet?" U thoja: "I kam për peshqesh e nuk i shes". Kisha vendosur të veproja kështu deri tek Dukajt e Reja. Më pas, i vura dyve prej tyre një çmim dhe i shita, ndërkohë që isha ende në kërkim të lagjes së panjohur Pérash.

Gjithnjë duke pyetur, sepse si thonë: "me të pyetur gjen edhe Stambollin" gjeta lagjen dhe shtëpinë që kërkjoja sipas rrëfimit e skicës që më kishte dhënë ajo. Ishin dy shtëpi afër njëra - tjetrës me një mur avllie në mes që i ndante dhe kishin secila nga një derë oborri. Të dyja ishin dykatëshe e njëra në formë L-je. Dritaret (të katit të parë e të dytë) ishin me grila. Kjo ishte shtëpia e Alush Begut ku kish lindur e s'ish rritur tamam ajo vajzë fatkeqe. Kurse shtëpia tjetër ishte e djalit që kërkjoja.

I rashë rrezes prej hekuri disa herë por nuk dilte njeri. Ndenja një copë herë para saj sepse, ngarkesa dhe ruga e gjatë më kishin lodhur. I rashë përsëri njëherë, dy e më shumë. Atëhere m'u përgjigj një zë:

- Kush është?

- Të lutem zojë, ma hap derën! - i thashë.

- Çfarë kërkon? - tha ajo.

- Kam peshk të mirë e të freskët me shitë zonjë! Tash sapo e kam zanë në liqen e për këtë të keni besim!

- Ah more bir, e ç'e due peshkun unë?

Deri në atë moment atë grua vetëm e përfytyroja sepse ende s'e kisha pa prej mureve të larta të avllisë që nuk më linin. Më në fund dera u hap. Hapsirën e saj e zuri trupi i një gruaje të veshur kokë e këmbë me të zeza. Ishte rreth të 40-ave, serioze e me një hije shumë të rëndë.

Edhe një herë më tha:

- Ah mor bir! Unë jam e vetme e s'ka ç'më duhet ky peshk që po më servir!

- Pse e vetme zonjë? Çfarë fatkeqësish të kanë veshë kështu me të zeza?

- Ç'e pyet mor djalë. Ti je i vogël e s'ke pse t'u hysh këtyre halleve.

- Të lutem - ngula këmbë unë - ma thuej ç'ke pësue sepse edhe unë jetim jam rritur dhe fatkeqësitë e të tjerëve nuk mund të mos më prekin në shpirt.

- I kujt je bir që po më përmend fatkeqësitë e tua?

- I Ali Hajdarit të Dobraçit.

- U pu pu! Ata të dy që kanë vdekur në një ditë?

- Po, po! - thashë - i biri i tyne jam!

- E tani shitke peshk mor i shkretë?

- Po - i them.

- Ah mor bir! Edhe unë jetoj në këtë shtëpi e vetme. Këtu kam qenë hyzmetqare dhe kam rritë një djalë, për të cilin isha një nanë e dytë. Por fatkeqësisht ai m'u mbyt një ditë në Drinin e Ajasmës.

- Si kështu zonjë? Mos ndoshta nga që nuk dinte not?

- Jo mor bir jo! Ai u mbyt sepse deshi me u mbytë. S'deshi ma me jetue! Prindët e tij ishin nëpunësa në Shkodër. Ishin jabanxhinj. Ata pra e kishin lindë këtë djalë që unë e rrita me duert e mia dhe që më duket se për fajin tim u mbyt. U mbyt prej një gabimi që bana.

- Dhe çfarë gabimi bëtë zonjë që ai djalë e dënoi vehten aq randë? Që la prindët dhe ty si nanë të dytë?

Oh! Mos e patsha për gjynah që po flas me një fëmijë të vogël - tha dhe lotët i rrodhën nëpër faqe - Ai donte një vajzë, e dashuronte siç thonë këta të rinjtë e sotëm.

- Si, si? - Unë ngulja këmbë e gjithsesi doja t'ia nxirja fjalët si me grep - E kë donte ky djalë, ç'vajzë dhe nga ishte?

- Ah, e mjera unë, prej kësaj shtëpie që e ke karshi. - tha ajo duke kthyer vështrimin drejt shtëpisë aty afër nesh, e pas saj, edhe unë që e dija këtë para se të ma thoshte ajo - Ai u mbyt e dy të tjerët ikën s'di se nga, dhe më lanë në këtë shtëpi si qyqë mue, nanën e dytë të atij djali që e doja ma shumë se ta kisha timin. As vetë s'e di se nga kanë ikë burrë e grue.

- Po kjo vajzë që po flisni zonjë a e donte atë djalë?

- Po! E donte - më tha - biles shumë!

- Ku gjendet tani kjo vajzë?

- Ah! Ajo asht martuar ose më mirë asht rrëmbyer. Dhe kjo solli këtë fatkeqësi në këtë shtëpi, që po e merr vesh edhe ti.

- A mundesh zonjë të ma shpjegosh pak ma mirë këtë fatkeqësi, sepse jetimi gjithnjë kërkon atë që asnjëherë s'e ka pasë e nga natyra bahet kështu kërkues dhe më fal nëse po të rëndoj!

- Ah mor bir! Të hyjë mosha jote ndër këto fatkeqësina është gjynah

bile shume gjynah! Dhe po të tregoj sepse e shoh të nevojshme të shfryj me dikë, o bir i nanës!

* * *

"Një ditë Seriaja, kështu quhej vajza, po mbushte ujë në pusin e përbashkët, të vetmen gjë që s'e ndante muri. Gjysma e tij, pra, ndodhet në oborrin e Alush Begut e gjysma nga ana jonë. Dade, më thotë, të lutem shumë, në qoftë se je ajo që ke qenë gjithnjë në takimet e dashurisë sonë, ku ti na ke ndihmue aq shumë, më ndihmo me çdo kusht sonte, që të takohem me Tikun (ky ishte pseudonim) sepse, në mesin e natës Sokolët vijnë të armatosun të më marrin. Ja edhe kjo letër, më tha, duke m'a futë në kovë, jepja Tikut. Menjëherë pas këtyne fjalëve, nga oborri i saj dikush e thiri dhe vajza u zhduk".

"Isha e kujdesshme më raftë pika! -thoshte gjithnjë duke ngrënë veten gjatë bisedës".

"Tiku atë natë erdhi vonë sepse prindët e kishin çue të mësonte fizarmonikën tek një profesor. Kur erdhi, shtëpia ishte plot me miq. Unë kisha punë dhe harrova t'i jepja letrën dhe porosinë e vajzës. Kështu që, prej lodhjes nuk m'u kujtue deri të nesërmen kur këtë m'a kujtoi vetë Tiku:

- A kemi ndonji gjë të re nga Serioja, se mbramë s'munda të takohesha.

- Oh mue më raftë pika -i them - O bobo ç'kam ba. Unë kisha për ty disa porosi e një letër prej saj! U pu pu ç'kam ba!

- Ah moj Dade - më tha ai duke më përqafulë e duke më marrë me të mirë - ma jep letrën ta lexoj.

Pasi ia dhashë pashë se ngriu, u mpi e iu mor goja e s'ishte në gjendje të fliste ma por vetëm më shihte. U ul nga shkallët kurse unë e ndoqa prapa. Ai doli jashtë derës dhe u afrua deri tek dritaret e dhomës ku rrinte e flinte ajo. Aty pa kafazin e dritares të bamë copë copë që para se të vinte nata, para se të vinin ata krushq për ta grabitë. Prej këtu do të ulej e dashuna që i kish falë atij shpirtin dhe zemrën e do të zbriste me një litar që e kishte lidhë tek hekuri i dritares. E pastaj duhej të binte në krahët e Tikut të saj të dashun me të cilin do të merrte arratinë për t'u shpëtuar grabitsave e zakoneve të mbrapshta që sollën pasoja aq të randa.

U kthye në shtëpi dhe u ul pranë tryezës së punës të babait të tij që ish nëpunës i lartë i qarkut të Shkodrës. Filloi të shkruante një letër që e la të mbyllun në një zarf mbi tavolinë duke më pa me një dhimbsuni

të madhe. Pastaj doli dhe shkoi nuk e di.

As atë ditë dhe as atë natë nuk erdhi dhe prindët u vunë në kërkim të tij. Asnjë lajm, asnjë gjë! Të nesërmen policia vuni në dijeni se në bregun e Drinit ishin gjetë një palë rroba. Prindët shkuen menjherë të verifikonin se kujt i takonin ato rroba. O zot! U dha alarmi i zi. Rrobat qenë të djalit të tyne. Erdhën të gjithë në këtë shtëpi për atë që ndodhi, përfundoi ajo.

Tashmë mora vesh gjithçka, por e mora me vonesë edhe unë ashtu si Tiku. u dërrmova edhe unë në shpirt. Isha vonë pra. Ishte vonë edhe Serioja fatzezë. Ishim vonë të dy sepse Tiku qe mbytur. Tiku ku ajo vajzë ende kish shpresën e fundit. Shpresën e jetës. Pra, nëse deri para se të vija këtu në xhep kisha një shpresë, një jetë, një dashuri, tani s'kisha asgjë. Marrësi i asaj letre tani nuk ekzistonte. E tani atë që Tiku nuk e bëri para asaj gruaje o nga hutimi, o nga shpirtmirësia, nuk munda të mos e bëj unë. Ndofta më shpëtoi nga goja.

- Oh! çfarë ke bërë moj fatzezë! Paske çue në greminë dy njerëz të njomë dhe dy prind të gjorë që s'do të kenë përfunduar ma mirë se këta.

Dhe vazhdova:

- Po letra e Tikut, ku gjendet?

- Atë e kam unë, e kam ruejtë në gjinin tim sepse s'kisha guxim t'ua jepja prindve të tij.

- Të lutem, a mund ta shoh? - i thashë me padurim.

- Po djalë i nanës - më tha - ta jap.

Ndërkohë, futet në dhomën e djalit ku ishin shtrati e fotografitë që kish dalë aq i bukur e aq i ri jabanxhiu i shkretë e që s'kish pasë asnji përkrahje, mori letrën e ma dha. Letrën e futa menjëherë në xhep, në atë xhep ku kisha edhe letrën tjetër, që mbetën vetëm letra dhe asnjëherë nuk i vunë shkruarit e tyre përballë njëri - tjetrit. Atëhere kthehem nga ajo grue e mjerë që tani më dhimbsej aq shumë dhe i them:

- Unë nuk kam ardhë të shes peshk por kam ardhë i dërguem prej asaj vajze që njeh ti, me gjetë atë që s'e gjeta e që s'munda dot të kryej kështu as atë amanet që aq shumë doja ta realizoja.

U largova dhe peshqit ia lashë asaj që nuk i mori por mbeti duke vajtuar prapa krahëve të mi si një qyqe.

* * *

U nisa për në shtëpi i pikëlluar e i rënduar prej atyre fatkeqësinave që po jetoja dhe nisa sërish detyrat e mia të zakonshme tek kushuriri Caf. Më pritnin punët e përditshme. Pranvera kishte ardhur e po ikte.

Po vinte kështu vera me vapën e saj. Aty këtu tokat vaditeshin me ujin e puseve e të ndonjë pompe por përsëri toka mbetej e thatë. Parcelat e Dobraçit që po i përmend me emra: Maxharet, Begeshet, Xheletet, Dudet, Hajdareshat, Çeçeshat, Kallaket, Amatet, Pogaçet, Diarerucet, Sulhamzet, Kustinat, Perushet, Zabelet, Burramëdhatë, Dezdaret, Kopshtiat edhe një numër parcelash më të vogla, të gjitha ishin mbi ujë. Ato punoheshin dhe jepnin prodhim të mirë sepse ishin të plehëruara, toka të lehta e të afta për t'i qëndruar thatësirës. Një pjesë e tyre ishin kullota e pjesa tjetër jonxhe e foraxhere. Të gjitha ishin pronë e katundit Dobraç, ku dominonte më shumë fisi ynë i madh e Ademëve të Hysen Alisë, pas nesh dajat e mi Haxhi Zenelët dhe pas tyre Manajt, Ulqinakët dhe Padgricajtë që i kishin parcelat e tyre brenda dhe rreth e rrotull Dobraçit. Kishin një blegtori prej bagëtish të imta (dele e jo dhi) rreth 1500-2000 kokë dhe një numër të madh bagëtish të trasha (lopë e qe). Tokat s'ishin fort të mjaftueshme. Por Dobraçi, Golemi, Shtoji i Ri, Vraka, Grili, Grumira, Grizhej, Kopliku e më sipër kishin një favor të madh sidomos në verimin e bagëtive ose më mirë për kullota të shumta e të pasura. Por po flas për Dobraçin me fushat e mëdha në bregun e liqenit të Shkodrës. Në verë e në vjeshtë ky, kishte një kullotë shumë të pasur dhe këto ishin livadhet e Shkodrës (kështu u thoshin e kështu po i shkruiej).

Këto ishin prona të zotërinjve të Shkodrës, agallarëve e bejlerëve e tek tuk trashëgimi të grave të veja dhe të fëmijve jetimë. Kjo fushë shtrihej nga Balijet, që zinin një sipërfaqe të madhe prej disa qindra hektarësh, Lugun dhe gropat e Lugut, krojet e deri në Burbuca dhe ishte nën juridiksionin e Dobraçit që shtrihej prej bregut të liqenit e deri në Golem. Në këtë fushë bënte pjesë edhe pylli ynë i madh i Ademëve të Hysen Alisë që zinte një sipërfaqe prej disa dhjetra hektarësh. Kullotat e katundit Dobraç kishin një lloj administrimi që, kur e si ishte vënë nuk e di e s'do të shkruiej përderisa, gjithçka shkruaj, janë reale. Një gjë e di mirë që, këto kullota ishin të lira nga fillimi i korrikut e deri në marsin e vitit të ardhshëm. Pronarët e tyre merrnin vetëm një kosë bari, e pastaj kjo bëhej pronë e përbashkët midis Dobraçit e qytetit të Shkodrës që kishte bagëti të trasha e tek tuk edhe ndonjë të imët.

Qyteti i Shkodrës kishte rreth 1000 - 1500 krerë lopë, krejtësisht racë e kuqe, racë vendi. Aty këtu edhe ndonjë lopë alpine, racë italiane. Lopët në përgjithësi kullosnin në këto fusha të begata që po përmend e për të cilat kam dobësi të veçantë sepse të gjitha i kam shëtitur pëllëmbë për pëllëmbë duke ruajtur bagëtitë, duke ngritur leqe e duke

gjuajtur me llastik dhe me pushkë. Ajo fushë më ushqe, më lodhi, më kënaqi e më rriti të shkathët dhe të shëndetshëm. Lopët ishin në kope që ruheshin nga njerëz të paguar prej zotërinjve të Shkodrës e që kullosnin në muajt korrik, gusht e shtator e jo më shumë. Ndërsa bagëtitë e imta nga korriku deri më mars.

Prej fillimit të marsit e deri në korrik këto toka ruheshin me ushtar (njeri i paguar prej zotrinjve), se ligji nuk lejonte që këto toka të shfrytëzoheshin, madje as të shkeleshin.

Si të gjithë të tjerët edhe Cafi kishte nxjerrë tufën e tij të deleve që i kishte bashkë me zotrinjtë Sokoli. Delet kullotnin atje, e atje mërzenin e mileshin në shtrungat e përgatitura prej barinjve. Të gjitha këto, përfshi edhe ruajtjen nga egërsirat ishin detyra të barinjve, ku nuk përjashtohej edhe larja e enëve, zierja e tamlit (oh, ai përsheshi i ngrohtë i mëngjezit me bukë misri të pjekur në saç ose qëth), si dhe zënia e kosit, të vetmit kos të vërtetë.

Lum ky bari pra, ky njeri i lindur për bagëtinë, i palodhur në vapë, shi e borë për gjithë ato të mira që natyra ia ka dhënë si shpërblim për gjithë punën e tij. Edhe unë këtu kisha detyrat e mia: t'i çoja bukë, ujë e fruta çobanit çdo mbrëmje, t'u ngisja delet në shtrungë e të çoja tamlin në qytet, të cilin e shpija majë kalit e me llastik në qafë punë kjo që e bëja me qejf.

Për punën e tyre barinjtë lidhnin me zotërinjtë një kontratë ku shpërblimi caktohej prej një page totale në vit dhe tre herë bukë në ditë.

Këta barinj ose pronarë të deleve që ruanin kopetë e tyre, në disa parcela të vogla, kishin të përgatitura prej pronarëve të tokave disa vathë për të kaluar natën. Ky quhej plehërim toke dhe paguhej. Paratë i shkonin çobanit të bagëtive ose çobenëve pronarë. Kishim gjithashtu edhe disa lloj kasolle (katafikë) të ndërтуara prej vetë çobanëve që ishin për një, dy ose edhe më shumë njerëz. Këto ndërtoheshin me dru shelgu, që aty kishte me bollëk, sepse livadhet e Shkodrës kishin një sasi lënde drusore prej shelgu të ndërтуar në rreshta pa fund, me të cilën mund të ndërtoje një qytet.

Midis të tjerash, prej këtij druri merrreshin edhe thupra të kuqe e të bardha me të cilat bëheshin kosha e trina aq të nevojshme për amballazhe si dhe karrike të përsosura dekorative, shporta e frutore që ishin pjesë të një artizanati të madh!

Katafikët, siç thashë, për të kaluar natën prej vesës a ndonjë shiu, mbulesën e tyre e kishin prej kashte e cila nuk lejonte të hynte as ujin as nxehtësinë e bëhej kështu një mjet i mirë strehimi për çobanët e

bujtësit e tyre si dhe për ndonjë gjuetar peshqish, shpendësh dhe kafshësh.

Edhe unë e kaloja natën në këta katafikë. Siç kam treguar, isha i vogël dhe i guximshëm por nganjëherë kisha edhe frikë, sepse çobanët shumë herë linin në këto katafikë bulmete të ndryshme, sidomos qumësht që gjarpëri, e kishte shumë qejf. Një natë kur kisha rënë të flinja dhe brenda ishte erësirë (zjarr s'mund të ndizej sepse katafiku mund të digjej), një gjarpër më i madh se 1 metër kalon nëpër trupin tim disa herë në kërkim të qumështit që me siguri e kishte nuhatur që larg. Unë e ndjeja por prej frikës isha bërë si trung dhe s'bëja as lëvizjen më të vogël, bile as frymë s'merrja. Kjo zgjati vetëm disa sekonda ku, më në fund u largua pa më bërë gjë. Edhe unë, si gjuetar që isha, e dija më mirë se çfarëdoj kafshe po nuk e ngacmove nuk të sulmon. Prandaj nuk e ngacmova.

Ismail Gali e çobanët e tjerë, pasi mbyllnin delet në vathë, bridhnin nuk e di se nga dhe mua më linin thjesht si roje për t'u ruajtur teshat e ndonjë armë. Por unë si fëmijë kokëfortë e i pabindur asnjëherë nuk pranova të flinja aty sepse ai gjarpër mund të banonte jo larg e ndoshta edhe në kashtën e katafikut. Kështu që flija në anë të vathës ose në mes të parcelës. Barinjtë, të gjithë nga 20-25 vjeç, një natë kur flija i mbuluar me një kapotë, i lodhur, ndoshta edhe nga frika, tamam një gjumë fëmije, më rrethuan me bar të thatë dhe i vunë zjarrin në të katër qoshet. Zjarri u ngrit 4-5 m në të gjitha anët si në një vathë. Por shpejt u bë i madh edhe drita e nxehtësia e tij e madhe jo vetëm që më nxorrën gjumin por më tmerruan aq sa s'dija se si të shpëtoja. Pa ditur ç'të bëja, mbulovala kokë e trup me kapotë dhe pa parë asgjë u sula si një atlet për të dalë prej rrethit të zjarrtë. Shpëtova mirë, megjithëse këmbët mu dogjën pak, flokët e vetullat m'u përcëlluan e kapota që hodha tej kishte marrë flakë.

Duke e ditur se ishin çobanët shkaktarët e kësaj aventure të rrezikshme ndaj meje, aventurë që mund të më rezikonte edhe jetën, u revoltova shumë e në këto rrethana, siç e kam thënë bëhesha hakmarrës. Mora pra tufa bari të përflakura dhe ua hodha tre kasolleve të tyre që kishin brenda rroba, kusi e sende të tjera. Shpejt flaka u ngrit në qiell dhe në moment plasi një luftë spontane prej fishekëve e dinamitit të peshkut që paskësh patë aty. Krismat arritën deri në postën e xhandarmërisë së Vrakës që kishte në juridiksion edhe Dobraçin dhe xhandarët mbërritën shpejt bashkë me postkomandantin dhe panë atë që kishte ndodhur. Për këtë ata vunë menjëherë në dijeni kryetarin e

komunës së Vrakës. Dhe kështu nga e vogla doli e madhja dhe ajo lojë e menduar aq thjeshtë arriti të bëhej një shqetësim edhe për qeverinë që të nesërmen dërgoi njerëzit e saj. Kryetarin (të birin e Fetah Metës nga Shkodra që ishte edhe pronar i barit të djegur) bashkë me xhandarët. Pastaj ata më morën në pyetje dhe unë u tregova me hollësi për ç'ka thashë më sipër. Gjatë pyetjeve disa herë kryetari më bërtiste dhe më detyronte të thoja të vërtetën që atij i dukej aq e çuditshme dhe aq e shëmtuar sepse ata mendonin se çobejtë nuk bënin shaka por donin të më digjnin kështu që kryetari ngulte këmbë dhe më pyeste se kush ishte shkaku.

- Mos vallë kanë vjedhur ndonjë gjë dhe ti i ke parë?

- Jo, zoti kryetar. - i thoja unë i vendosur.

Por ja që nuk duhej të isha aq i vendosur sepse, për çudi dhe për drejt, atë ditë që ndodhi ngjarja, dy prej tyre: Ismail Gali e Shaban Zeneli kishin shkuar të vidhnin bostan në Buramidha, në afërsi të livadheve të Shkodrës. Bostanxhinjtë i kishin parë e midis të tjerash u kishin shtënë edhe me pushkë. Këta, nga frika se po i vrisnin, në vrap e sipër kishin lënë këpucët nëpër parcelat e bostanit. Të nesërmen e asaj dite që kishte plasë pushka nga bostanet, xhandarmëria ishte vënë në alarm dhe në kërkim. Në kohën që unë isha në pyetje, mbërritën edhe bostanxhinjtë duke thënë:

- Kujt pra i përkasin këto këpucë - duke tundur në dorë këpucët.

O Zot. Unë i njihja këpucët e Ismail Galit që atë ditë kishte mbetur zbathur.

- Hë piciruk - më thanë kryetari i komunës - po këto këpucë a i njeh?

- Po zoti kryetar, janë të Ismail Galit.

- Po cili asht pra?

- Ky - i thashë unë duke treguar Ismailin.

- Po ti mor pis ke dashur të djegësh këtë foshnje?

Unë s'isha foshnjë, ashtu siç tha kryetari, por djalë 12 vjeç. E morën, i vunë prangat dhe të nesërmen morën çobanët e tjerë, që hëngrën një të rrahur për qejf, për shkak të asaj aventure. Dhe ky picirruk i vogël siç tha kryetari në të ardhmen pra u bë mik i kryetarit të komunës së Vrakës. Se si e tek edhe këtë po e shkruaj rrjedhshëm sepse është zbavitëse.

* * *

Një vajzë nga Dobraçi. Luti e quanin, fejojhet e martohet me një burrë në moshë dhe pak të shëmtuar në pamje. Vajza, pasi shkon tek burri me ceremoni dhe me dasëm të madhe, pas shtrimit të sofrave,

sipas zakonisht pret dhëndërrin i cili futet në qerdhek. Pjestarët e shtëpisë miqtë e këngëtarët i këndojnë tek dera e dhomës. Pra, dhëndëri bën takimin e parë me nusen. Sipas zakonit mësohet prej njerëzve të tij se si të veprojnë para saj. Ndërsa nusja, e çuar në këmbë, rri në pritje me duar të lidhura në gjoks. Por nusja për të cilën po flasim, i kishte pasur duart në brez e jo në gjoks. Burri falet tri herë, zakonisht ky i fesë myslimane. Çohet në këmbë dhe afrohet të puthë nusen, e cila, nxjerr nga brezi një goxha thikë dhe, i ziu dhëndër trembet aq shumë sa hidhet prej dritares. Meqë nuk doli andej nga kishte hyrë, njerëzit po prisnin të trembur. Ndodhia u mbyll nëfarsoj e dasma vazhdoi, megjithëse burri se kishte puthur ende nusen e vet dhe ai që futi dhëndërin e që priste tek dera dhuratën nuk mori pjesën e tij.

Sipas zakonit të dasmave shkodrane, në krye të 5 ditëve nusja shkonte për t'u parë me prindrit pas martesës, ndërsa dy-tre ditë më pas thirret edhe dhëndëri me ndërmjetësin e tij.

Por nusja thotë:

- Mos e thirni pra, se unë nuk e dua atë burrë dhe s'shkoj më tek ai.

Këto raste jo vetëm që janë të rralla por edhe shumë të rrezikshme sepse, që të thotë një nuse se nuk do të shkoj tek burri duhet të përmbysë një epokë.

Megjithatë, ja që kështu ndodhi dhe njerëzit e shtëpisë e pyesin se si e tek por ajo kishte ngulur këmbë se nuk shkonte vërtet. U bë si donte ajo. Prindërit e të tjerë të alarmuar nisen shpejt e shpejt tek hoxha Hafiz Sulejmani që ishte i pashëm, i bukur, shumë i ditur dhe merakçi femrash por, as ai s'e shëndoshi dhe s'mundi ta fuste në dorë këtë tip të çuditshëm.

Kjo femër kishte dashur kryetarin e komunës, atë që mua më quajti piciruk dhe që së shpejti do të bëhesha ndërlidhës i tyre.

* * *

Çdo ditë kryetari udhëtonte me një biçikletë të bukur "Blanki" italiane nga qyteti për në zyrën e tij në komunën e Vrakës. Shumë herë bashkë edhe me mësuesin Millosh Gjergj Nikolla (Migjeni) me të cilin ishin edhe shokë, me sa shihja dhe kuptoja në atë moshë që isha. Rruga nëpër të cilën kalonin ata ishte në afërsi të shtëpisë ku unë isha rritur si dhe asaj të Cafit ku banoja.

Një ditë, kryetari i komunës, njeri i shkathët, i bukur, i qeshur e që të bënte për vehte, më mori përpara në biçikletë një copë rrugë dhe kur u ndamë, më fali dy korona. U mundova që të mos ia merrja por mënyra se s'i m'i afroji më bindi kur më tha:

- A mund të ma kryesh një nder o picirruku im?

Dhe pa e ditur se ç'duhej të bëja thashë po, gjë që nuk e di se si e bëra. Por ai më kish bërë për vete aq shumë sa unë do t'ia kryeja çfarëdo detyre që të më ngarkonte.

- Urdhno - i thashë me edukatë.

- A mund të çosh një letër?

Pa mbaruar ai mirë fjalën, unë i thashë papritur:

- Kujt?

- E kam pak të zorshme me ta thënë.

- Më fal, zoti kryetar - i thashë unë duke u treguar si ndonjë burrë i madh e me personalitet.

- A mundesh t'ia çosh këtë letër...

Atij iu mor goja dhe s'po më thoshte dot se kujt. Ndofta kishte frikë. Ndoshta s'kish besim në moshën time. A mund ta ndihmonte pra një fëmijë i vogël një kryetar, një njeri aq të rëndësishëm?

- Të kesh besim zoti kryetar - i thashë - unë baj ç'të duesh biles vras edhe atë që don ti, vetëm më jep revole sepse nuk jam i vogël.

Ai më kapi e më përqafoi dhe s'dinte të më lëshonte si të më kishte vëllanë e vet a ndonjë njeri tjetër të dashur. Ma dha letrën në dorë duke më thënë:

- Asht një vajzë prej katundit tuej që e martuen në qytet pa dëshirë dhe që tash asht kthyer tek prindët ngaqë s'e ka dashtë burrin e saj, quhet Luti.

- Po - i them - e di se kush asht e ku rrin dhe mos kij merak se letrën ia çoj unë!

- Të lutem shumë Muj trimi, Muji im që s'kam me t'harrue. Mos i trego askujt dhe këtë letër jepja vetëm asaj në dorë.

I shtrënguam dorën njëri tjetrit si dy burra të mëdhenj, u përqafoam dhe u ndamë. Përgjigjen do t'ia jepja të nesërmen në të njejtën orë.

U nisa si rrufe ashtu siç e kisha zakon, fluturoja e sidomos këtë herë që kisha nderin të kryeja një porosi të një personaiteti shumë të lartë, kryetarit të komunës që kish në varësi edhe Dobraqin tim. Duke ecur nëpër ata livadhe të bukur që i kisha shkelur shumë herë, takoj një nuse të re me dy fëmijë të vegjël. Tashmë ajo jetonte vetëm me krahët e saj e me atë pasuri që i kishte lënë bashkëshorti. Kishte dy tre krenë lopë e tani po mblidhte bar për to që ishin mjeti i saj i vetëm i jetesës. Kish mbushë dy thasë, njërin e mbante në krah ndërsa tjetrin në shpinë e nën peshën e tyre mezi ecte. Iu afrova ngaqë më dhimbsej e, megjithë atë moshë që kisha doja, të ndihmoja gjithkënd në ato rrethana. I thëres në emër:

- Ese, ma jep njanin thes ta mbaj unë!
- Jo bir i nanës, se janë të randë për ty!
- E mbaj - i thashë dhe me zor ia mora nga duart.

Duke ecur me të rrugës, hapëm bisedë pasi, për t'u lidhur me vajzën kisha shumë nevojën asaj, për të mësuar se fjala që ishte hapur nëse ajo që kthyer në shtëpi të ishte e vërtetë apo thjesht thashethem. Pra, me dinakrinë time (është turp ndoshta për atë moshë por unë isha i rrahur jo pak me jetën) u mundova të mësoj për këtë vajzë që shkaktoi një ngjarje e që u përhap në Dobraç, Shkodër e kudo. Në rrugë e sipër, nën peshën e atij thesi që ma kishte bërë shpinën palë i them për të:

- Ku ndodhet tani?

Ese më përgjigjet:

- Ehu, atë tash e kanë mbyllë me çelës.

Dhe ky ishte lajmi i saktë sepse kjo grua jetonte ngjitur me shtëpinë e saj.

- E shkreta vajzë - i thashë - ç'farë e paska gjetë, sepse ajo tani gjendet midis dy zjarresh e do ta vrasin ose njerëzit e dhëndrit ose njerëzit e shtëpisë.

- Po, po, ashtu ashtë bir i nanës - tha ajo - askush nuk e sheh atje ku e kanë mbyllë vetëm unë ndonjëherë kur dal të mbledh fiq nga ai fik që ti Muhamed e di.

- Ah, Ese, sa mirë që ma përmende. Më ke dhanë qershi disa herë e disa herë më ke lënë edhe të hypi.

- Po bir, mani e qershitë kanë ranë mbi tokën tuaj. Maxharen, e përse mos t'i hash. Pastë rahmet Ali aga se ai i ka shartue. Dhe ai, baba yt më ka martue me Rexhepin e shkretë.

- Ese, a t'i mbledh unë fiqtë sot? Të jesh e sigurtë se bëj punë të mirë ashtu si kam mbledhë qershitë.

- Mirë, të keqen nana por mos u hidh të gjithë shokëve të tjerë sepse unë ato pemë kam, me të po rroj e rrit jetimat.

Unë pra s'doja as fiq e as shokëve s'do t'u hidhja por kisha si qëllim që duke hipur në atë fik që ishte midis dy shtëpive, të komunikoj me atë vajzë. Një pjesë e tij ishte mbi çatinë e Eses dhe pjesa tjetër mbështetej në dritaren e fatkeqes që unë do t'a takoja.

Sapo hipa mora menjëherë anën e fikut, në degët që ishin pranë dritares dhe e tundja me qëllim që të tërhiqja vëmëndjen e saj që duhej të ishte në atë dhomë. Dhe s'isha gabuar. Uh, doli ajo bukuri e rrallë, ajo lute me flokë të shpupurisura si mos më keq e sy të enjtur nga gjumi a ndoshta nga që e kishin rrahur. Kur doli në dritare nuk foli. Shihja poshtë

se mos kishte njeri nën fik ose përreth çative, por jo s'kishte njeri.

- Luti, - i them ngadalë - më jep pak bukë se kam 24 orë pa hangër!

- Oh, e mjera unë, e ku ta marr unë bukën? Mue këtu më kanë mbyllë me çelës!

- E për çfarë?

Je i vogël Muj e s'janë punë për të t'i treguar ty.

- Luti - i thashë - unë kam para por nuk kam ku e blej bukën.

Po pse, prapë ke ba faj?

Në këtë çast një burrë poshtë. Gjel Kasmaçi po na afrohej. Ai ishte tip grindaveci e ia kisha pak frikën. I them ngadalë asaj:

- Unë kam para, kam.

- Ku i ke marrë e kush t'i ka dhënë?

- M'i ka dhënë një zotni i madh.

- Kush është ai?

- Kryetari i komunës tonë. E takova në rrugë. Ai më pa z bathë e më tha: Përsëri z bathur ti mor piciruk? Na këto dy korona e shko blij një palë opinga! Dhe kështu nuk i harxhova ato para.

- Oh sa zemërmirë ai njeri që ka ndihmuar jetimin e shkretë! Ku e takove? Në rrugën tonë?

- Jo, tek rruga e re duke shkuar për në Komunë.

Ndërkohë po e shikoja me shumë vëmëndje për të parë reagimin e saj ndaj fjalëve të mia kur unë zura me gojë emrin e atij njeriu. Asaj po i pikonin lotët si një hardhi kur pritet në kohën e saj të pjellorisë. Në këtë kohë, fiku, luajti si prej tërmetit prej atij burri që thashë më sipër. Më gjuan edhe me gurë nga që kisha hipur, sipas tij, në fik të huaj për të vjedhur. Ah ky katil, më ra në vend të keq aq sa më paralizoi gjithë trupin e rashë prej fikut poshtë.

Kisha rënë gjysëm i vdekur duke sharë dhe urryer atë burrë kur më morën në duar si një foshnjë pjestarët e familjes së Lutit, më futën brenda, më lagën me ujë e bënë ç' ishte e mundur që të vija në vehte. E kishin kapur edhe Gjelën, megjithëse ishte deri diku i fisit të tyre, e po e shanin si mos më keq por, ai shfajësohej se një ditë unë i kisha rënë me një nallane kokës në mejtepin e xhamisë. Dhe ishte e vërtetë që unë i kisha rënë.

Para pak kohësh vazhdoja mësimet në Mejtep, në atë xhami që e kishte ndërtuar im atë. Pra edhe Gjeta, që ishte në moshë shumë më të madhe se mua, ishte nxënës dhe njëherësh kujdestar. Imam Hoxhë i kësaj xhamie ishte një Hafiz Mollaymeri të cilit nuk ia di prejardhjen. Ky ishte pra hoxhë ose më saktë gjysmë hoxhe dhe drejtonte këtë

xhami të madhe ku jepte vetë mësim dhe njëherësh ishte edhe Mejtep i Dobraçit. Në atë kohë që po tregoj bënte shumë ftohtë sepse ishte dimër. Ai ishte mësuar t'i sillnin nxënësit kova me qymyr ose prush të ndezur? Por atë ditë fatkeqësisht se pati atë dhuratë dhe e kishte kapur të ftohtë. Prej kësaj bridhte sa andej - këndej nëpër dritare duke pa malet e Marnajt e Cukalit që ishin me borë, jo vetëm në dimër por nganjëherë edhe në pranverë e vjeshtë. Në këto momente, duke parë atë bardhësi në një kohë që trupi i dridhej nga të ftohtët, kthehet nga fëmijët që rrinin nëpër bankat e tyre dhe thotë:

- Fëmijë, shihni si janë mbushë "res e res" malet me borë në këtë kohë.

Djem e vajza, jo të vegjël në moshë, sepse dihej që mësimi i Mejtepit niste në moshën 10 vjeç, filluam të qeshin. Ai u kthye pastaj nga ne me kërbacin që mbante në dorë dhe i inatosur e me seriozitet na thotë:

- Pse qeshni snia? A nuk janë mbushë malet me borë res e res?

Unë, si zevzek që isha dhe sikur rritesha nga të rrahurat e njerëzve i them:

- Ne nuk jemi snia hoxhë efendi, por jemi fëmijë. Dhe malet nuk janë mbushë me borë "res e res" por reth e reth.

- Qafir - më thotë - La i l'ah il allah, kush ma ka sjellë këtë shejtan në Mejtep! Të korrigojë hoxhën që ka mbarue Medresen?! Estah furullah deri ku ka arritë të na hyjë shejtani! Shejti djema sillni stolin!

Këta ishin katër djem me Gjelën në krye që zbatonin diktaturën e Mejtepit ndaj çdo fëmije kokëshkretë. Pra unë isha i detyruar të futesha në felak (fjalë turke që do të thotë turturë, rrahje, ndëshkim) për thyerje të disiplinës. Ata më kapën, kush për krahu e kush për këmbë dhe më shtrinë e më lidhën në tri vende. Së pari në qafë rreth e rreth tabutit, së dyti më lidhën me litar duart e mesin, kurse së treti këmbët. Lidhje më se e mjaftueshme, që të të ngordhnin në dru e mos të mundje të bëje as lëvizjen më të vogël. Trupi gjykues ishte hoxha i cili jepte dënimet duke u konsultuar me vehten e tij. Dhe dënimi zakonisht dihej. Ai ishte disa thupra në duar e në shputat e këmbëve. Unë pra u dënova me 12 thupra në duar dhe në këmbë. Dhe dënimin e ekzekutonin të katërt djemtë duke dhënë secili pjesën e vet. Ata ishin njëzet vjeçarë, e megjithatë ishin në një klasë me mua. Filloi i pari Gjela që ishte më xhelati e më i fuqishmi nga të gjithë dhe njëkohësisht ndihmësi i parë i hoxhë efendiut. Por ai nuk më dha 12 thupra por 13 duke shtuar edhe një me dëshirën e vet gjë që ishte e dënueshme edhe prej hoxhës. Por këtë unë nuk ia harrova atij asnjëherë dhe isha i bindur se do t'ia

shpërbleja sapo të më jepej rasti.

Sa herë që unë haja një thupër, hoxhë efendiu lëviste çallmën sikur t'i binte atij. ndërkohë që unë qaja nga dhimbja. Pas torturës, më mbajtën të lidhur tre orë në mes të klasës e të nxënësve. Në pushimin e katërt, kur nxënësit ishin poshtë, hoxhë efendiu ishte në sallën e xhamatit dhe Zyraja, që ishte ndër vajzat më të mëdha në moshë (14 deri 15 vjeçe) ishte duke bërë pastrimin e klasës dhe rregullimin e bankave, unë përfitova nga që isha vetëm për vetëm me të dhe iu luta:

- Të lutem më jep pak ujë se po vdes!

Ajo më solli me shpejtësi ujë nga ibrikët ku mbahej uji për avdesin e Hoxhë efendiu. Por i lidhur s'mund të pija kështu që ajo më zgjidhi, duke m'i hequr litarët fare. E unë kaq doja. I dhashë vetes me gjithë bankë duke ia hedhur Zyrasë së shkretë ujin nga duart dhe me shpejtësi hyra në dhomën e minares. Mbylla derën në mënyrë që mos më kapnin hoxha e nxënësit që do të vinin në sallën e klasës në katin e dytë. S'e di se nga shkoi Zyraja por hoxha dhe nxënësit u ngjitën për të bërë orën e katërt, orën e fundit të mësimt. Pasi u rreshtuan, hoxhës i shkuan sytë tek stoli ku ishte i dënuari dhe, për çudi stoli ish bosh. Ai u sul menjëherë tek dera dhe më thirri. Instikti i vetmbrojtjes më bëri të bëja çudinë që, nga nën shalët e hoxhës të dilja në shkallët e katit të dytë. Pra duhej të shpëtoja se në të kundërtën do më rihnin paq. Aty zura një pozicion, në mes të atyre që do të ishin fishekët e mi, nallaneve me taka të rënda druri e këpucëve pa fund të cilat, fillova t'i përdor me gjithë shpejtësinë, duke i hedhur mbi katër xhelatët e mi, Gjetën, Shaban Zenelin, Shaban Metën dhe një tjetër. Gjetën e godita në kokë me nallane aq fort sa iu hoq gjysma e vetullës. Të gjithë nxënësit ishin futur nën banka për t'u ruajtur nga "plumbat". Hoxhë efendiu që thëriste shahadet duke iu lutur Zotit ngaqë në çdo minutë hante nga shtatë deri tetë nallane pas trupit. O zot, çfarë beteje u zhvillua në atë xhami. S'mbeti bankë pa u përmbysur e xham pa u thyer. Në atë ditë kur hoxha e ndjente aq afër të ftohtin e atyre maleve të mbushur "res e res" me borë. Pra shpëtova.

Atë ditë që ndodhi kjo ngjarje unë mora arratinë sepse posta e Vrakës ishte vënë në ndjekje të "banditit" që ata s'do ta besonin se ishte jo më shumë se 10 vjeç. Ata arritën në xhami shpejt, kurse mua më kish marrë im vëlla Hajdari për dore për të më dorëzuar tek ata me të cilët ishin edhe komandanti i postës si dhe Hoxhë efendiu. Kur më pa kapteri, Cuf Meta, që ishte një nga miqtë e tim eti, shpërtheu në të qeshur duke thënë:

- Lene, hoxhë efendi se s'të ka gjuajtë me fishekë revoleje.

Tim vëllai i dha një porosi, kurse mua më hoqi njëherë veshin. Por dihej. Gjela s'do të ma harronte kollaj këtë! Dhe ja pra, ku ma shpërbleu duke më rëzuar për tokë.

Pra, dashur pa dashur, atë natë fati qe për mua ose më mirë për dashnorët, pasi unë kalova në dhomën e Lutit. Biles më kishte marrë, me porosi të nënës së vet, në dyshekun e saj. Guri aq i rëndë i Gjellës bëhet shkak për fatin e mirë të këtyre dy të dashuruarëve që e donin njëri - tjetrin dhe mundoheshin të komunikonin. Ndërkohë, më kishin dhënë të haja dhe të pija jo vetëm si jetim por edhe si i biri i atij njeriu të nderuar.

Dhimbjet më kishin pushuar dhe tani do të hapësja përpara kësaj vaje të shkretë që e doja dhe e kisha dashur edhe më parë sepse ishte edhe kjo fatkeqe që kish mbetur motër pa vëlla nga një fatkeqësi që pak më poshtë do ta tregoj.

- Luti - i thashë - më ka çue kryetari tek ti me të dhanë një letër. S'e di ç'ka shkruie por lexoje ti.

Ajo e mori letrën dhe shkoi në dritën e llambës së vogël me vajguri që mbante në dhomë. E lexoi disa herë dhe më shkruajti gjithashtu një copë letër që ma futi në gji e më tha:

- Rueje mos ta shofë kush. - dhe pasi u mendua pak shtoi - Thueji kryetarit që gjithçka ta bëjë me ndërmjetësinë e Sulejmanit.

- Oh, Luti kush është ky Sulejmani?

- Ç'të duhet, të keqen motra.

- Ma thuej pra se betohem pasi unë jam miku juej (si i njerit ashtu edhe i tjetrit) dhe s'i tregoj askujt asgjë.

- Ai është burri i hallës së babait tuej, halla Nurit.

Tani isha i qartë dhe e dija se si ishin lidhur pak a shumë.

Të nesërmen, pa dalë mirë dita u largova dhe shkova menjëherë në shtëpinë e Cufit. Nuk i tregova ç'më kishte ndodhur. Në orën e caktuar dola në krye të rrugës, për të pritur atë njeri që ishte bërë aq i dashur për mua me amanetin që më kish lënë të kryer. Sapo i dorëzova letrën ma lëshoi biçikletën e tij të bukur dhe vetë u mënjanua në anë të rrugës dhe filloi të lexonte. Mbas e solli disa herë nëpër duar, më fishkëlleu nga që isha larguar pak me biçikletën që më pëlqente aq shumë. Këtu u ndava, dhe në fakt u ndava përjetë me atë njeri të nderuar. Edhe sot e kësaj dite nuk e di se ç'mund të ketë ndodhur me të. Dhe fatkeqja Luti mbeti fatkeqe, mbeti ashtu siç ishte, e re, sepse diçka ndodhi midis tyre, por që unë nuk e di dhe rrjedhimisht nuk mund të eci më me shkrimet e mia për historinë e tyre.

K A P I T U L L I V

Ishte vjeshtë. Vjeshtë e parë dhe si e tillë, ka bukuritë e saj të mëdha dhe nga ana tjetër ishte një gëzim e lumturi sidomos për kalamajtë që rriteshin pa prindër dhe të uritur.

Por, nëse për ne, e sidomos për shokun tim s'kish bukë, na vinin në ndihmë frutat që tresin ushqimin por edhe që e zëvendësonin atë. Frutat bëheshin fantastike kur piqeshin dhe, të tilla kishte shumë në Dobraç, Golem, Shtoj, Vrakë e Grilë. Në këto fusha, disi pa zot, ato binin në tokë, mbinin e rriteshin, pra kryenin gjithë ciklin e tyre vetë, pa ndërhyrjen e njeriut.

Por ajo ç'ka na ka ndodhur një ditë ne fëmijëve, vlen të shkruhet. Ishim disa shokë që kishim midis njëri - tjetrit lidhje farefisnore e ilakashë (lidhje krushqish). U nisëm pra për të kërkuar fruta. Ishim Isai, Nurja, Medja, Musaja, i cili ishte shumë më i madh se ne në moshë dhe e kishja djalë axhe. Në këtë rreth shoqërie kishim edhe Muho Kodraviqin që kish miq e ilaka në Shtoj të vjetër. Të gjithë siç ishim u nisëm të vidhnim arra dhe pjeshkë. Them të vidhnim sepse fëmijës i duhet të bëjë çdo gjë fshehtas të mëdhenjve dhe për këtë të gjitha i fut në një thes duke i quajtur vjedhje (megjithëse këto fruta që do të "vidhnim" ishin pronë e askujt). Kjo tokë e bardhë që kishte mbi shpinë gjithë atë pasuri ishte në fakt një tokë e zezë ku vende vende pluhuri arrin gjysmë metri dhe çdo ngacmim ngre prej tij një mjegull të dendur që të bllokoi pamjen e s'mund të shohësh tej disa metrave. Por ajo kishte edhe një veti tjetër që për mua ka mbetur enigmë. Kur ecje mbi të, të duket nga akustika e një tingulli të mbytur se po ecje mbi një dysHEME. Dikur mbërritëm në vendin për tek i cili na udhëhoqi Muhoja, që ishte pak më i madh se ne. Morëm ç'deshëm, pjeshkë e të tjera të cilat ca i hanim e ca ua falnim rrugëtarëve që ndeshnim dhe që ishin të etur. Pastaj shkuam tek arrat. Gështenja nuk mund t'i merrnim sepse lëkura e tyre me gjemba si prej iriqi na therrte kur i futnim në gji. Dy - tre vetë me mua në krye që ishin më të lehtë, hipën në arra dhe filluam të shkundnin, kurse të tjerët poshtë i mblidhnin dhe i futnin në gji në një lloj thesi që krijohej prej këmishësh të shtrënguar në bel me rripin që mbante edhe brekët e gjata.

E që "thesi" të bëhej sa më i madh, këmishat i futnim vetëm sa të

mbaheshin nën rrip, kështu thesi im merrte 6-7 kile.

Nga kërcitja e ndonjë dega që thyej gjatë shkundjes, na dëgjuan nga tre fshatarë që po kosisnin firin me kosa (Firi ishte një lloj i egër bari me gjatësi mbi një metër që përdoret si shtroje për bagëtinë dhe për të pjekur tulla). Burrat, gjysmë të zhveshur dhe me kosa në krah dhe me një tufë qensh që i mbanin me vehte, na u sulën të na kapnin. Qentë, që shpesh hynin midis nesh dhe, jo vetëm ata, por edhe qentë e katundit që u mblodhën ku ishin e ku s'ishin, prej poteres së tyre, nuk mund të na kapnin. Secili ndukte e shqyente nga një copë brekë nga ne, që i kishin të gjëra si parashuta. Për fat asnjeri prej tyre "s'e paskësh patur seriozisht" sepse asnjeri s'e provoi mishin tonë se (tlinat siç u thoshim ne ishin shumë të gjëra dhe i gënjenin ata).

Pluhuri ishte ngritur në qiell nga këmbët tona e të qenve që ishin shtuar shumë e që vetëm po t'i shihje të shtinin tmerrin. Kur qentë, s'patën më fuqi të na vinin pas më, të zotët jo se jo, ne kishim mbritur në krye të Dobraçit. Secilit nga ne, tashmë nuk i kishin mbetur gjë tjetër veçse disa rripa e copë brekësh që valviteshin si flamur e ndonjërit i qe këputur edhe ushkuri e kishte mbetur me këmishë. Frutat na kishin rënë me kohë andej-këndej. Shihnim njeri tjetrin në trup e në sy. O zot s'na kishte mbetur pikë gjaku. Pluhuri na ishte ngjitur nga djersa për trupit e në fytyrë dhe na kishte shndërruar në ca qenie të zeza si majmunë aq sa s'e njihnim njeri-tjetrin.

Dikush qante dhe dikush qeshte. Ata që qanin i bënë të tjerët të qeshnin sepse gjithkush që qan shëmtohet disi, por e qara e Musait p.sh., djalit të axhës tim me ato dy buzët e trasha, ishte e hatashme. Shumë prej nesh i kishte shpëtuar shurra nga frika. Musai vazhdonte të qante:

- Ku ku, moj nënë si kam mbetur. Si të shkoj në shtëpi kështu?

Bëmë si bëmë dhe e morëm me të mirë duke i thënë se do të laheshim. Po ku të laheshim? Shkuam në Brakë të Muçë Alisë që ishte hapur për të pirë ujë dhentë gjatë pranverës. Ishte 6-7 metër e gjërë dhe e gjatë midis tri rrugëve. Tani ajo kishte dy-tri pëllëmbë ujë ku notonin bretkosat, gjarpërinjtë. U futëm në atë ujë të qelbur që ishte më shumë baltë. Por edhe këtu s'e patëm të lehtë. Riza Muça me të nipin pronar i Brakës, na sulmon me një sfulk në dorë. Pra qënkësh e thënë që edhe ato pak rripa brekësh që na kishin mbetur të mbeteshin në bigat e sfulqeve. Tani mbetëm si mos më keq e s'dinim nga të shkonim dhe ç'të bënë. Unë dhe Isai, si më të shkathët, duke ecur barkas iu avitëm shtëpisë më të afërt. Ju afruam oborrit në të cilin kishte rroba

të ndera duke parë gjithnjë se mos po na sheh njeri. Sulmuam si i urituri mbi bukë. Ashtu si tek arrat i sulmuam edhe ato tesha për të mbuluar trupat tanë lakuriq. S'morëm vesh se ç'kapëm prej frikës derisa pamë se kishim marrë edhe çarçafët. Por Hanifja e Shaban Haxhiut, bashkëmoshatare me ne, na kish parë si lakuriqë shtojzavallë. Ajo dha kushtrimin "ku ku vica" në sërabisht sepse ishte Potglicane dhe shqipen e fliste pak. O zot. U bëmë mizë dhe vrap shkuam dhe u futëm në një kanal të madh. Tre nga ne, Musaja, Muhoja dhe Medja i veshëm si i veshëm dhe i dërguam në shtëpitë e tyre për të na sjellë brekë e këmisha, se ndër të gjithë ne, ata i kishin në shtëpi me bollëk. U veshëm dhe secili shkoi në shtëpi në të errur. Caf i s'më kishte bërë asnjëherë por atë ditë më priti me këmbët e para duke më thënë:

- Ku je mor fëmijë i keq? Sot kishim shumë punë kurse ti s'gjendesh fare.

U ndjeva ngushtë sepse ky njeri s'më kishte qortuar kurrë. Ngaqë ishte për mua shumë i afërt e i dashur mora guximin ta pyesja:

- Pse ç'farë pune kishim Caf?

- Eh, kemi një gëzim - dhe nxorri e më fali një koronë, gjë që s'e kishte bërë kurrë.

- Po çfarë gëzimi? - i thashë.

- Zotit Hysen i ka dhënë zoti një sokol, djalë.

- Dhe çfarë atëhere?

- Si more çfarë, ai është bërë me djalë dhe atje kërcet pushka.

- Po kur lind vajzë, a qesin pushkë? - e pyes.

- Jo mor, jo!

- Po unë kam dëgjue se në katundin Golem qesin pushkë edhe kur lind vajzë.

- Po ata qesin edhe për vajzë sepse një vajzë e Golemit ashtë sa një djalë prej Dobraçit.

Dhe kjo bëhej me qëllim nga ana e Golemasve për të fyer djemtë e Dobraçit. Megjithëse ky gjendej disa kilometra më në jug dhe banorët flisnin më mirë dhe ishte fshat-qytet, që jepte e merrte vajza me qytetin.

- Muj - më thotë Caf - ti do të nisesh tani me kalë t'i çosh bukën Ismailit, dhe nesër kurtë vish nga livadhet ke me marrë dashin që kemi, duke e mbajtur në kalë e do të ma sjellësh në shtëpi që ta therrim, se zoti Hysen do të bajë përgimin e djalit.

Kjo ishte një lloj ceremonie që kryhet midis dy fiseve kur lind fëmijë dhe ku thirren vetëm gra nga të dy palët. Dashin e solla por me

mundime të mëdha sepse nuk ma kishin lidhur mirë e rrugës kur m'u zgjidh m'u desh ta lidhja vetë. Bëra si bëra, hoqa teneqetë e qumështit në njërën anë, kurse dashin e shtyra dhe e fundosa në arkë nga ku s'lëviste dot. Cafë e theri te rrapi, e përgatiti e ashtu siç ishte të mbështjellë në një çarçaf ma vunë majë kalit:

- Hajde se kanë me të dhanë edhe ndonjë peshqesh - më tha Cafë.

- A thu? Jo mor jo se ata janë kurnacë e asnjëherë s'më kanë falë gjë! - thashë unë.

Mbërrita ku më kishin dërguar, në derën e Sokolëve të lagjes Dërgut. Pa u ulur prej kalit duke u afruar pranë derës së madhe i rashë hekurit. Ai hekur në ato dyer të mëdha dha një trokitje të madhe ngaqë unë i rashë edhe më fort ngaqë në shpirtin tim zjente prej kohësh edhe diçka tjetër që lidhej me këtë shtëpi. Doli shërbëtori i shtëpisë i cili më thotë:

- Hë qerata, mbrite? Hajde pra se po të presim.

Ky ishte një burrë nga Ana e Malit dhe s'ishte vetëm shërbëtor por edhe kujdestar për shtëpinë dhe gratë e tyre, po ashtu mprehte edhe kalin në pajton. Gjithë këto detyra i kryente ai që ishte i besuar. Mori dashin. Deshi të më merrte edhe mua por unë u hodha dhe kapa frerin e kalit. Në këtë kohë kishte zbritur edhe zonja e Manit, zonja e shtëpisë, kunata e Hysenit.

- Hajde - më thotë, e më kap për dore - hajde shih Sokolin e vogël që ashtë si mollë e si llokum!

Pa më lëshuar nga dora u ngjita bashkë me të nëpër shkallë midis njerëzve që kishin mbushur shtëpinë plot. Më futi në dhomën e djalit të vogël. Ai ishte i lidhur në një djep të bukur me lule prej dy kasnakësh i mbuluar me një batanije të bardhë dhe të qëndisur me ar. I kishin hedhur dy-tri kokrra hudhra në fund të këmbëve (zakon ky që kryhej për t'a shpëtuar fëmijën prej synit të keq sidomos kur ishte i bukur). Ajo ma zbuloi dhe unë e pashë. Ai ishte duke fjetur. I vogël, shumë i vogël, aq i vogël sa koka s'ishte më e madhe se një mollë e zakonshme. Në gojë kishte një lloj nape që ishte mbledhur në formën e një biberoni që mua më dukej se e thithte. Desha ta puthja por nuk e bëra. Vetëm e fërkova pak lehtë mbi kokë. Shoqëruesja, zonja e shtëpisë, u kënaq nga përkëdhelja që i bëra fëmijës së kunatës së saj. Më uli në divan dhe vetë shkoi duke mbyllur derën pas vetes, mendova se doli për të më sjellë karamelen ose ndonjë lloj dhurate. Përfitova nga rasti dhe, 5 koronat që më kishte falur dikur nëna e kësaj fëmije, ditën që ka mbetur e gdhendur në kujtimet e mia. Me atë shami me të cilën kishte mbledhë

letrën sekrete, unë mbështolla 5 koronat duke ia futë fëmijës nën jastekun e dytë që ishte i qendisur, gjithnjë pa më parë kërkush. I dhashë pra atij fëmije atë që edhe mua më ishte bërë dhuratë nga nëna e tij në po atë shtëpi. Kisha kohë që e kisha ruajtur si gjënë më të shtrenjtë dhe besova se s'më iku kot. Pasi bëra këtë që thashë u ula me shpejtësi në vendin ku më la e zonja e shtëpisë dhe shihja djepin e zbukuruar me lloj lloj salltanetesh e ndërkohë mendoja: "A jam rritur vallë edhe unë kështu?" sepse dhe mua më kishte rritur dhe më kishte shërbyer një hyzmetqare.

Në këtë përhumbje më shohin sytë në dysHEME nën djepin e fëmijës një fshesë të gjatë me shkop që s'e di përse ndodhej aty. Fillin e mendimeve ma preu dera që u hap dhe në dhomë hyn e zonja e shtëpisë me një tabaka të bukur dhe mbi të një pjatë të mbushur me thela bakllavaje si dhe një pako të vogël ku kishte mbështjellë një palë çorape dhe një dollar për dhuratë që kushtonte njëzetepesë korona, sasi parash kjo me të cilën një familje prej 10 vetash mund të kalonte shpenzimet e një muaji.

Gëzimi im ishte i madh por isha me edukatë dhe nuk u tregova i gatshëm t'i merrja. Ajo më puthi në dy faqet e më tha:

- Merre, merre Muhamet se ti je vëllai i Ahishes, shoqes dhe mikes sonë!

Kur më përmendi motrën më pikuan lot dhe asaj kur më pa, i rrodhën lotët, ndërkohë që pakon ma futi në gji nën këmishë. Hëngra pak bakllava pastaj desha ta lë ngaqë më vinte zor të haja më shumë. Por ajo ma mbështolli në një letër dhe ma dha me zor me vehte. Më përcolli deri poshtë tek kali duke më hequr nga ai fëmijë dhe duke më privuar edhe mundësinë e ndonjë takimi me nënën e asaj fëmije që aq shumë doja t'i tregoja edhe për amanetin e ngarkuar. Por kjo ishte e pamundur në atë rrëmujë njerëzish ku s'munda t'a shihja dot.

Në oborr më priste hyzmeqari me kalin të bërë gati për t'u nisur. Ai më kapi si një pupël e më hipi majë kalit. Më rrahu shpatullat e vogla e më tha:

- Shko djalë i mbarë e baji selam Cafit e thueji se na kënaqi me atë dash të majmë që na sollti.

Një rën prej arkave e kishin mbushur me ushqime, byrekë, bakllava, pilaf e mish të pjekur në fërlik. Kurse në tjetrin kishin vendosur dhurata për Cafin e nusen e tij. Kur mbërrita isha gjithë qejf.

- Hë mor qerata - më tha - dukesh i gëzuem se diçka të paskan falë.

- Po - i thashë - një dollar.

- Jo more - më thotë i çuditur e qesh.

- Na e ma ruej - i them dhe ia çoj në dorë dollarin me të cilin mund të blije një dash e gjysmë.

Puna jonë pastaj vazhdoi si ngahera. Unë shërbeja herë në Dobraç e herë në livadhe dhe shpesh jo pa qef duke patur me vete edhe llastikun tim të dashur që kur isha në fshat e mbaja në qafë kurse ku shkoja në qytet të shisja tamblin e fshihja nën samar të kalit sepse, po të të shihte ndonjë xhandar atë "armë të ftohtë e mjaft të rrezikshme" babai i fëmijës i hante patjetër tre ditë burg. Kjo sepse shpesh me atë lloj arme thyheshin prej fëmijëve llampat e ndriçimit, xhamat e shtëpive ose mund të ndodhte edhe të plagosej a verbohej ndonjë njeri dashur e padashur.

Në atë kohë kjo lloj arme ndiqej nga xhandarmëria. Në shtëpinë e Cafit kishte ardhur prej Sokolëve një lajm i gëzuar, lajm nga tre zotërinjtë e deleve se zonjat Sokoli, dy kunatat do t'i bënin atij dhe familjes së tij një vizitë një ditore. Kësi lloj rastesh nuk ishin të shpeshta për Cafin ose ndonjë shtëpi tjetër. Por zonjat e zotërinjtë e Shkodrës gjithnjë bënin vizita në ato çifligje të bukura ku edhe ata kishin pronat e tyre. Për Cafin kjo ishte një gjë e madhe dhe jo më pak edhe për mua, që më jepej një shans tjetër për t'u takuar me atë vajzë, më saktë, me atë nënë.

Tek Cafi, të dy, burrë e grua po bënin përgatitjet. Po lanin e po pastronin, duke rregulluar e vendosur çdo gjë në vendin e vet. Të gjithë ishin të gatshëm për të pritur zonjat sa më mirë. Ishte një ditë e re, ditë e xhuma (e premte). Zotërinjtë e ndiqnin edhe atë rregull që përcaktonte se në çfarë ditë duhej të shëtisnin gratë e në cilat burrat. Pra edhe Hasani, kujdestari i shtëpisë së tyre kishte dëshirë t'i falej xhumasë në xhaminë e Dobraçit e cila tani me Imamin e saj të ri kish marrë famë, jo vetëm në Dobraç por në mbarë qytetin e Shkodrës. Po pse? Duhet shkruar edhe kjo në këtë libër.

* * *

Hafiz Mallaymerin e kishim Imam dhe mësues Mejtepi. Për kohët që po vinin, ai hoxhë nuk ishte i përshtatshëm për atë punë. Dobraçi kishte djem të rinj të kohës e të shkolluar dhe nuk e donin Hafiz Mallaymerin që ishte gjysmak në atë punë. Katundi ynë ndahej në dy mëhalla, lagjja Mëzyrej ku banonin dajat e mi, Ulqinakët, Ramët dhe Krajanët, si dhe pjesa tjetër ku banonte fisi i Ademëve të Hysen Alisë, Manë, Demët, Podgriçajtë dhe Dargjinastit. Këta të fundit kishin ftuar një hoxhë të ri, Hafiz Sulejmanin që s'e di nga kishte ardhur. Ai ishte

një hoxhë i ri rreth të 30-ave i ditur, me trup të mirë dhe një veshje të rëndë e të përsosur që i shkonte shumë për shtat e i jepte një hijë të rëndë. Nga kjo njerëzit thoshin: "Ky asht Hoxha që ka kryer Mejtepin Ruzhdie". Unë s'e dija çfarë ishte por më shkonte mendja tek ndonjë shkollë e lartë në Arabi të cilën ai, me sa di unë, nuk e kishte bërë. Pra, meqë e kishte thirrur pjesa dërrmuese e fshatit dhe ngaqë paraardhësin e tij nuk e donin, ai e pranoi thirrjen dhe mori përsipër të dy funksionet e xhamisë, sidomos atë të Mejtepit, që u bë i nevojshëm jo vetëm për Dobraçin por edhe për popullin e Shkodrës.

Në mesin e Dobraçit atij iu dhurua edhe një copë truall nga fisi i Ademëve të Hysen Alisë dhe po prej tyre, iu ndërtua edhe një banesë me dy dhoma e një guzhinë. Shpejt ky hoxhë u bë një njeri me shumë autoritet.

Rreth orës nëntë zonjat mbërritën me një pajton katër vëndesh, por jo të klasit të parë, me dy kuaj ashtu siç i kishin në Shkodër disa shtëpi. Karrocieri, që ishte edhe shoqërues e kujdestari i zonjave, ishte edhe miku i Cafit e tashmë edhe miku im. Ai pruri karrocën në oborr para shtëpisë ku të gjithë u grumbulluan të prisnin zonjat. Pasi i ra burisë dy-tri herë u ul dhe u hapi zonjave derën e karrocës nga e cila doli e para e madhja, e shoja e zotit Man e pas saj një zonjë e vogël, o zot sa e vogël, si të ishte në moshë me mua dhe pa asnjë lloj tualeti por e ngarkuar nga koka e deri tek gishtat e duarve me xhevahire. E bukur si drita vezulluese e ylberit shtatëngjyrësh që del menjëherë nën rrezet e parë të diellit pas shiut. Kishte pasur të drejtë pra ai që ia kishte ngritur atë këngë:

*"Hajde, hajde bukuri
unë kam kenë jabanxhi
n'qytet tand s'po t'shoh me sy
se dikund t'kanë ndry".*

Hynë brenda të udhëhequra nga të zotët e shtëpisë. Vogëlushja përqafoi e puthi gratë e vajzat dhe në fund më përqafoi edhe mua. Më kapi dorën dhe bashkë me mua filloi të ngjitej në atë shtëpi të panjohur për të, por drejt të cilës e tërhiqte diçka.

U bënë ceremonitë e rastit me shurup e llokume e pak më vonë u shtrua sofrat në mënyrë "alla turke" për zonjat e mëdha. Hëngrën e pinë me oreks gjithë ato të mira që u servirën, sepse kur zonjat e zotrinjtë ndëronin vend, sikur u freskohej edhe oreksi. Pasi u ngritën sofrat sipas zakonit u pinë kafet. Cafi me kujdestarin shkuan për t'u falë ditën e

xhuma në xhaminë e Dobraçit. Zonja e madhe ra për të pushuar pak, zakon që e bënë kudo për t'u rehatuar pas ndonjë udhëtimi sidomos në verë e vjeshtë që "ishte dita muej". Nusja e vogël që tashmë kishte ndërruar edhe veshjen e që ishte vetëm pak vjet më e madhe se unë më thotë:

- Muhamet, hajde dalim të shëtisim bahçen.

- Po zonjë - thashë.

- Jo Muhamet, mos më thuej zonjë, por Seriho, sepse unë të kam vëlla e gjithçka - më thotë ngadalë kur ishim në çardak pa u ulur në bahçe.

Dhe këtë ma tha me një zë që e dëgjova vetëm unë. U ulëm dhe i hymë bahçes nga kreu, pranë themeleve të shtëpisë.

- O motër, o motra ime që më don aq shumë, që më ke falë pesë korona e dhurata të tjera.

- Po, po t'i kam falë, por pesë koronat që të kam falë, t'i ia ke falë përsëri djalit tim - më thotë duke më dalë kështu në shteg.

Dhe menjëherë nxorri nga gjoksi një kuletë, po atë kuletë që ia kisha parë herën e parë dhe nxorri prej saj pesë koronat duke më thënë:

- Gjaja e falun nuk falet mor i marrë.

Më përkëdheli, ndërkohë që edhe dorën e saj të mbushur me unaza ma kishte vënë në krahun tim e që më peshonte në gjysmën e trupit. Nuk doja gjithsesi t'ia merrja por për këtë s'mund të bëhej fjalë nga që kjo femër kishte ndoshta tani para meje autoritetin e një nëne. Doja të flisja diçka por ajo e mori fjalën shpejt duke thënë:

- O zot, çfarë bahçe e bukur! Sa shumë paska punue dhe e paska zbukuruar këtë Cafi, ky miku ynë, mik i burrit tim! E ndrroi fjalën, "Mik i Sokolëve"- tha.

- Seriho! Këto nuk i ka mbjellë Cafi por im atë, dhe unë këtu kam lindë dhe kur kam dalë prej kësaj shtëpie kam qenë 5-6 javësh.

- Vërtet?! - më thotë - Sa puntor paska qenë babai yt.

- Po po, zonjë, i gjithë ky rresht fiqsh që sheh nga të gjitha varietetet, ashtë i mbjellë e i shartuem prej tim eti duke filluar nga shnjizat që piquen dy herë, sulltanet, trashanat, bajunat, patllixhanat, llupat e tirarasit që po i shikon të ngarkueme e të pjekuna.

- O zot, sa shumë qenkan.

- Këto dardhë e mollë janë të shartueme në druj të egër me ferra që quhet murriz. Ky ban ca kokrra të vogla si dëllinjë, dru i cili i pranon mirë këto pemë - i thashë unë.

Shetitëm e pamë edhe tendat e rrushit qelibar të pa farë me ca

bistakë që ishin varë prej peshës deri përtokë.

- Po ky rrush i mrekullueshëm? - më thotë - Ky është rrushi i Cafit. Kështu e thërrasim të gjithë nga që ka marrë famë. Mos e ka mbjellë Cafi?

- Jo zonjë, edhe këtë e ka mbjellë babai im që e ka marrë më parë nga Hoxhët dhe ky rastësisht thirret rrushi i Cafit e jo rrushi i Ali Hajdarit.

Dalëngadalë shkuam deri në fundin e bahçes ku iu afruam fikut të madh bajuni që ishte ngarkuar me frute të pjekur të gjithë të verdhë aq sa të lëshonte goja lëng e s'dije cilin të merrje më parë. I këputa, nja dy kokrra nga degët që i kishim mbi kokë. Të parën e mbajta në dorë ngaqë pashë një më të pjekur të cilën e pastrova prej lëkurës dhe ia afrova tek goja. Ajo e kapi me dorën e vogël, e ndau përgjysmë dhe e futi në gojë.

Papritur, si një automat, futa dorën në xhepin e pantallonave kadife të reja, që më kishin blerë me paratë që më dhuruan zonjat e Sokolëve dhe nxorra prej andej dy letrat, e si padashur ia vura në dorë. Ajo u gëzua. U gëzua shumë ndërkohë që ishte ende duke përtypur fikun që i dhashë. Dalloi menjëherë shkrimin, që ajo e njihte aq mirë dhe filloi ta hapte, ndërkohë që në fytyrë (unë e shihja vetëm fytyrën) u përziën, gëzimi i madh dhe një lloj hijeje, një hije që i jepte asaj fytyrë një pamje të vrarë. Dhe sigurisht, s'kishte si të priste ndonjë zgjidhje kushedi se çfarë në ato momente kur ajo ishte bërë edhe me djalë e ngjarjet kishin ecë shumë dhe bile shumë mizorisht. Unë vazhdoja ta shihja në fytyrë por... O zot! Po binte tërmet. Tërmet ishte? Dega që kishte mbi supet e saj në të cilën ajo kishte kapur dorën fort filloi të dridhej sikur të ishte lidhë me rrjetin elektrik. Ndërsa ajo tashmë ishte një statujë që kishte fiksuar në fytyrë një shprehje të llahtaritur, me sy të çapëlyer dhe në gojë kishte ende atë fik që s'do të përtypej kurrë dhe që po e mbyste. Dorën tjetër e kishte vënë mbi supin tim.

Ishte gati të mbytej. Unë isha dëshmitar i një tragjedie të llahtarshme. Dhe i një tërmeti. A ishte tërmet? Po përse mua nuk më trondiste por trondiste vetëm degët e fikut dhe supin ku ishte vënë një dorë?

Në moment u përmenda dhe i thashë me ngut, duke i thirrur herë zonjë e herë Serihajo:

- Ju lutem, nxirreni atë fik se po ju mbyl. Nxirreni shpejt zonjë. Ju lutem, nxirreni. Dhe me zorr ia hoqa nga goja.

Nuk e di, por nga që atë llahtarë ajo e kaloi pranë meje, më dukej sikur për gjithçka e kisha fajin unë sepse, ishin veprimet e mija që e çuan në atë gjendje, që më detyroi ta merrja gati në krahë, atë njeri

gjysmë të vdekur dhe ta shpija me ngut në shtëpi. Kur e pa kunata bërtiti e trembur:

- Ç'pate moj vajzë, ç'pate moj bijë? Mos u rrëzove a mos u vrave? Çfarë të ka ba qeder? Ma thuej?

Në atë moment, që edhe unë isha bërë si i vdekur, dëgjova një vegim, një fjalë që u përsërit tre a katër herë:

- Kam një zor!...

Në çast thirrën Hasanit, i cili u alarmua, ashtu si dhe Cafi, bashkëshortja e tij e njerëzit e tjerë, që më pyetnin me ngulm:

- Çfarë i ndodhi?

- Nuk e di - u thosha, ndërkohë që unë e dija se kush ishte shkaku.

Nuk e di se ç'gjëra makabre kishte lexuar ajo në atë letër, por di vetëm që ajo letër kishte një lajm të keq. Pajtoni me zonjën në gjendje të rëndë, niset shpejt dhe ikën nga ajo shtëpi, të cilës nuk i takonte një përcjelje të tillë. Dhe unë si stërnip i tyre, kam fatin dhe krenarinë që kam qenë bashkëkohës dhe bashkëjetues i asaj tragjedie që tani shumë njerëz e perceptojnë vetëm duke dëgjuar kangën që i kushtohet asaj. Disa e besojnë se e plagosën kurse shumë të tjerë ndoshta e shikojnë thjesht si një varacion.

Të nesërmen zoti Hysen me pajtonin e tij mbërriti në oborrin e shtëpisë së Cafit i helmuar prej pikëllimit, ngaqë bashkëshortja e tij paskësh humbur qumështin e gjirit nga ajo që pësoi në këtë shtëpi.

- Pu, pu - më thotë Cafi - çfarë na bane që na e nxorre në bahçe; këto zonja janë shumë delikate!

Hyseni, ky zotni i gjatë sa një shtyllë telefoni e që i duhej të përkulej nën çdo derë, i lutet me përlulësi Cafit që t'ia çonte gruan tek hoxha i famshëm për t'i shkruar a për t'i shërbyer çfarë i nevojitej. S'vonoi e shkuan tek hoxha Hafiz Sulejmani të cilin e morën me pajton për ta çuar tek e sëmura. Cafi bashkë me ta mbërriti në truallin e Sokolëve. Hoxha siç ishte zakon e sheh të sëmurën dhe i bën një shërbim të veçantë, i cili nuk kërkonte njerëz brenda. Kur del nga dhoma u thotë:

- Sëmurdjen e ka të randë sepse e kanë ndëshkue xhindet që kanë qenë duke u martue nën hijen e fikut, të cilët ajo i ka shkelë, biles njenin e ka dëmtue fort randë. Kështu që më duhet t'ia vazhdoj këtë shërbim ditë për ditë deri sa të shërohet.

Dhe ai e vazhdoi shërbimin, por fëmija e saj nuk pati më asnjëherë fatin që të pinte qumësht nga gjini i saj, biles jo vetëm që s'i erdhi qumështi por ajo kaloi edhe për vehte vuajtje të mëdha. Dhe pas këtyre nuk mund të them fatkeqësisht asgjë sepse një ditë bajrami unë u

KAPITULLI V

Në Dobraç hapet fjalë se Muji ka fituar në kumar para të madhe. Dhe fjala kishte shkuar deri tek Cafi e tek im vëlla Hajdari. Cafi edhe e kish besuar edhe jo por e dinte se do të shkoja në shtëpi dhe s'ishte preokupuar, kurse Hajdari kish dalë të më kërkonte duke pritur me zor për t'i shtënë dorën atij thesari të fituar. Për bajram, dyqanet gjithnjë, si ato të myslimanëve ashtu edhe të ortodoksëve e katolikëve rrinin mbyllur ashtu si edhe për pashkët për respekt të festës së rastit. Tek ura e Bicës, urë që mbante emrin e nënës së vdekur të Cafit, e cila ndodhej në mes të Dobraçit, ishin dy hallvaxhinj me tave në kokë që shisnin. Ata ishin Ademi dhe Ramadani që me profesionin e tyre ishin bërë shumë të njohur e të kërkuar në të gjithë Dobraçin e Majtepin. Këta dy burra, në moshë 30-40 vjeç, në tavat e tyre mbanin ëmbëlsira si hallva të bardha që pritej me sqepar, terhan hallve në kuti dhe disa lloje të tjerë ëmbëlsirash, shumë herë edhe kadaif.

Afrohem pranë tyre sepse doja të blija ndonjë diçka për t'u çuar dhuratë Jonuzit, tim vëllai dhe Cubit, nipit tim për Bajram. Bleva dy kuti hallvasi dhe gjithë topin e hallvës së bardhë. Ramadani u çudit e më thotë:

- Nga i ke marrë gjithë këto pare mor dobiç?
- Jo mor jo - i thotë një shoku im, Ramadani - i ka fituar në kumar!
- Haji pra se qar i ke! - thotë ai.

I bleva edhe shokut tim Ramadanit çfarë deshë si dhe tre katër djemve të tjerë me të cilët nuk kisha ndonjë shoqëri të madhe por unë tashmë isha një kavalier me shumë para. Në atë moment vjen Hajdari që më thotë:

- Ku je mor se po t'kërkoj?
- Pse, çfarë ke me mue? - i them.
- Ato para që më kanë thënë se i ke fitue eja e silli në shtëpi se kanë ardhë njerëzit të cilëve ua ke marrë e po i kërkojnë.
- Ç'para more? - i them unë.
- Ato që ke në gji! - më thotë dhe më kap për krahu e më çon në shtëpi.

Kisha më shumë se një vit që s'kisha vajtur e s'i kisha parë gjithë njerëzit e shtëpisë e sidomos Jonuzin e vogël që e doja shumë.

Dhuratat i mbaja në dorë. Ato kisha qejf t'ua jepja atyre. dhe ky ishte shkaku që s'i ika prej duarve tim vëllai, sepse këmbët e mia ishin të lehta e të shpejta si të lepurit e me to mund të ikja si rrufe më shpejt se një kalë shale gjë që e kisha provuar disa herë në gara për të fituar një çerek korone.

Shkuam në shtëpi. Jonuzi më kish dalë përpara dhe m'u hodh në qafë. Unë i dhashë dhuratat dhe ai u gëzua shumë. I hapi aty për aty dhe, njëhënë e mbajti për vete ndërsa tjetrën jua dha njerëzve të tjerë të shtëpisë. Hajdari filloi të më merrte me të mirë gjë që e dija se përse e bënte. Donte vetëm të më merrte paratë, ashtu siç m'i kish marrë disa herë pasi i fitoja nga gjuetia me leqe e llastik. Kështu, më detyroi t'i nxirrja nga gjiri im e t'ia jepja. Këto ishin para të fituara në bixhoz dhe të futura ashtu shuk herë pas here dhe pa i numuruar asnjëherë. Dollarë, napolona letër dhe katër-pesë napolona ar me gjel që të gjitha kur i numuruam bëheshin plot 27 napolona dhe një dollar të cilin im vëlla ma dha duke më porositur që edhe këtë të mos e harxhoja.

- A e di se çdo të bëjmë me këto para? Me këto do të nisim një tregëti të madhe!

- Jo, jo - i thashë - do të blejmë dele të cilat do t'i ruaj e do t'i mjel unë.

- Jo mor i marrë - më tha - se nuk di ti. Delet i kemi pasë dhe i kemi shitë se s'na shkojnë mbarë.

- Atëhere do të blejmë përsëri Maxharën që kemi shitë - i thashë.

- Jo, jo! - më thotë.

- Atëhere - i them - më bli një kalë e një karrocë se do të punoj vetë.

Por ai s'e pranoi asnjërin prej këtyre planeve, megjithse për mua nuk ishin gjë tjetër veç vuajtje e mundime, por mendoja vetëm për mirëqenien e gjithë familjes. Të gjitha çfarë kërkova nuk u morën parasysh megjithëse paratë ishin të miat. Biles edhe bashkëshortja e vëllait me të ëmën nuk i pranuan ato sepse sipas tyre u nxjerrnin punë e mundime dhe u qelbnin shtëpinë.

- A e di se ç'do të baj me këto para more i marrë?! Do të fitojmë shumë para të tjera brenda pak muejve. Do të blejmë qepë Drishti, Posripe dhe do t'i vendosim në dhoma e do t'i shesim në pranverë ose dimër kur edhe ajo do të jetë me pakicë e ka shumë nevojë për të!

- Ah sa mirë e ke mendue Hajdar aga! - i thotë e vjehrra - Ashtu bante edhe im shoq.

- Kadën - i thashë - Abdyl aga, rahmet pastë, i blinte sot e i shiste nesër kurse Hajdari do t'i blejë sot e t'i shesë pas tre katër muejve!

- Aq ma mirë sepse në fund të dimrit s'ka qepë me bollëk edhe fitimi është më i madh. Hajdar aga si i urtë që është e ka mendue shumë mirë këtë! - thotë ajo, duke e falenderuar dhëndrrin e vet shpesh e për çfarëdo që bënte.

S'e di se ç'të mirë shihte kjo grua tek dhëndëri i saj, të cilit i kishte dhënë vajzën e vet, që flinte deri në drekë e s'dinte të bënte asnjë lloj pune, megjithëse kishte krijuar familje. Dhe këtë gjë e vija re me keqardhje e shqetësim edhe unë që në fund të fundit s'kisha ndonjë lloj detyrimi në familje. Megjithatë, në atë moshë unë e kuptoja dhe shpresoja se, me ato para mund të blinim një tufë dele e të krijonim një ekonomi jo të vogël. Por kërkesat e mia u hodhën poshtë dhe paratë m'i morën, përveç një dollari që, edhe këtë ma mori pas tri ditësh bashkëshortja e tij për t'i blerë Cubit një palë këpucë e s'di ç'tjetër.

Çdo ditë filloi të bliheshin qepë në qytetin e Shkodrës e prej andej silleshin me thasë e kuaj të lidhur në vargje. O zot çfarë qepësh bënte toka jonë e sidomos e Drishtit që sipas legjendave i përkiste një qyteti të rrënuar. Ajo ishte një tokë e kuqe me zall e qull dhe bënte atë bimë aq të domosdoshme për guzhinën e njeriut e trupit e tij që, sipas gojdhënave ishte një bar i përsosur për të mbajtur mirë e pastër lëkurën e fytyrës. Dhe ishte e ambël si mjalti, ambël si që ia jepte kjo tokë. Dhe kishte dy ngjyra (të bardha e të kuqe) që shkriheshin natyrshëm me njëra tjetrën në atë kokërr të shëndetshme në një çerek kilogrami deri në gjysëm kilogrami. Gjithë këto qepë pra që bliheshin prej tij unë i shoqëroja nga qyteti i Shkodrës e deri në shtëpi. Im vëlla i peshonte dhe u paguante paratë. Dhe këtyre miqve që e dinin se bijt e kujt ishin u nxirrnim edhe kafe e llokume. Gjithë këto qepë u vendosën nga këshilli familjar me në krye Hajdarin në dhomën e madhe, në hyrje të shtëpisë, që më parë shërbente si dhomë rezervë për të pritur miqtë a për të bërë ndonjë ceremoni sidomos në pranverë e në vjeshtë. Ajo ishte 6 me 6 metra dhe me tri dritare, e ngritur nga toka me dy këmbë shkallë dhe e shtruar me dysheme prej dërrase. Dhoma kishte lidhje edhe me një banjë e tualet. Kishte edhe një shkallë prej disa këmbëve që e lidhte atë me katin e dytë ku ishte dhoma e Hajdarit dhe një çardak që e lidhte me një dhomë të vogël dimri me dy dritare. Secila ishte e shtruar me dysheme prej dërrase. Por kjo dhomë e vogël nuk ishte e gjitha me një nivel dyshemeje por me një dysheme të ndarë në dy pjesë me një disnivel njëra prej tjetrës me një këmbë shkallë. Pjesa tjetër ishte akshihanja që ishte poshtë dhe komunikonte nëpërmjet një shkalle tjetër. Kjo guzhinë ishte e madhe dhe e vendosur krejtësisht në tokë e

pa tavan me një vatër në anë të murit karshi dere dhe me një vargua të gjatë të lidhur në tra ku vareshin kusitë për të zjerë ndonjë gjë. Siç e kam thënë kishte dy furra të mëdha, njërën për bukë kurse tjetrën për fërliqe e bakllava. O zot asnjëherë nuk u ndezën pas vdekjes së prindërve këto furra për të pjekur ndonjë bukë me drutë e pyllit tonë që kishte sa të doje.

Pra qepët u blenë dhe u shtruan në këtë dhomë. Trashësia arinte afro 1 metër, në një kohë që trarët ishin bosh e aty mund t'i varje e të rronin sa të doje sepse ajroseshin pa pengim. Pas dy javësh era e mykut mbushi shtëpinë në çdo qoshe, prej qepëve që u ndezën prej nxehtësisë që prodhohej nga kalbja e tyre në masë. Kuintalë të tëra hidheshin çdo ditë në pleh.

- Hajde, hajde s'ka gajle se kalben e teprojnë - thoshte Hajdari, duke ndjekur gjithnji avazin e tij - Në pranverë do të kushtojnë shtrenjtë.

- T'i shesim -i thoja.

Por ai ngulte këmbë në të tijën:

- Jo, jo sepse nuk bëjnë para.

Unë i thoshja kështu nga e keqja për të përfitur ato qepë që kishin mbetur, megjithëse prej shitjes së tyre tani në nuk merrje ndonjë para të madhe. Por unë nuk mund t'i bëja sehir kuintalët që hidheshin çdo ditë në pleh. Deri në fund të shkurtit isha i sigurtë se ata do të mbaronin dhe kumari pra mbeti kumar. E ashtu siç i fitova po ashtu i humba e më shkuan në pleh por gjithsesi kumari është kumar dhe mua s'do të më kishte ardhur aq keq sikur ato para t'i kisha humbur atje ku i fitova. Ndërsa unë i humba prej një kumari tjetër, kumarit me tim vëlla që dinte vetëm të humbiste e jo të fitonte e jo vetëm kaq por, më pengonte edhe mua të bëja atë që mendoja gjithnjë për të mirën e kësaj familjeje që mbahej vetëm nga shpatullat e mia.

Fillova pra një jetë të re përsëri në shtëpinë time. Tani isha rritur dhe punët po më shtoheshin. Tokat që ishin rreth e rreth shtëpive që arinin në 15 dynmë ne i mbollëm kallamoq. Kjo qe një iniciativë e dhëndrrit tonë që nuk mund të rrinte indiferent ndaj asaj gjendjeje që ishte keq e mos më keq. Ai solli farën, që, bujq dhe ftoi njerëz prej të dy palëve, dajave dhe kushërinjve tanë si dhe bujqëve që ai i kishte të tijtë. Toka u punua e gjithçka shkonte nën kujdesin e tij deri në mbjelljen e kësaj bime që ishte aq e nevojshme për bukë e gjithçka në atë shtëpi. Por bima donte edhe shatë jo një por dy e tre. Ishte e shëndetshme dhe e fuqishme sepse tokat ishin të plehëruara e të kulluara.

Punoja me shatë, nëpër njerëzit tanë e të huaj, në mënyrë që për

ato ditë kur bima të kish nevojë për shërbim, të më vinin në ndihmë. Pra gjithçka kërkohej prej meje deri edhe ta çoja drithin në mullirin e Vrakës për ta bluajtur sepse, ky ishte më i miri ngaqë ishte mulli me ujë. Duhej pra edhe mjeti i transportit që shumë shumë mund të ishte ndonjë kalë apo gomar, por që edhe këto s'i kishim. Kështu që më duhej edhe t'i lypja nëpër njerëzit e fisit tonë e tek ndonjë shtëpi tjetër.

Hajdari që ishte më i madhi dhe që gjithçka gjoja e bënte për ne, nuk bënte asgjë dhe jo vetëm kaq por edhe mua më detyronte me zor për t'i kryer këto shërbime. O Zot, sa shumë kam vuajtur atë vit. Vërtet tek Cafë isha shërbyes, por tek ai këto vujatje që po i provoja këtu nuk i kisha provuar ndonjëherë.

Në këtë shtëpi kishin depërtuar edhe shumë lloj sëmundjesh që nuk e di në kishin lindur aty apo kishin ardhur. Vjehrrën e tim vëllai Kadenën e kapte tre-katër herë në javë sëmundja e tokës, siç i thonë në gjuhën popullore; edhe më shpesh kur bezdisej ose zëmërohej prej ndonjërit prej nesh. Këtu bëja pjesë edhe unë që në fakt akuzohesha gjithmonë për këtë. Po kështu kjo sëmundje iu ngjita s'di si ta shpjegoj edhe tim nipi, Cubit të cilin e kapte afërsisht njëherë në 10 ditë. Kunata ime kish marrë sëmundjen e malaries dhe kurohej për këtë ditë për ditë tek një farmacist, Danieli i Perikliut.

S'vonoj shumë dhe kjo sëmundje e tmerrshme më kapi edhe mua. M'i këputi gjymtyrët dhe ma shkatërroi forcën e shkathtësinë që kisha. Morri, kishte pushtuar shtëpinë; besoj se ishim e vetmja shtëpi në Dobraq. Javë për javë rrobat e çarçafët ziheshin e laheshin në kazane që viheshin në oborrin e shtëpisë. Këtë detyrë nuk e kryente as bashkëshortja e Hajdarit, as e ëma e saj por thirreshin dy vajzat e axhës, Hasija dhe Sadetja si dhe një grua tjetër Hakja që e kishim si të afërt. Megjithatë, me sa mbaj mend asnjëherë nuk shpëtuam prej tyre.

Malarja, më mundonte aq shumë dhe shkoja të kurohesha tek një mik i shtëpisë sonë e që më donte shumë, atje ku vizitohej edhe ime kunatë, pra tek Danieli i Perikliut. Nisesha për tek ai çdo ditë nga ora 8 - 9 paradreke kështu që më duhej të merrja me vete edhe bukën mbi kokë për ta pjekur në qytetin e Shkodrës. Bukën e çoja herë tek Sula Simiçia herë tek Mala Karini. Lija bukën aty dhe ndërkohë që ajo piquej, shkoja tek Danieli. Më kapte me dy gishtat e tij për faqe, më ledhatonte kokën e më thoshte "Erdhe, Muhamet" duke më thirrur në atë emër që më kishin thirrur babë, nënë e motër. Më kapte për dore dhe më çonte në klinikën e tij. Aty më ulte në një karrike si tip kolltuku dhe më vinte në gojë tabletën e parë të kininës që ishte me ngjyrë të verdhë dhe

shumë e hidhur dhe pas saj një gotë ujë. Pastaj, me anë të një zileje sinjalizonte të shoqen e cila ishte një zonjë e madhe dhe që vinte në çast. Më ledhatonte e përqaftonte njëllor si ai. Pastaj më sillte një ose dy pjata me gjellë e me zarzavate gjithnjë me mish dhe rrinte aty deri sa e mbaroja e nuk më lejonin të lija aspak në pjatë. Të dy më merrnin me të mirë e mundoheshin të më tregonin se kush kishin qenë babai e nëna ime me të cilën ata kishin patur një miqësi të madhe. Më tregonin fotografitë e tyre si dhe të Hajdarit e të Dylit. Nuk kishin ndonjë fotografi timen, sepse kur prindët vdiqën unë isha i vogël. Më jepnin pastaj kininën e dytë e pas saj, për të më ëmbëlsuar, një gotë qumësht ose kos e pas tyre një lugë mjaltë.

Në orën një apo dy të drekës, dilja prej shtëpisë së tyre dhe merrja rrugën nga qyteti për në Dobraq. Ethet më përfshinin përsëri, më këputeshin këmbët, më dridhej i gjithë trupi dhe koka më ç'ahëj nga dhimbja. Çdo herë që më ndodhte, ngaqë s'dija ç'të bëja, shkoja e shtrihesha atje ku i thonin "Varri i gabelëve". Qaja nga dhimbjet dhe pas pak kohe bija në kllapi e s'dija se ku isha. Biles shumë herë futesha edhe në ndonjë gropë varri ngaqë s'doja të më shikonte askush. Disa herë vinin e më merrnin njerëz e sidomos ata që më njihnin, më hipnin në ndonjë kafshë e më çonin në shtëpi. Ndonjëherë kur s'vinte njeri, rrija aty deri sa qetësohesha dhe pastaj nisesha për të marrë bukën e për t'a çuar në shtëpi sepse ata më prisnin para drekës. Më pas fillova të shkoja aty ku ishin varrosur babai dhe nëna. Nuk futesha në mes sepse aty ata kishin foshnjën e vogël por dilja në anë të varrit të nënës që ishte vithisur aq shumë sa unë mund të rrija aty pa më parë askush. Nga dhimbjet e krizës dëshiroja të vdisja e të varrosesha aty, të hyja aty ku ishte nëna ime. Dhe, nuk e di në mënyrë të vetëdijshme apo nga kllapia thosha:

- Nanë, due të vij aty tek ti. Më mbyti kjo sëmundje e më mbytën punët e askush nga të shtëpisë nuk më don! Më merr nanë këtu tek ti se kam ardhë e jam këtu!

Atëhere dëgjoja zëra. S'e di nëse ishin rrjedhime të përhumbjes sime a ishin zëra të pakuptueshëm shpirtrash. Në këtë gropë më zinte nata dhe pastaj kisha frikë të dilja prej aty e shumë herë kalonte nata e unë ende gjendesha aty i mbledhur kruspull si një gjysëm i vdekur që shikon poshtë gjysmën e botës së të vdekurve dhe lart në sipërfaqe gjysmën asaj së të gjallëve. Rezet e diellit kur dilnin më përmendnin, më gjallëronin e më sillnin disi në vehte, më nxehnin e më jepnin përsëri fuqi për të dalë prej atij vendi të mistershëm që megjithëse i

lutesha nuk më pranonte. Pastaj merrja rrugën për në shtëpi. Dhe atëhere e kuptoja se isha gjallë.

Kisha punë të shumta dhe me to harroja vuajtjet, harroja fatin tim. Unë doja të jetoja por, me çfarë! Sepse ne s'na kish mbetur gjë prej gjëje veç shtëpisë dhe tokës. Tashmë Hajdarit i lindi përsëri një mendim, mendim që ja mbështesin edhe vjehrra me bashkëshorten dhe që e shtyjnë për të shitur edhe pjesën e fundit të Maxhares. O zot! Sa keq më erdhi, kur mora vesh që ishte vënë në shitje kjo tokë e bukur, kjo tokë e gjerë, që shtrihej nga rruga në mes të Dobraçit e deri tek rruga e Pultit. Dy pjesë të saj i ishin shitur dhëndërrit tonë, Cuf Jerës, kurse pjesën tjetër ai nuk kishte pranuar ta blinte sepse mendonte që ishte një mall jetimësh. Por ç'vendoste im vëlla e bënte sepse ishte shumë kokëfortë. Atij i duhej ta mbante atë familje që kishte krijuar. U shit 150 napolona ari. Blerësi ishte Zeqo Haxhi Hasku. Paratë u dhanë të gjitha në dorë. Pas pak ditësh bleu një lopë që ishte shumë e mirë biles dhe e mbarsur e polli një viç mashkull. Për të ngrënë kishte boli sepse, kopshtijet tona që s'kish kush ti punonte, ishin lënë livadhe ku rritej një lloj tërfili i zi dhe një i bardhë (që quhej tërfili i bardhë), që nganjëherë i fryn kafshët ashtu si edhe jonxha. Dhe një ditë lopa u fry shumë aq sa për pak desh ngordhi. Po për fat të mirë, qëlloi një mjek veteriner që u bënte vaksinë deleve të komshinjve tanë. Ai, me kërkesën dhe dëshirën tonë si dhe me aprovimin e Hajdarit, mendoi ta shponte në krahun e majtë. S'kisha parë ndonjëherë një gjë të tillë. Mjeku i vendosi një kallam të hollë aty ku e shpoi dhe prej aty filluan ti dilnin gazrat. Dhe nga ky veprim lopa shpëtoi. Ndoshta ishte fati ynë që e pritnim si ujin e ftohtë atë bulmet. Sipas porosisë së mjekut lopa s'duhej të lëshohej në kullota të lira por të mbahej në kontroll me një litar dhe të hante barin me radhë e mos të përzgjidhte vetëm atë lloj tërfili. Kështu, unë shpëtova nga puna që duhej ti bëja për ta ruajtur, mjelë e kujdesur.

Isha i sëmurë dhe vazhdoja mjekimin me kinina duke shkuar ditë për ditë tek mjeku. Kur shkoja çoja edhe bukën me mundime të mëdha. Dhe kur kthehesha e kisha shumë të zorshme se atë kohë më kapte edhe temperatura e të dridhurat, pas orës 1 pas dreke. Iu luta mjekut të m'i jepte ilaçet në shtëpi duke i premtuar se do ti pija rregullisht.

- Jo, - më thotë ai - do të vish përditë sepse duhet të të vizitoh, por edhe me të dhanë ushqim çdo drekë.

Pra s'mund t'i lutesha ma sepse e dija që këta dy, burrë e grua, këta katolikë të mirë që ishin miq aq shumë të dashur të prindërve të mi, kishin merak të më ushqenin e të kujdeseshin për mua.

Kur shkoja ashtu edhe kur kthehesha, kaloja përpara dyqanit të bukës të dhandrit tonë, Cufit. Ai ishte në ortaki me një burrë të nderuar, Hajdar Smoiariqi, që shiste në tezgë. Ndërsa Cufi merrej më shumë me kontratat e grurit, barit, ushtrisë etj. Aty punonte edhe Duli, im vëlla. Megjithëse ishte me rrogë e kishte lekë nëpër duar asnjëherë nuk sillte asgjë. Edhe kur i kaloja dy herë në ditë, asnjëherë nuk dilte të më pyeste si isha, si dukeshja e si ishin nga shtëpia e jo të më falte ndonjë të paktën gjysëm koronë. Ai më shihte dhe nuk dilte, ndërkohë që unë e kisha gjithsesi të nevojshme ta shihja e të diskutoja ndonjë problem. Ai ishte rreth 7-8 vjet më i madh se unë dinte, shumë më tepër e mund të më ndihmonte për çdo gjë.

Një ditë, që më kishte kapur sëmundja më herët, dola vonë nga shtëpia e Danielit megjithëse ata donin të më mbanin kur shihnin gjendjen time të mjerueshme. Por unë s'mund të rrija, pasi diçka më shtynte të ikja prej andej. Dera e shtëpisë së tij nuk ishte më shumë se 10 hapa larg furrës. Dy djem në moshë 20 vjeç ziheshin në këtë rrugicë, në afërsi të furrës. Im vëlla, që më duket se njerin prej tyre e njihte, hyri t'i ndante. Tjetri, nxorri një thikë dhe në vend që t'i binte kundërshtarit të vet ia fut vëllait tim në krah duke e çarë tejprtej. Im vëlla, bie përtokë me thikë të ngulur në krah dhe i mbytur në gjak, ndërsa ai që e qëlloi u nis të ikte në drejtim të derës së Danielit. Unë mora një gur që m'u ndodh afër dhe pa ditur e menduar më gjatë pasojat, i rashë në hije dhe ai bie në ullukun e rrugicës. Tim vëlla e morën xhandërmaria dhe e çuan menjëherë në spital. Unë iu vura prapa personit tjetër që m'u duk se ishte më fajtori. Këtë ma faktuan njerëzit që ishin grumbulluar. Megjithëse më kishte mbuluar temperatura e të dridhurat isha bërë si i çmendur e s'ndjeja gjë në trup e ndërsa disa burra më mbanin unë thërrisja se do të hakmerresha për vëllanë. Por ata s'më lëshonin e pastaj më futën tek shtëpia e Danielit i cili, së bashku me të shoqen, u nisën të shihnin tim vëlla në spital.

Duli ndenji në spital rreth 20 ditë deri sa plaga iu shërua por, në krah, në vendin e plagosur i mbeti një e çarë që s'iu mbyll asnjëherë, deri sot e kësaj dite. Të nesërmen Danieli përsëri më kuroi e më tha të mos bëhesha merak sepse Duli ishte mirë e më tha të sillja këtë koronë, koronë e cila s'ishte e atij, tim vëllai por e vetë Danielit për të më bërë qejfin.

Sa kthehem në shtëpi shoh grumbull të madh njerëzish të mbledhur në oborr. Duke hyrë në rrugicë disa shokë më thonë:

- Muj, po si e hodhe lopën në pus?

- Çfarë lope? -u them unë i çuditur.
- Po mor po, - më tha nusja e Hajdarit - ti e ke hedhë lopën në pus e ke ikë.

Unë s'kisha qenë në shtëpi 24 orë. Me dhimje po digjoja për atë që kishte ndodhur dhe që ende s'më besohej. Sapo afrohem, më sheh Hajdari, më sulmon me shpejtësi dhe në moment më gjuan me një shpullë që më rrotulloi kokën e të gjithë trupin.

- Allahu të marroftë që ke hedhë lopën në pus e ke ikë e ske ardhë. Por atje do të hedhim ty sapo të nxjerrim lopën.

Forca e shpullës së tij më përplasi pa ndjenja për tokë. Disa gra, e shanë dhe e qortuan Hajdarin me lloj lloj fjalësh duke i thënë:

- Po ky është xhenaze, i vdekur, e si mund të hidhte atë në pus?
Ashtu siç isha, më erdhi një forcë që më bëri t'i jap vehtes me këmbë e duar për të shpëtuar prej tyre, vetëm e vetëm për t'u thënë se:

- Unë tani po vij. Ka 24 orë që kam qenë tek Danieli i Perikliut për mjekim. Kam qenë tek im vëlla që e kanë therrur me thikë. E lopën as që e kam parë e as e kam hedhë. Të më besoni - bërtas disa herë.

- Si mor Hajdar i re me shuplakë djalit pa qenë këtu fare?
- Po, po thotë - ky e ka hedhë se më tha Kadëna, ime vjehrrë.
O zot! U ngrita me zorr pas një gruaje për të shkuar e për ta pyetur Kadënen se kur më kishte parë ajo që kisha hedhë lopën në pus. Dhe kur shkova ajo më thotë:

- Po, po, t'i e ke hedhë sepse unë e kisha lidhur!
Njëra prej atyre grave kthehet ngadalë edhe thotë:
- Ty moj mos ta baftë zoti hallall Ramazanin! Mos ta bëftë zoti hallall që i ngarkon djalit një faj që s'e ka!

Nga fjalët e asaj gruaje, fjalë të thëna me gjithë shpirt, ngaqë ishte e sigurtë që unë s'isha aty që prej 24 orësh, iu prish mendja e ndoshta edhe zoti ia çoi në moment sëmundjen që e kapi pa vonesë.

Me të vërtetë, lopa kishte qenë e lidhur qysh në mëngjes në trupin e një mani afër një pusi që ishte pa mur rreth grykës. Por Cubi, djali i vëllait, që tashmë ishte 10 vjeç, kishte marrë një kamzhik dhe i kishte rënë asaj disa herë. Dhe ajo rende sa andej këtej për t'i shpëtuar atij kamzhiku që ndofta kishte vazhduar me orë. Dhe kështu, ngatërrohet në afërsi të grykës së pusit sillet e sillet me këmbët e parme dhe pastaj bie në pusin 25 gjer në 30 metër të thellë. Dhe për të shpëtuar nipin e saj kjo grua ma kish ngarkuar fajin mua. Dhjetë burra po të përpiqeshin s'do ta kishin hedhur dot në atë pus të ngushtë. Po lopa jonë fatkeqe që jepte 10 kilogram qumësht në ditë, nga e keqja u bë si një gogol dhe

rrëshqiti në atë pus me kokë lart dhe përfundoi në fund e zhytur deri në qafë në ujë. Pesëdhjetë, gjashtëdhjetë burra u mbloodhën të nxirrnin atë lopë duke u munduar gjithë ditën e ditës. E kishin lidhur në mesin e trupit pranë shpatullave me dy litarë dhe me dy të tjerë njërin në qafë e njërin në brirë, të gjithë litarë të trashë e të fuqishëm lini. Lopa pëllinte pa pushim. Ata që e ngrinin s'ishin shumë të fuqishëm e të mjaftueshëm. Kështu, vendosën një çikrik dhe litarët do të ngriheshin paralelisht, njëherësh në mënyrë që lopa të mos mbytej prej tyre. Dhe sa herë që i tërhiqnin të gjithë menjëherë aq herë lopa bërtiste prej dhimbjeve. Megjithatë, me mundime të mëdha ata arritën ta nxjerrin. Kishte marrë tre-katër plagë në kurriz dhe në gangalla. Tjetër gjë për fat s'kish pësuar. Kur e nxorrën nuk mbahej dot në këmbë dhe rrinte shtrirë duke rënkuar e duke bërtitur. Unë e shihja dhe s'pushoja së qari, jo më shumë për të por për akuzën që s'më takonte.

Kaloi si kaloi ajo natë. Isha i xhindosur e s'dija çtë bëja prej inatit nga ajo plakë që më akuzonte pa më parë. Sa e rëndë më dukej fjala e njeriut që nuk ishte i familjes. Ajo nuk më kishte qëlluar me shuplakë por më kishte qëlluar më shumë, më kish qëlluar në dinjitet. Dhe prej shkakut të asaj akuze më kish gjuajtur aq fort im vëlla që e urreja, por s'mund ti bëja asgjë sepse e kisha vëlla.

Tani kërkjoja ilaçe poshtë e përpjetë për të mjekuar lopën e veç kësaj, ndiqja gjuetinë që s'e lija kurrë dhe me të ushqeja gjithë atë familje. Dilja të gjuaja me shokë nga Dobraçi në moshën time e pak më të mëdhenj siç ishte Shabani i Hakës që ishte 10 vjet më i madh se unë. Ishte gjyetar i mirë me llastik, vraponte shpejt dhe kishte nishan. Por për shtëpinë e tij ishte një "harram" që rrallë i binte të flinte atje për të këqiat që u bënte atyre ose njerëzve të tjerë që e urrenin. Unë gjuaja ditë për ditë me të, ndërkohë që edhe sëmundja më ishte lehtësuar por nuk më kishte lëshuar plotësisht sepse aty këtu më kapte ndonjë krizë por, unë asnjëherë nuk e jepja veten. Ishte ndoshta edhe pasioni e nevoja për të gjuajtur.

Siç dihet, gordhiqet e mëdha sillnin gjueti pa fund me shpendë të dimrit e të verës. Të dimrit ishin trumcakët, zogjtë e borës, mullibardhat e mullizezat si dhe shapkat të cilat i gjuaja me llastik. Ndërsa të verës ishin çikat, që rrinin nëpër fiq e ushqeheshin me ta e me fërmaca (maņafëra), tamahi e laramani që ishin edhe më të mëdhejtë në madhësi. Si edhe bariboja e gargulli ficka, turtulli e ndonjë shkurtë që ishin më shumë shpendë të vjeshtës. Me Shabanin zakonisht gjuaja shapka e mullizeza duke i rrethuar me gardhe. Njëri nga njëra anë e

tjetri nga ana tjetër e duke i bërtitur me tërë forcën "Struk, struk mullinjë". Dhe ajo nga frika, nuk lëvizte nga vendi e nganjëherë lëshonte një zë frike për t'i shpëtuar rrethimit. Në atë moment, ne e gjuanim me llastik dhe e vriste o njëri o tjetri. Por kishte edhe raste kur gjahu na shpëtonte e dilte nga ana ime, ai më gjuante edhe me llastik që për fat i ruhesha e më kapte për trupi.

Gjuaja edhe me Nuhin që e kishim kushuri e ngjitur me shtëpi. Ai ishte djalë i vetëm dhe kishte vetëm nënën sepse i jati i kish vdekur dhe e kishte lënë të vogël. Por e kishte lënë edhe të pasur me tokë e një shtëpi të madhe dykatëshe. Këtë pasuri e administronte vëllai i nënës, daja e tij, që ishte një njeri i mirë e i drejtë, i njohur në Shkodër sepse i bënte edhe shërbim tyrbes Kesëm Madhit Sulltan e ishte një njeri i respektuar. Kur gjuaje me të kishte lezet, sepse edhe shpendët që vrisnim i ndanim për gjysëm, kurse me Shabanin ato i ndanim me raport 2:1, në favor të tij. I tillë ishte ky Shaban që gjithkush e njihte mirë ngaqë aty këtu ngacmonte edhe vajzat e katundit.

Në gjuetinë me leqe, gjuaja me Fadilin e Danit, Isain e Jakupit e Muho Kadraviqin a ndonjë tjetër. Kjo zakonisht ishte një gjueti e mundishme por e begatë. Ne ngriheshim herët ose gjuanim vonë dhe nga kjo gjueti shpesh fitonim shumë para.

Një ditë isha kthyer nga gjuetia i gëzuar sepse kisha zënë dy rosa, katër bajukla e një patë, që e kisha gjetur të vrarë prej gjyetarëve. Ishte fundi i shkurtit. Po rrija pranë mullarit të barit karshi djellit dhe po rregulloja leqet sepse nga gjuetia e mëngjezit kishin mbetë të shkrehura, nga që i ftohti nuk të linte t'i rregulloje. Ishte ora afro njëmbëdhjetë e paradrekës. Jonuzi i vogël aktualisht jetonte me ne. S'e di në e kishte marrë halla apo motra. Në shtëpi ishim vetëm unë, Cubi, Hajdari, gruaja e tij dhe vjehrra. Cubi ishte një fëmijë i përkëdhelur e gjithë ditën rrinte në prehërin e njërit e të tjetrit me lloj lloj karamele e fiqsh në duar. Ç'donte ai bëhej në atë shtëpi, ngaqë edhe atij i binte shpesh sëmundja e tokës, e ata s'ia prishnin qejfin. Shpesh vinte me shkrepsë e cigare nëpër duar duke u treguar sikur pinte duhan. Dhe atë ditë, që po rregulloja leqet pranë mullarit, ai ia vë shkrepsen atij dhe për pak flaka që ngrihet në qiell gati më djeg edhe mua. U tmerrova, ndërsa nënë e bijë dolën jashtë me fjalët:

- Si e dogje mullarin?
- Jo e dogji Cubi, shikoja shkrepsen në dorë.
- Po ti pse e le?
- Po ku e pashë unë?

- Ti e ke djegur pra!

Prapë u mblodhën e kush s'u mblodh nga flaka e atij mullari. Ndonjë nga burrat gjuante me gunë ose objekte të tjera për t'a larguar flakën që të mos kapte shtëpinë. Brenda pak minutash mullari u zhduk. Në mbrëmje vjen Hajdari që kishte qenë në teqe sepse ishte bërë dervish. Kur pa gjithë atë që kishte ndodhur pyeti:

- Po si ndodhi?

- E dogji Muji! - thonë të dyja gratë përnjëherësh.

- Jo - i them e dogji Cubi - të cilit ju i keni dhanë shkrepës.

- Po pse s'ia hoqe ti nga dora?

- Po ku e pashë unë i shkreti. Unë isha duke rregulluar leqet!

E meqënëse nuk u rrah Cubi që ishte i biri i tre vetëve, për fat nga kjo shpëtova edhe unë pa ndonjë të rrahur. Por si duket, nata kishte patur debate midis tyre, sepse, të nesërmen ime kunatë më gjuan me mashën e madhe. Më goditi bërrylin e dorës me të cilën u mbrojta. Megjithatë goditja ishte e fortë e dhimbjet më shkuan deri në zemër. Bërtita aq shumë sa u mblodhën gjithë komshinjtë. Nga dhimbja e madhe mbahesha sa tek njëri tek tjetri e s'dija ç'shërim të gjeja. Gjithë sa më panë, sidomos gra e vajza qanin bashkë me mua duke sharë ato gra që ishin mbyllur brenda e s'dilnin prej asaj që bënë. Shabaqja një Podgoriçane që dinte të fliste pak shqip më mori në shtëpinë e saj, ma lidhi bërrylin, që kunata ma kishte çarë deri në kockë me hekurin e mashës.

Gjatë gjithë muajit mars ku ende s'kish filluar të delte bari, disa prej komshinjtë sillnin natën bar e kashtë për lopën e viçin. O zot, çfarë njerëzish të mirë, thosha me vehte. E sillnin natën dhuratën për të mbajtur lopën gjallë, sepse ajo s'kishte se me çfarë ta kalonte muajin e fundit të dimrit. E sillnin ndoshta, më shumë për t'i bindur këta njerëz që të mos më rrihnin mua sepse, ata mendonin se vërtet unë e kisha djegur mullarin. O Zot. Po si mund ta digjia unë atë mullar që e kisha vënë me barin që e kisha mbledhur ferrë më ferrë dhe duke kositur me kosën që më këpuste krahët. Dhe që, po vetë e kisha sjellë. Për ta vënë mullar kishte ardhur një prej kushurinjtë të mi, ndërkohë që Hajdari rrinte i shtrirë si dem, sa gjatë gjërë, para bletëve. Pra edhe atë punë që s'e bëja dot duhej t'a bënin njerëz të tjerë por jo ai. Ai vetëm mundej që të hante. Dashur pa dashur këtë punë do ta bëja, sepse ishte urdhër i tij e unë duhej t'i gjeja ata njerëz ku të ishin e ku mos ishin. E megjithatë unë mbeta djegësi i mullarit.

Erdhi pranvera si herë të tjera. Një pranverë me vuajtje e mundime të reja. Me punë të reja pa fund. Hajdarit i lind një ide. Shkrimet e rrëmuatet që bënte çdo ditë para bletëve i nxisnin si duket fantazinë. Kishte menduar të mbante pula me shumicë. Kështu, bleu kllçoça andej e kënde, biles më shtrenjtë se sa shiteshin zakonisht sepse një pulë fushe s'kushtonte më shumë se një koronë e gjysëm deri në dy, kurse ai i blinte ato nga tre, tre korona e gjysëm. Vuri 10-15 kllçoça me nga 15-19 vezë (zakoni ishte që të vihej numër tek për të ecur mbarë). Dhe në fakt mbarë i vajtën sepse secila prej tyre i çelte pothuaj të gjitha vezët ndoshta ngaqë edhe furrikët që kish përgatitur ishin të përshtatshëm. Zogjtë dolën me shumicë dhe vend për kullotë kishim boll. Por duhej edhe një kujdestar dhe dihet që askush tjetër veç meje s'do t'a kryente atë punë. Të ruaja kllçoçkat e zogjtë nga grabiçarët si grifsha, sorra, sokoli e huti. Përveç këtyre të njejtin veprim bënin edhe macet, skilja e minjtë e mëdhenj. Skilja merrte nëpërmjet zogjve dhe kllçoçkën. Në fakt pak dëme patëm nga këta deri sa u rritën. Dhe u rritën të shëndetshëm ngaqë edhe vendi e kullota ishin të përshtatshme. Brenda 5-6 muajve zogjtë filluan të bënin vezë. Gjelat i thernim ose i shitnim.

Në fillim, sidomos vitin e parë, ato dhanë prodhim të bollshëm. Çdo ditë shkoja në pazar, tek Dugajt e Reja ku ishte fusha, me dy shporta në duar ku secila kishte vezë të një madhësie e kualiteti të veçantë. Kualiteti i vezëve të mëdha sillte një fitim që vinte mbi bazën e çmimit prej një të dymbëdhjetën e koronës për çdo vezë, kurse të voglat kushtonin një të pesëmbëdhjetën ose të gjashtëmbëdhjetën e koronës. Po a mundesha t'i shisja? Shumë herë mundesha por shumë herë edhe njëzet kokrra t'u jepja për një koronë nuk t'i merrnin. Pra shumë herë kthehesha me vezë në shporta pa i shitur. E në këto raste, të sharat e të bërtiturat i kisha pas, sepse mendonim se isha sjellë andej këtej e s'kisha qenë në pazar.

Nga kjo tregëti, si të thuash e vdekur, por që më lejonte të dilja ditë për ditë, munda të zija edhe mjaft miq. Nga lodhja e mërzia herë herë hyja në ndonjë dyqan. Si i shkathët, i qeshur e i dashur edhe aty i bëja njerëzit për vehte e ata më besonin të rrija në dyqanin e tyre. Dhe nga ky besim unë mendoja gjithnjë të mbetesh vetëm i tillë siç isha i sinqertë dhe biles t'i ndihmoja. Më shumë rrija në kafen që ishte në mesin e fushës. kjo ishte pa tavolina dhe shërbente duke dërguar kafet

tregëtarëve nëpër dyqane e zyra nëpërmjet shegertëve sipas porosisë së tyre. Kjo ishte kafeja e Cul Mehmetit i ardhur nga Reçi i Malësisë së Madhe. Ai kishte hyrë në gjak e ishte detyruar të shpërngulej prej andej. Kishte edhe të shoqen, një grua e dashur, e qeshur e babaxhane, Rushe e quanin, e cila më donte shumë e gjithnjë më thërriste "bir i nënës", gjithnjë me ato buzëqeshje që të bënte për vehte. Kishin edhe të birin, Jonuzin, një djalë azgan rreth të njëzetave. Duke hyrë e duke dalë gjithnjë, në një kohë që ata e kishin njohur edhe nderuar edhe babain tim, gjithmonë, kur pyeste ndonjë, ata thoshin me një lloj madhështie:

- Heu bre, i biri i Ali Hajdarit!

Duke parë cilësitë e mia, shkathtësinë e sinqeritetin ata më kishin besuar deri tek arka e tyre. Dhe një ditë më thanë:

- A don të rrish shegert tek ne sepse djali ynë jo vetëm që s'punon por i vjen edhe turp të çojë ndonjë kafe nëpër dyqane!

Pa u autorizuar prej askujt i thashë:

- Po, do të vi.

Sepse më kishte ardhur shpirti në majë të hundës. Dhe shkova e fillova punë. Njerëzit e shtëpisë më kishin premtuar se nëse unë i shisja vezët do të më blinin një palë këpucë. Por vezët s'u shitën dhe unë shkova shegert që, për të gjithë ata që më njihnin ishte turpi i botës. Biles prej kësaj, shkoja ngado kokulur për të mos e ulë figurën e babait tim para gjithë atyre që më njihnin dhe që e kishin njohur edhe tim atë. Culi më jepte një koronë e gjysëm në ditë dhe një vaft bukë, në drekë, me ndonjë simite me djathë a ndonjë send tjetër.

Në këtë kafe, unë e mora krejtësisht situatën në dorë. Culi rrinte në karrige ku priste miq nga Malësia e Madhe kurse Rushja vinte në dyqan vetëm ndonjëherë kur kishte nevojë. Djali i tyre i vetëm e i përkëdhelur, "ku mbillej nuk korrej" si i thonë. Pra edhe kafet i piqja vetë, vetë i vija në tabaka nëpër pjata më mirë nga ç'i vinin Rushja e i biri. Kudo që i çoja të gjithë kënaqeshin nga cilësia e saj e përsosur. Ku nuk shkoi ajo kafe e Cuf Mehmetit, tek dyqanet e tregëtarëve, tek pijetoret, nëpër fushë e tezga, në degën e rekrutimit të xhandarmërisë, tek Pistulli, tek Danieli, e deri tek Poeti i madh Gjergj Fishta. Unë i kënaqja të gjithë me shkathtësinë dhe cilësinë e shërbimit tim. Të gjithë i bëra miq. Të gjithë më përqaфонin. Të gjithë kënaqeshin e më thoshin:

- Të lumtë dora i biri i Ali Hajdarit, - dhe dikush - i biri Cul Mehmetit (edhe ky ishte njeri me emër në Shkodër).

Por kishte edhe prej atyre që ishin shumë të rëndë e më shikonin

me një lloj autoriteti sikur ua kisha borxh. Këta ishin Mançabekët, Qukëjt e ndonjë tjetër. Nisa të çoja kafe edhe nëpër shtëpiat, përreth dyqanit sepse siç dihet zotërinjtë kur kishin nevojë për kafe, zonjat mund të ishin duke fjetur ose kishin ndonjë punë. Pra u futa edhe nëpër familjet e mëdha të Shkodrës siç ishin Mesët, Alibalët e aty këtu edhe disa shtëpi të tjera që nuk po i shënoj me emra. Pra isha bërë i njohur gjithandej sepse iu vija në ndihmë me shpejtësi në çdo çast që ata kishin nevojë për mua. Dhe kafet i çoja gjithnjë me një kulturë dhe estetikë që ata i kënaqte.

Përshtypje të madhe më ka bërë Koloneli i farmacisë ushtarake. Ky burrë nuk dihej në ishte mjek apo farmacist. Ishte truplantë dhe me një moshë mesatare, gjithnjë i veshur me një xhakëtë me grada, sipër një bluze të bardhë. Me sa di unë, kjo ishte farmacia ushtarake e vendosur në Dugajt e Reja në një pallat të madh, ndër binatë më të mëdhaja të Shkodrës, i cili është edhe sot. Ky burrë, që zakonisht i çoja një, dy ose tri kafe për vehte ose për miq, sipas rastit, gjithnjë më thoshte "shëno një ma tepër" dhe ky shënim ishte një vizë pas derës. Dhe kjo bëhej ditë për ditë në çdo porosi. Në fund të javës që paguhesha ai më ndante llogarinë e tim zoti dhe veç fitimet e mia duke më thënë:

- Këto futi në xhep se janë të tuat!

- Jo zotni, - i thosha.

- Futi në xhep se janë paret e mia e s'ia kam vjedh kujt. E nga xhepi im le të shkojnë në xhepin tand se më ke shërbye aq mirë!

Këtë ai e vazhdoi gjithë ato kohë që unë isha shegert tek Cul Mehmeti. Për mua ishte një njeri i madh, katolik, i pastër e i ndershëm, burrë mbi burra përtë cilin më vonë, në pjesën e dytë do të shkruiej edhe një herë sepse me të takohem edhe tjetërkund.

U bëra i njohur edhe nëpër familje, siç e thashë. Një ditë shërbëtorja e Selimesë duke i fshirë shtëpinë merr me fshesë edhe një unazë shumë të kushtueshme dhe e hedh në koshin e plehrave. Këtë kosh ma jep mua për t'ia hedhur tek teneqet ku grumbulloheshin mbeturinat. Unë kisha në njërin dorë tabakën me tre kafe e në tjetrën koshin e vogël. Diku më rrëshqiti këmba sepse ishte dimër e akull. U rrëzova por tabaken e ruajta, ndërsa koshi më ra e u përhapën gjithë mbeturinat. Më shkojnë sytë tek një objekt që shndriste. Ishte një unazë me një gur të çmueshëm e përse mora vesh kushtonte 25 napolona ari. E kapa dhe menjëherë shkova tek zonja para Selim agës: I them:

- Zonjë, gjeta këtë unazë që kish qenë n'kosh. Është jueja apo e ndonji tjetri?

- Uh! Kjo asht jemja mor bir.

Shumë më lavdëroi e më përqafoi edhe Selim aga që ishte një njeri hijerëndë, po burrë zotni e i ndershëm.

- Eh moj gru - i thotë të shoqes - fisi asht fis e mbetet i tillë! E sheh si asht i z bathun në mestë dimnit e s'e pranon gjanë e huejqë biles e kagjet?

- O zot - thotë e shoqja - ty të ruejtë zoti e bafsh hajër në jetë që më gëzove kaq shumë me gjetjen e unazës së shejtë.

Unë s'e dija se ç'do të thoshte por tani atë ngjarje e kujtoj me adhurim. Në tërë Dugajt e Reja u hap fjala se kisha gjetur një unazë të tillë, dhe shumë prej tyre më thoshin:

- Aferim i biri i Ali Hajdarit që e ke dorëzue tëk i zoti! Ndonjëri aty këtu, sidomos ndonjë kumarxhi ose pijanec, më thoshte:

- Pse ia çove? Ajo s'ka qenë e tyre! Dhe sikur të ishte, ata kanë boll. Ta kishim ble ne, mor fukara i keq e me ato pare ishe veshë.

Unë nuk bëja zë. E ndonjëherë thoja me vete: A kam bërë gabim siç thonë këta po kam bërë mirë?

Dhe në atë moshë që isha kësaj nuk i jepja dot përgjigje. Koha vazhdonte të rridhte dhe Cul Mehmeti "po binte nga vakti" sepse siç dukej unë punoja keq dhe e dëmtoja në buxhetin e tij. Siç dukej kafet i piqja shumë të rënda dhe kështu jo vetëm që nuk sillnin asnjë fitim por më keq ndonjëherë dilnin të humbur. Dhe kështu, kapitali shteroi dhe dyqani falimentoi. Dashur pa dashur kafja u mbyll. Ai humbi dhe unë fitova. Nuk fitova para por fitova miq. Dhe jo çdo lloj miqsh por miq të mëdhenj që më dhanë lloj lloj ndihmash e deri tek shkolla që na dha i nderuari Gjergj Fishta që, kur i çoja kafet më ulte në bankat e kolegjit. Biles më mbante me orë të tëra për të më mësuar edhe mua, atë mësim që kishin atë ditë. Por edhe unë i isha shumë mirnjohës dhe i zellshëm. Isha i aftë dhe kisha shkuar deri në Mejtep (shkolla e mesme) e pas kësaj kisha të drejtën të kaloja në Musaf (shkollë e lartë). Pra megjithë punën edhe Mejtepit nuk i isha ndarë por e kisha ndjekur në Dobraq ku jepte mësim Hafiz Sulejmani.

Mbas mbylljes së kësaj pune që më solli gjithë atë fat, iu qepa Mejtepit, sepse tashmë Mejtepi i Dobraqit ishte bërë si shkollë e mesme. Një pjesë e madhe e qytetarëve, sidomos femrat, ndiqnin këtë mejtep që ishte bërë i dëgjuar. Në përgjithësi, vajzat myslimane mbylleshin qysh 12-13 vjeç por ky Mejtep solli aq shumë të mira sa i detyroi dhe i bindi prindërit e këtyre vajzave ta kryenin atë formalitet jo më përpara se mosha 15-16 vjeçe. Dhe kjo ishte bërë sidomos prej hoxhës Hafiz Sulejmani që ishte njeri i ditur e përparimtar dhe i aftë t'i

bindte njerëzit. Ngandonjëherë, në rrethin e tij të ngushtë, e çonte edhe ndonjë gotë por gjithnjë tinëz.

Ali Elbasanin e kishte shok të ngushtë e mik. Ky ishte një tregtar në prag të falimentimit. Tek ai blinte ushqime edhe shtëpia jonë. Mbahej se ishte Dervish i një tarikati por se i cilit s'e di. Dihej se kishte aftësi t'u shkruante e t'i mblidhte xhindët e shtojzovallet. E këtë e bënte bashkë me Hafiz Sulejmanin kur u duhej të shëronin ndonjë njeri të sëmurë sidomos ndonjë nuse të ve sepse të dy si njeri e tjetri ishin qejflinj. E doja këtë hoxhë sepse më kish vënë edhe në krye të nxënësve si dikur Xhelën me shokë. Isha bërë edhe ndihmës i Mëzinit që hapte e mbyllte mevlyte e bënte edhe përmbledhjen e nemozit kur Imami ishte me pushime. Pra isha bërë i vlefshëm edhe për xhaminë. I kisha lënë ato prapësirat që bëja dikur kur ishte Hafiz Mallaymeri. Ngaqë shkoja keq me të, disa njerëz që ishin kundër xhamisë e hoxhës, siç ishte Dan Beqi komik sidomos për fëmijët, Riza Muça e disa të tjerë që më mësonin gjithnjë për të bërë ndonjë të keqe në xhami. Në kohën e taravisë së muajit Ramazan kur njerëzit i faleshin xhematit me kokë në shilte, këta njerëz të mallkuar më jepnin një shkop me një gozhdë në majë dhe një çerek korone që t'i shpoja në prapanicë me sa mundja. Burrat në këtë moment bërtisnin nga dhimbja por ishin të detyruar të duronin sepse s'mund të ndërprisnin faljen. Atëhere unë largohesha me shpejtësi dhe ata që më kishin mësuar më ndiqnin gjoja të më zinin por s'më zinin asnjëherë sepse gjithnjë thoshin:

- S'e pamë, s'e pamë se ishte errësirë!

Dhe nganjëherë veproja ndryshe. Ju merrja këpucët që i rreshtonin para derës dhe i lija burrat që po i luteshin Zotit pa këpucë.

Këta donin të më vinin edhe kundër vetë Hafiz Sulejmanit. Më thanë, se ai s'qenkësh hoxhë por pusht që kapte çdo vajzë e grua. Dhe deri diku m'a mbushnin mëndjen por prapësepapë të vihesh kundër hoxhës ishte e vështirë. Një ditë kisha hipur në minare si herë të tjera sepse tashmë isha nxënës i ditur e ndihmës i Mezinit dhe duhej të praktikohesha për të kënduar edhe vaktin në minare. Herë herë këtë e bëja dy zërash bashkë me Mezinin e kur ai mungonte edhe vetëm.

Nxënësit kishin dalë në pushimin e Mejtepit. Hafiz Sulejmani si zakonisht mblidhte fletoret, i korigjonte, bënte vërejtje e shënime të ndryshme e vinte notat. Aty mbante edhe ndonjë nga vajzat që ishte kujdestare. Më e madhe ndër to ishte Havaja e Ardës nga qyteti i Shkodrës që ishte mbi të gjashtëmbëdhjetat dhe e bukur si drita. Para se ata të dilnin në pushim unë isha në minare për t'u praktikuar e për

të mësuar të nxirrja kokën në çdo dritare të minares. Filloja nga Kibla e mbaroja po aty. Zakonisht, kur dilnin nxënësit ulej kapanaxhaja e katit të dytë të shkallëve dhe fillonte pushimi një orësh. Kur u ula ngadalë e qetë sepse edhe shkallët ishin të vogla e pak errësirë, sa po dilja në katin e dytë, shoh se hoxhë efendiu, Hafiz Sulejmani im i dashur e kishte mbështjellë vajzën me xhuben e tij në prehër dhe çallma i kishte rënë rreth një metër larg.

Dera bën zhurmë dhe hoxha në moment i trembur më thotë:

- Hë mor qafir, se vajzës i ka ranë të fiktë e ti më rri në minare!

- Po nga të dal hoxhë efendi - i them - se ti e ke mbyllë kapanaxhën.

Ndaj çohu vetë hoxhë efendi...

- Unë s'mund të ngrihem sepse kjo ashtë në gjendje të randë. Hidhu nga dritarja mor qafir!

- Jo hoxhë efendi se mund të thyhej ndonji kambë - i them unë që e dija se vajzën s'e kish gjetur asgjë e keqe, por ishte ai në pozicion të keq.

- Mor qafir - më thotë - hyp në minare dhe bërtit të sjellin ujë se po mbaron vajza.

Dashur pa dashur e mora vesh mirë se si ishte puna. Hypa në minare por s'thirra kërkënd sepse nëse hoxha më konsideroi budalla unë vetë nuk do ta imitoja budallain. Dhe ndenja aty sa i dhashë kohë hoxhës për të shëruar vehten dhe vajzën që s'kish nevojë për ujë. Atë ditë jo vetëm unë që s'e pashë në këtë mejtep por edhe Havaja e shumë të tjera si ajo i dhanë lamtumirën këtij mejtepi që kish marrë aq shumë famë nga jashtë por që ruante mistere pa fund nga brenda. Dhe ata "gojligjtë" që më thonin për hoxhën ashtu e kështu paskëshin patur plotësisht të drejtë. Edhe vetë Hafiz Sulejmani se pati të gjatë ndenjen në Dobraq megjithëse unë dija edhe plot gjëra të tjera, që më kish thënë Zyraja, por s'tregova gjë, sepse edhe mua sikur më ishte ngjitur sëmundja e hoxhës në këtë zyra. Ndoshta ishte shkaktar ky hoxhë që unë t'u futesha parakohe e ndoshta mekanikisht mistereve të seksit.

Miku i tij, Ali Elbasani, më lutet për të më vendosur një orë e më parë dikund shëgert dhe meqënëse, nuk kisha më vend në mejtep, pranova të shkoja atje ku tha ai e që s'do ta kishte bërë kurrë për mua nga dhimbsuria. Ai s'e bëri atë se ma qante hallin por unë isha më në fund të fundit një fëmijë që me gojën time mund të ulja shumë njerëz të përmbysja shumë tabu. Pra, pa vonesë fillova punë tek ai. Ditën e parë dhe të dytë punoja si punoja por ai dyqan ku unë isha pajtuar dy korona e gjysëm në ditë, aq para nuk i bënte as në total si dyqan xhiro në ditë. Le më minjtë që ishin sa një amce që nuk kishin lënë arkë e thes pa

hapur. Arrave që i mbante në thasë u kishin lënë vetëm lëvozhgat. Më kish kapur frika edhe nga një anë tjetër ngaqë njerëzit më thoshin:

- Ik që këtu se po të kapin xhindët.

Dhe pas tre katër ditësh kur më doli një variant ika prej aty e shkova tek Fabrika e Nashit. Se s'i mu paraqit ky variant po e shkruaj tani.

Të bijt e Hoxhëve, Nuli, Lutfija e disa djem tregtarë të lagjes së Rusit më thanë se nëse do mundesha të rrëzoja Haxhi Lapshin do të më falnin 5 korona. Haxhi Lapshi ishte një tregtar qesharak që kishte një dyqan ku mbante vetëm një Zymbyl me 4-5 copë xhixhibanuzë (arabie), pak arra dhe lajthi, një mace dhe asgjë tjetër. Ky, nga natyra, ishte njeri komik e kushdo që hynte të blinte e priste me këmbët e para duke i thënë pavarsisht s'e ç'ishte ai që hynte:

- Çfarë don mor qafir, mor kaurr kaurri!

Dhe kur thoshte këto fjalë mbante në dorë një fshesë e ndonjëherë ta fuste kokës. Ishte gjashtëdhjetë-shtatëdhjetë vjeç. Mora 5 koronat dhe u nisa. Haxhi aga shkoi t'i blinte maces mushkri dhe kur u kthye, i afrohem dhe i fut këmbën, mjeshtëri me të cilën isha shumë i saktë sepse e aplikoja me të dy këmbët e nëse s'e rrëzoja me të parën e dyta ishte e sigurtë. Haxhi Lapshi bie përtokë si thes dhe pak më tutje, disa hapa larg i këndojo edhe këngën:

*"Haxhi Lapshi bën kuku
Kastravecat janë mbaru!"*

Këngë që ishte për të si një vdekje, më e rëndë se rrëzimi përtokë. Tregtarët që më kishin paguar kishin dalë nëpër dyer dhe qeshnin me të madhe ngaqë edhe Haxhi aga ua kishte sjellë atyre shumë herë shpirtin në majë të hundës duke i gjuajtur me gurë ose u shkonte në dyqan e i pështynte.

Pra, me anën e kësaj aventure fitova edhe punën e re tek këta tregtarë, tek Hoxhët në fabrikën e Nashit. Ishte një periudhë krize për tregëtinë, kishte mall shumë e pak para. Tregtarët shkonin çdo ditë drejt falimentimit sidomos ata të vegjëlit. Dyqanet ishin pafund, dyqane bakallësh e manifature. Shegertët e zotrinjtë s'kishin se si ta vrisnin kohën e të largonin mërzinë. Zbaviteshin nga numrat e Haxhi Lapshit por edhe të tjerëve si Hamid Lexha, Isufi i marrë dhe një numër njerëzish që silleshin rrugëve nga mëngjesi deri në mbrëmje në këtë lagje të bukur e të pasur ku njerëzit dinin t'i gëzoheshin momentit pa menduar për jetën e dyqaneve të tyre që mbylleshin papushim.

KAPITULLI VI

Fillova punë në atë fabrikë të bukur që ishte pronë e Hoxhajve dhe që drejtohej nga i biri i tyre, Jupi. Pothuajse të gjithë ishin meshkuj. Ditët e para isha caktuar në mbushjen e rrotullave (masureve) me penjë. Brenda dy tri ditëve punën ma mësoi mjeshtri që ishte burrë afro të dyzetave, Mesidi kështu më duket se quhej. Madje ai më mbante më afër nga ç'e kishin orientuar pronarët. Më caktuan edhe rrogën ditore prej tre çerek korone dhe asnjëherë s'ma bënë një koronë ndërkohë që unë bëja punën e një puntori të kualifikuar. Por edhe aq për mua s'ishte pak sepse nuk më zinte as dielli as shiu. I mbushja masurët dhe i futja në arka duke i paketuar sipas porosisë që më kishin dhënë. Biles, i kisha paketuar edhe më bukur nga ç'i kishin paketuar paraardhësit e mi dhe nga kjo, mjeshtat jo vetëm që kënaqeshin por më jepnin edhe ndonjë gjysëm koronë përveç një çerek që e merrja si shpërblim prej furnizimit nga shoferët e makinave. Duke parë punën e shkëlqyer, erdhi Nuhi që ishte më i madh se vëllai i tij Jupi dhe drejtonte magazinën e madhe të shitjes me shumicë. Me punën që kisha bërë u kënaq aq shumë sa i thotë të vëllait:

- Sa e paguani?

Pas përgjigjes së të vëllait, i a ktheu:

- Jo, shumë gabim. Ja bëni një koronë e gjysëm.

Pagë që ishte sa gjysma e shpërblimit të puntorit më të mirë. Punova aty një vit. Iu hyra në zemër të gjithë punëtorëve sepse edhe u shërbeja pasi u çoja edhe ndonjë simite ose ujë të ftohët duke bërë kështu edhe punën e një shegerti.

Ndërkohë, në punën ku punoja (në dhomën e makinerive) sollën edhe një vajzë pak më të madhe në moshë se mua. Për të, përgjegjësi dhe pronari, Jupi, më thanë ta mësoja se do të punonte me mua. M'u bë qejfi se, nga punëtor u bëra mjeshtër pasi kisha ndihmësen time. Biles shpesh e urdhëroja "ç'o këtë", "sill atë" dhe dalngadalë ia mësova edhe atë zanat të bukur dhe as që më shkonte nëpërmend se kjo ishte mbesa e Hoxhajve, një vajzë jetime që do të mësonte prej meje zanatin e do të më zinte vendin. Pasi e mësoi zanatin mirë u bë biles e shkathët dhe e lezetshme dhe këtë e donin të gjithë, mbi të gjitha sepse ishte fis i pronarit.

Një ditë, mjeshtri im më thërret e më çon në zyrën e Jupit të cilit nuk

kisha dëshirë t'i shkoja sepse kishte një natyrë që s'më pëlqente, tjetër nga ajo e Nuhit.

- Hajde djalë - më tha - ty të kemi gjetë një punë tjetër. Kurse në vendin tand do të punojë ajo vajza.

Unë mendova se, ngaqë kisha fituar edhe përvojë do të më gradonin në ndonjë vend më të mirë. Por për fat të keq ndodhi e kundërta. Ky zotni edhe kur fliste nuk të shihte në sy, por përtokë. Më thotë:

- Kemi folur me Xhemal Kalin për të të marrë shëgert sepse vend tjetër për ty nuk kemi.

I thashë:

- Po unë zoti Jup e kam punën. Përse më hiqni. Unë s'kam ba ndonji gabim! Dhe kam punue papushim edhe ditëve të djela e me orë të zgjatuna. Dhe sa keni dashë më keni pague e unë s'kam kudërshtue ndonjiherë.

- Edhe mue më vjen keq - thotë - por baba më ka urdhëruë ta marr këtë vajzë në punë dhe, që ta futim duhet të dalë dikush prej këtej.

Nisa të qaja prej inatit dhe gjymat që i kisha mbushur me ujë për t'ua ndarë puntorëve i hodha me shqelm një andej e një këtej. Ata u përmbysën dhe uji përmbyti zyrën e tij.

- Çfarë bane mor maskara? - më thotë.

- Lene mos i fol se asht i tërbuem e po na i thyen edhe xhamat. Por ama ka të drejtë zoti Jup, s'pse po e përzen prej pune pa pasë faj! - i thotë kryepuntori, duke më dalë për zot.

Atëhere më thotë:

- Shko prap në punë!

- Ah - thashë me vehte - gjymat pra që hodha më kthyen në punë!

Të nesërmen (i rregullt dhe i përpiktë), shkova para orarit dhe hapa atë punishte të vogël që ishte e ndarë prej fabrikës. Erdhi babai i tyre, Seit aga që quhej Seit Hoxha. Në sy mbante syze. Ai m'u afrua mua e më thotë:

- He mor i biri i Aliut? Baba yt ka qenë miku im!

- Po. Seit aga - i thashë - ma kanë thanë. Por dje zoti Jup deshi të më hiqte nga puna.

- Jo, mor bir jo - më thotë - nuk të hekim nga puna por të çojmë nga kjo punë tek një tjetër që ta kemi gjetë.

- Po ku di unë të punoj bakall Seit aga? S'di as të peshoj e as me ba hesap. Unë edhe zanatin këtu tek ju e kam mësue!

- Hajde, hajde, merre Jup e çoje - i thotë të birit - shko prezantoje e u thuej t'i japin dy korona!

Dashur pa dashur e pashë që po më merrnin me të mirë por ngaqë më kishin gjetur punë tjetër nuk bëra zë por shkova tek Xhemal Kali.

Dyqani i tij ishte në krye të Rusit ngjitur me familjen e Gjirezëve që më donin shumë e që kishin në pronësi edhe atë dyqan. Xhemal Kali ishte drejt falimentimit. Së shpejti dyqani mund të mbyllej sepse të gjitha ushqimet që kish në dyqan i kishte marrë borxh tek Hoxhët. Ishte një njeri serioz e hijerëndë. Fliste rrallë. Dhe me të duhej të ishte i matur në çfarëdo bisede. Pra vetëm "urdhno" dhe "si urdhnon Xhemal aga!" S'shkoj as një muaj e kisha filluar t'ia merrja dorën punës, peshës, kandarit e llogarisë. Por siç e thashë, ngaqë ishte i mbytur në borxh ai ishte në prag të falimentimit. Nuk rrinte në dyqan më shumë se një orë në ditë e se nga shkonte një zot e di. Një ditë erdhën njerëz nga bashkia dhe më pyetën:

- Ku e ke zotninë?
- Vjen pak dhe ikën - u thashë.
- Merr ç'ke të tuajat dhe dil përjashta! - më thonë.

Unë s'kisha asgjë për të marrë përveç llastikut që e mbaja me vehte në vend të revoles ngado që shkoja dhe e fshikja që mos ma shihte Xhemali. E futa llastikun në gji, por për drej xhandari që shoqëronte nëpunësit e bashkisë m'a pa dhe menjëherë futi dorën në këmishën time e ma mori llastikun. Ai ishte nga Mirdita.

- Shih, shih, zoti kryetar se çfarë i gjetëm këtij majmuni!

Një xhandar tjetër që ishte me këta habitet:

- Shi drej ku e paska futë. Qenkan të dy njisoj si zotnia ashtu edhe shegerti.

- Për qiell e për dhe, këta duhet t'i çosh në burg zoti kryetar. A e sheh xhaminë. Të gjithë xhamat ky i ka thye!

- Si more! - i tha - Ky dobiç a?

Dhe njeri prej xhandarëve ma futi me shuplakë. Ai që më kish marrë llastikun e kap drunë me dorën e djathtë dhe me dorën tjetër ngre me gjithë forcë llastikun për ta këputur por llastiku qëllloi aq i fortë sa me gjithë forcën e një burri të inatosur nuk u këput. Drunja i shpëtoi prej duarve dhe iu ngjesh hundëve të tij. O zot si u la ai burrë në gjak si t'a kishte kapur ndonjë predhë e madhe. Për fat s'kishin hekura ndaj m'i lidhën të dy duart me një shami dhe dyqanit i vunë dyllin e kuq. Përgjatë Rusit më mbanin sikur isha ndonjë bandit. Ishte hapur fjala se unë e kisha çarë të shkretin xhandar me llastik ngaqë s'kisha dashur të mbyllej dyqani. Kishin dalë pothuaj të gjithë tregtarët e shihnin këta burra që merreshin me një fëmijë sikur të ishte ndonjë kriminel i rrezikshëm. S'mbeti kush pa qeshë e disa thoshin:

- Sa mirë ia ka bërë xhandarit.

prefekt që t'i shohë me sytë e tij.

- Po a nuk ashtë ma mirë të marrësh nja 4-5 prej tyne që janë ma të veshun sepse të kalojnë përmes Shkodrës asht turp i madh?

- Për qiell e për dhe, kështu do t'ia çoj prefektit e komandantit të qarkut të Shkodrës.

- Jo besa, - i thotë im atë - sepse edhe prefekti nuk ka për ta falë këtë që po ban, sepse ata janë burra e kjo që po ban ti është ç'nderim. Ti këtë nuk duhet ta bash zoti postkomandant.

- Do ta baj. Do ta baj mor matuf - i thotë babait tim, Ali Hajdarit, që askush s'kishte guxuar t'ia kthente fjalën deri atë kohë sepse ai ishte një njeri që e kishte treguar veten e kushedi sa herë duke pajtuar gjaqe në Shkodër e në qark dhe ishte ftuar, pritur e nderuar prej njerëzve. Ndërsa ky kapter jo vetëm që se përfill por e ofendon edhe përpara 100 burrave. Atëhere ai e kap kapterin prej gjoksi dhe e tund disa herë para dy xhandarëve të tij dhe njerit që kishte një rreth i thotë:

- Mbuloje si palë peshku qenin!

Por njëherësh ia bën me sy për të mos e mbuluar ngaqë donte të mos e poshtronte rrobën e tij ushtarake. Kapteri u bë për ujë të ftohtë. Burrat siç ishin u shpërndanë të gjithë nëpër shtëpitë e tyre duke i thënë:

- Tu ngjat jeta, Ali aga se sot na zbardhe faqen.

Dhe baba menjëherë shkon tek prefekti dhe i tregon çfarë i kishte ndodhur.

I tillë pra ishte ai që asnjëherë nuk e përdori autoritetin e tij prej nëpunësi kundër njerëzve të thjeshtë, punë të cilën ai e vazhdoi me nder e besnikëri deri në ditën e vdekjes të papritur e tragjike, në ceremoninë e të cilës siç më kanë thënë mori pjesë e gjithë Shkodra.

Ajo dëshirë që kisha unë për të qenë shegert, tashma mbaroi dhe ishte shumë vështirë të gjeje vend tjetër sepse këto shtigje po mbylleshin edhe për njerëz me aftësi dhe përvojë e lëre pastaj për mua që s'isha veçse një fëmijë pa përkrahje. Tani që isha edhe më i lirë, përsëri vazhdoja pasionin e leqeve dhe të llastikëve dhe punoja tokat që kishim rreth shtëpive vazhdimisht, herë me bel e herë me shatë, herë duke korrur e herë duke shirë ato bereqete që na jepte toka jonë e bekuar.

Bukën e siguronim nga misri ose gruri. Ajo tokë këtë vit u mboll së pari misër dhe dha një rendiment të lartë, rreth 100 kuintal në 15 dynym. Një pjesë u shit për të blerë ushqime dhe rroba dhe pjesa tjetër përtë siguar bukën e një viti. Por problemi kryesor ishte buka, drutë dhe qymyri, përt' i bërë ballë dimrit që ishte aq i egër e me temperaturë shumë të ultë. Në atë kohë ne se dinim se çdo të thonte temperatura e ulët apo

e lartë por shihnim vetëm shkëmbinjtë e akujve. Nga çatia e deri në tokë vareshin qirinjtë e akujve të trashë sa këmba. Dhe bora që nuk e linte tokën asnjëherë të mernte frymë e nganjëherë arrinte në një metër.

Kur kthehesha nga gjuetia e leqeve në mëngjez këpucët e çorapet ishin ngrirë e ngjitur pas këmbës sime. Afrohesha afër vatrës që t'i shkrija, sepse nuk mund të hiqja dot as këpucën. Të tillë dimër pra kishim. E megjithatë mua më duhej t'i përballoja e të zinja peshk e shpend për të siguruar bukën e ndonjë rrogë për vete. Blija kur kisha fitime edhe diçka për vete. ndonji triko, çorape e ndonjëherë edhe ndonjë palë opinga prej gome. Gjah zija mirë e nuk mund të qahem por edhe shërbimin ja bëja asaj gjuetie. Shëtitja si zagari i gjahut poshtë e lart për të gjetur edhe ndonjë shpend të vrarë që gjuetarët s'e kishin gjetur. Edhe sëmundjen e malarjes po e vija poshtë. Dëshiroja të kisha edhe një pushkë gjuetie po kjo ishte e pamundur sepse nuk kisha një burim të ardhurash. Vetëm me leqe nuk mund t'i siguroja nevojat sado që të fitoja. Hajdari ose pjestarët e shtëpisë nuk më linin të më bëheshin dy korona bashkë në xhep.

Ky vit ishte i mbarë e më dha disa njohuri në atë moshë që isha. Shkathësia për punë s'më mungonte, edhe vullneti s'më mungonte se s'kisha të më thoshte ndokush "puno!". E kapja vetë sepse e kisha në gjak biles isha krenar që punoja vetë në atë moshë. Shkova me bujtë tek halla ime në Najasëm të Shkodrës, një lagje pranë kalasë. Më poshtë do të flas për të por tani po vazhdoj këtu ku e lashë. Ata pra, ku vajta mbillnin farë preshi e lakre dhe, duke i parë ata kur mbillnin në tokat e bregut të Drinit e që prodhonin aq shumë si presh edhe lakra prej të cilave kishte kokrra që peshonin 10 kilogram e presh që peshonin gjysëm kilogrami, iu luta hallës që të më jepte pak farë lakre edhe mua. Ajo më dha e kur erdha në shtëpi e hodha në tokë (si rosát) për të marrë fidane. Fidanet u bënë të mbarë. Në muajin korrik e hapa nëpër toka që ishin të mbjella me misër. Mbolla 10 dynym me lakër. E kisha mbjellë në rreshta të drejta për arsye që të mos dëmtohej në kulturën e dytë që do të mbillej e do të ishte gruri. Ishte viti i parë pas vdekjes së babës që kjo tokë u mboll dy herë. Rol të madh lojti edhe kujdesi i dhëndrrit tonë që na donte e na ndihmonte shumë, biles na jepte edhe farën kur se kishim. Atë vit na dha farën e grurit. Në fund të tetorit e gjithë toka u mboll grurë e lakra. Tashmë ishte në rjeshta dhe kjo bëri që ta ruaja me lehtësi nga plugu. Por kjo mbjellje pati edhe të mirën që nga ky plug jo vetëm që su dëmtua, por mori edhe një lloj prashitjeje për të cilën kishte aq shumë nevojë.

O zot. Duhesh të thuash fat. Dhe fat i madh për mua e gjithë këta njerëz që presin prodhimet e mbjella me krahun tim. Prodhimi i misrit ishte i lartë. Kjo tokë në të cilën tani ishte mbjellë një kulturë të cilën ajo se kishte pasur ndonjëherë mbi shpinën e saj, sepse lakra në Dobraç mbillej shumë pak, e në ndonjë kopësht të vogël. Lakra u rrit e u hazdis, u bë kokërr aq e madhe sa mund të them ja kish kaluar edhe atyre të bregut të Drinit, i cili u hidhte sipër llum e substanca minerare duke u dhënë një pjellori të madhe. Dhe mua tani do më jepej rasti për të blerë edhe pushkë.

Atë vit, në treg nuk kishte as lakër as presh si shumë vite të tjera. Por në kopshtet tona kishte prej tyre me bollëk dhe gjithë ky bollëk duhej çuar në treg për tu shitur. Një ditë, ditën e parë më saktë, preva një karrocë me lakra, i pastrova gjethet e panevojshme dhe i çova në treg. Nga shitja mora njëzetepesë korona. Dhjetë korona mi mori karrocieri biles më mirë të them mi mori me zor sepse haku i tij s'bënte më tepër se 5 korona. Pra më mbetën vetëm 15 korona. Dhjetë prej këtyre ja dhashë njerëzve të shtëpisë kurse 5 i mbajta në murin e shtëpisë sepse edhe rrobat e trupin m'i kontrollonin ata. Gjithçka ishte nën kujdesjen time, jo vetëm shitja por dhe blerja. Këtu kisha disa njohuri. Shkova tek halla që më donte shumë dhe i thashë:

- Hallë më jep 50 korona hua për dhjetë ditë se do të blej një gomar për transportin e këtij malli.

- Po - thotë ajo.

- Më dha 50 korona hua dhe 25 m'i fali.

- Të pastë halla, sa mirë e ke mendue! - më tha.

Lëvdata e saj ishte edhe një mësim e kurajo e madhe për mua. Bleva pra një gomar nga Krajanët që kishin ardhur me banim në Dobraç. 100 korona në dorë dhe 50 pas dhjetë ditëve. Pra vazhdoja të prisja lakrat, ti futja në thasë. t'i ngarkoja e ti çoja në treg. Dhe ato, po unë i shisja. Të gjitha pra duhej ti bëja unë pa dalë askush për të më ndihmuar, bile më shihnin që vuaja aq shumë për të ngarkuar dy thasët në gomar, sepse kur ngarkohej njeri thes, prej peshës ngarkesa binte poshtë megjithë samar. Por edhe kësaj isha i detyruar t'ia merrja dorën dhe fillova t'i vija një shkop nën peshë deri sa vija thesin tjetër. Atëhere merrja rrugë për në qytet me gomarin përpara.

Myshterinjte, nga nevojat për to, më dilnin e më ndalonin në krye të Dobraçit e m'i blinin lakrat e bardha që i hanin për së gjalli. Arrita që nga shitja e dy thasëve të merrja edhe 50 korona. Lakrave po u rritej çmimi ngaqë nuk kishte në treg.

Një mëngjez kur po prisja lakrat që ishin bërë sa një sofër më

shkojnë sytë nën gjethet e saj. Aty ishte strukur një lepur. Dihet që lepurit e ka shumë qef atë ushqim por e ka njëkohësisht edhe strehim për t'u futur pas kullotjes. Në ato gjethet të dendura e të mëdha ai strehoet nga shiu, grabiqarët ose njeriu. Lepuri sheh gjithmonë anash: përballë nuk sheh sepse ia mbulon pamjen fytyra dhe qimet. Nxorra llastikun që se hiqja kurrë nga qafa, dhe i fus një gur. Zemra më rrihte fort nga emocionet nëse do ta vrisja apo jo. Në këtë moment shoh një gjuetar me pushkë në krah që po afrohej. Ishte kushëriri ynë Sylo Kasemi. Ai kthehej nga gjuetia dhe s'kish vrarë asgjë prej gjëje. I lodhur e i këputur edhe nga gjuetia e pafat e cila e lodh gjuetarin më shumë. I largohem lepurit pa ia hequr sytë dhe i afrohem Sylos e i them:

- Të lutem Sylo, po ta paguaj fishekun katërfish vetëm ma jep të gjuaj një herë.

- Po përse?

- Dua të vras një zog - i them.

Sepse, po ti thosha se do të gjuaja lepurin jo vetëm që s'do ma jepte por do t'a gjuante atë për vete.

- Po ku i ke paratë - më thotë.

Unë i hodha një koronë në dorë që vlente sa për 10 fishekë. Ai nga qejfi e mori e ma lëshoi pushkën në dorë. Ishte një teke, me një fishek. Ai e hapi. I them:

- Eshtë fishek i rëndë apo i lehtë.

- Eshtë i rëndë, për pata - më thotë.

- Shumë mirë - them i kënaqur.

I afrohem lakrës ku ishte lepurit duke ndjekur gjurmët ngaqë kisha frikë mos e ngatëroja e s'e gjeja dot. E shoh përsëri lepurin që tani më shihte nga që isha anash tij. Ai mblidhet kurse unë bëhem gati dhe midis emocioneve të forta që bënte të më dridheshin duart e gjithë trupi, tërheq këmbëzën dhe tekja e shkretë bën "çak" e jo "bam".

Suloja rrinte në këmbë e s'shihte s'e çfarë kisha marrë në shenjë. E çoj edhe njëherë çarkun e tani isha më i përqëndruar. Pushka bën "bam". Dhe presioni i gazrave ma përplas në fytyrë. Por edhe lepurit që e kisha rreth 3 metra larg mbaroi në vend. Suloja mbeti i shtangur kur e kuptoi se ishte lepur, shkon dhe e kap ngaqë unë kisha shtangur i habitur. Ai ishte një "lepur lakrash" siç i quajnë lepujt e mëdhenj. Biles me veshkë të mbuluar me dhjamë të cilën e pamë kur Suloja e rropi. Aty për aty kur pushkën s'e kisha lëshuar ende nga dora i them:

- Ma shit këtë.

- Po thotë! Po ta shes!

- Sa? - i them unë.
- 30 korona.
- 25! - i thashë unë.
- E gëzofsh - thotë ai.

Unë shkova e mora paratë tek vrima e murit ku i kisha fshehur e ia dhashë atij pa vënë në dijeni asnjëri. Suloja u kënaq ngaqë e shiti pushkën sa dyfishin e vlerës së saj, atë që bënte pesë herë "çak" e një herë "bam" por që për mua ishte një gjë e madhe. Tani isha gjyetar me pushkë dhe llastikut i them përjetë "lamtumirë" se ti je për fëmijë e jo për burra (sikur kjo pushkë të më kishte bërë menjëherë burrë). Dhe isha krenar që vrava të parin gjah me të e tani ëndërroja se si do të vrisja qindra të tjerë. Kështu pra bisedoj me llastikun tim që e kisha dashur aq shumë e me të shumë herë i kisha dhënë supës shijen e kënaqshme të mishit prej zogjve të shumtë që kisha vrarë. I kisha kënaqur shumë edhe macen e maçokun tim të dashur që flinin a çoheshin me ne e kur më ndjenin erën të dy më hidheshin në krahë dhe mezi prisnin t'u jepja zogjtë që kisha vrarë.

E pra, ky llastik disa herë më kishte ruajtur edhe kokën. Për të gjitha këto unë e mbaja atë në qafë edhe në dyshek ku shpesh më vriste, edhe në banjë, edhe kur shkoja ndër miq. Por me keqardhje kuptoja se tashmë kësaj arme edhe për mua i kishte ikur koha dhe e kishte vendin në muze. Pushka që bleva dhe që më sillte aq shumë gëzim, tashmë do të më fusë edhe në grindje e biles të mëdha me Dulin, tim vëlla. Blerja e saj e afroi atë më shumë dhe dashur pa dashur e bëri të vinte tek ne më shpesh. Por diçka konkrete u bë shkak për këtë, për afrimin e tij që ishte bërë si i huaj për këtë shtëpi, që kur kishte vdekur babai e nëna. Tek Cufi ai punonte si shegert, u mbante ujë punëtorëve, pastronte dyqanin, çonte aty-këtu bukë sipas porosive nëpër familje e të tjera si këto. Me sa di, merrte dy korona në ditë dhe veç kësaj hante e pinte në dyqan.

Ndonjëherë merrte edhe ndonjë shpërblim si nga pronarët ashtu edhe nga klientët e familjet, sidomos në festat e ndryshme të Ramazanit, Bajramit e Pashkëve. Nga të gjitha këto që përmenda më sipër ai nuk sillte në shtëpi asnjë koronë biles edhe vetë vinte aq rrallë sa mua e Jonuzin e vogël na merrte malli shumë. Por ai ishte një njeri i ftohtë e asnjëherë nuk i bënte përshtypje kjo, megjithëse ishte më i madh se ne.

Një ditë, kisha hedhur pushkën në krah dhe me vete kisha 4 fishekë (asnjëherë më shumë) dhe shkova në bregun e liqenit që nga shtëpia s'mbante më shumë se një çerek ore. Në liqen kishte lloj-lloj shpendësh që sillnin një gjueti të madhe. Afrohem tek një kanal që ishte i thellë një

metër e gjysëm e diku edhe dy metër kurse i gjërë tre-katër metra. Edhe me këtë lidhen kujtime të mëdha në jetën time. Sa herë e kisha kapërcyer biles me baste ku fitoja çerekshe e gjysma korone. Më shkojnë sytë tek dy rosa të dyja të plagosura. Njëra kishte krahun të thyer dhe tjetra s'e di tamam por më dukej se plumbi e kishte marrë në brinjë e s'luanin asnjëra e as tjetra. Më dhimbeshin fishekët për t'i harxhuar ndër to. Të dyja ishin rosa të kuqe femra që janë edhe më dinake se meshkujt, që janë me ngjyrë jeshile. Ato zhyteshin në ujë e mundoheshin të më fshiheshin. Por ujrat e vijës së lugut e të Gallatës janë të kthjellët e s'kanë llumra sepse burojnë nga krojet. E ula pushkën në tokë dhe kapa një shkop të gjatë. Dhe sa herë që dilnin të merrnin frymë në sipërfaqje u bija me shkop. Të parën e mbyta më shpejt kurse e dyta më munda rreth një orë, biles duke e ndjekur më rrëshqiti këmba e rashë në vijë ku u bëra si mos më keq. Por se lashë pa e kapur. Rosa thotë diçka "Kur të më kapësh ose të më vrasësh, kanë me t'u ba edhe ty këmbët të kuqe si të miat!" Pra jo vetëm këmbët ishin bërë të kuqe si të sajat por edhe trupi më kishte ngrirë nga të ftohtit e më ishte bërë si mos më keq. Dy rosat i mora në njërën dorë e në tjetrën mora pushkën të cilën s'e përdora dhe isha krenar sepse kushdo që më shihte çuditej që kisha vrarë dy rosa me një të shtënë.

- Heu, çfarë gjuetari - thoshin njerëzit.

U hap fjala jo vetëm në Dobraq por edhe në Golem e lagjet e qytetit të Shkodrës se "Muj Alia ka vrarë dy rosa me një të shtime". Ata më pyetnin e unë u thosha si gjuajta, si i vrava e si i kapa. Ç'i thosha njerit s'i thosha tjetrit nga gëzimi i madh. Dhe të gjithë më besonin, sepse unë isha ai që pak më parë kisha vrarë edhe lepurin që më bëri ta blej këtë pushkë. Im vëlla, Duli e merr vesh gjuetinë time sepse njërën prej rosave unë ia çova motrës. Ata i thonë se Muji ka vrarë dy rosa me një të shtime. Duli vjen në Dobraq menjëherë me nga dhjetë fishekë të mbushur me saçma. Aq fishekë atëhere s'i kishte as gjuetari më i mirë por Duli kish para dhe i kishte blerë ata për të marrë pushkën time e për të dalë për të gjuajtur. Mendimi i tij ishte që ta bënte atë pushkë pronë të tij, jo për një ditë por përgjithmonë. Kjo ishte një sëmundje e tij që i jepte maninë që të bënte të tijën çfarëdo që të shihte. Ai e merr pushkën e del për gjueti ndërsa unë nuk ndodhesha në shtëpi. Kur po kthehej nga gjuetia unë kisha ardhur dhe tashmë po prisnim vëllanë që po kthehej nga gjuetia e që me siguri me gjueti të mbarë sepse kishte patur me vehte shumë fishekë. Kur na u afrua i thamë:

- A ke vrarë gjë?

- Po, po - thotë ai - kam vrarë biles, kam vrarë mirë.

Ne menduam se duhej t'i kishte të varura në pallton e madhe që kishte veshur e po prisnim t'i nxirrte. Por në muhabet e sipër që ai mundohej ta zgjaste, ai thoshte e gjuajta kështu, e vrava kështu, më iku këtu, ma mori ai e të tjera. Përfundimisht, kishte harxhuar tetë fishekë e s'kishte vrarë gjë prej gjëja. Ne na kapi gazi por edhe keqardhja sepse kishte harxhuar gjithë ata fishekë që për një gjyetar ishin mjaft për të vrarë me bollëk e sidomos për moshën e tij. Ai u zu ngushtë dhe u turpërua se ne nisëm t'i thoshim:

- Ah ç'po na gënjen. Derisa s'ke sjellë asgja nuk ke vrarë gja prej gjaje.

Unë që isha aq i shkathët e i shpejtë isha edhe zëmërak e nuk i duroja gjërat boshe, si fjalët e Dulit. Ia kapa pushkën prej krahu sikur isha ndonjë i madh por nuk i thashë se ishte e imja sepse ishim vëllezër, të rritur jetima e gjithçka e kishim bashkë edhe pse ishte blerë prej mundit tim. Ishte ora katër e gjysëm e pasdites kur ia mora pushkën, mora fishekët që kisha vetë, sepse ai nuk m'i dha dy fishekët që i kishin tepruar, duke më gënjyer se i kishte harxhuar. Por ai e dinte që isha më i zoti, e për këtë, nuk m'i jepte nga frika se mos vrisja gjë me fishekët e tij.

Shkova tek një parcelë me lagështirë, jo shumë larg shtëpisë sonë, vend mjaft i preferuar për rosat në mbrëmje. Sapo u ula në qoshe të gardhit, vjen një rosak i vetëm e qëndron 20 metra para meje. U përgatita në atë gjysmë errësirë dhe menjëherë pushka ndezi, rosaku u përplas në baltë pa frymë. E kapa dhe s'prita më, megjithëse kisha mundësi të gjuaja edhe nja dhjetë minuta sepse ende kishte pak dritë por, nuk më durohej sa të shkoja e t'i thoja tim vëllai Dulit: "Kështu vritet. Një kokër një fishek e jo dhjetë fishekë e asnjë kokërr!"

Sapo hyra në dhomë, për mburje ia hodha Dulit rosakun përpara, duke i thënë:

- Na, mere.

- Uh! - thotë Duli sapo e mer rosakun në dorë - Ky asht rosaku im, që e kam vrarë unë e ky e ka gjetë, se e njoh.

- Po tek cila tokë e ke vram ti? - i them unë se e dija që ai kishte gjuajtur gjithë ditën në livadhet e bregut të liqenit. Dhe vazhdoj - Unë këtë e vrava në parcelat tona që ishin afër shtëpisë.

- Po aty e gjete? - thotë.

- Aty e vrava. - i them - Pra, është nisur nga e ke vrarë ti e ka ardhur aty ku gjuajta unë.

Ia ktheja me tallje, e nga inati doja t'ia futja me të kokës, gjë që s'e bëja sepse kisha respekt se ishte vëlla dhe më i madh. Ndërsa Hajdari

qeshte. I hymë një debati të madh. "Jo asht rosaku im po asht yti..." Hajdari dëgjonte dhe herë qeshte dhe herë mvrente nga fjalët e Dulit. Mua më vinte inat me vehte sepse s'kisha gjysëm ore që e kisha vrarë atë rosak që ishte ende i ngrohtë. Fjalët e Dulit s'kishin baza por s'kishte zot që t'ia mbushte atij mendjen. Hajdari tashmë ishte vënë në rolin e gjykatësit. Ai i thotë Dulit:

- Ti thue se e ke vrarë vetë! Mirë. Tani na thuej se në ç'farë pozicioni ishte rosaku kur e gjuajtje.

Kjo fjalë e zuri pak ngushtë por prapë ai u përgjigj:

- Unë e gjuajta anash.

- Po ti - më thotë mua - the se erdhi para teje dhe u ul rreth 20 metra larg dhe e gjuajtje nga përpara.

Duke e shpupluar do të vërtetonim se kush kishte të drejtë. Dhe kur e bëmë këtë, pamë, se rosaku kishte marrë tre saçma në gjoks dhe një në gushë. Më në fund, pas kësaj prove Duli, s'e hapi më gojën.

Por ai nuk e la me kaq. Natën, kur unë isha në gjumë, kishte marrë teken dhe e kishte fshehur mbi tavan e kish ikur në punë. Për disa ditë nuk erdhi në shtëpi. Unë kërkoja pushkën por s'e gjeja kurrkund. Një ditë ngaqë isha zëmëruar shumë, vjehrra e Hajdarit që po më shihte duke qarë e që kishte qejf të hante ndopak mish, më thotë:

- Shih në tavanin e shtëpisë se kam dëgjue të lëvizë diçka sipër atë natë!

Hypa me shpejtësi. Kërkoja nëpër errësirë e mes fijeve të merimangave. E gjeta në një vend të fshehtë ku ishte zor ta gjeje. Pra prej zilisë së njërit ose të tjetrit duhej të rrinte e vdekur ajo pushkë, që ishte aq e nevojshme për të mbajtur shtëpinë me ushqim.

Duhet të them se, mes meje e Dulit tashmë kish hyrë grindja se ai donte të më merrte pushkën me çdo kusht, megjithëse unë e kisha blerë me paratë e mia. Tashmë, megjithëse s'isha më shumë se 14 vjeç më dukej vetja i rritur. Më duhej t'i bëja ballë manisë së tij, por si e qysh, për mua ishte e vështirë meqë ishte më i madh se unë dhe mbi të gjitha ishte arrogant dhe brutal. Nga dyqani (furra) ku punonte kish nisur të vinte më shpesh, gati dy tri herë në javë. Pra, bënte çka s'e kishte bërë për gati 10-12 vjet. Shkak për këtë ishte bërë ajo teke dhe asgjë tjetër.

Dyli kishte dy shokë të ngushtë: Has Seitin që pak a shumë më donte e më përkrehte dhe Muhamed Manin. Ishin shokë të ngushtë. Ishin gjithashtu edhe të tre këngëtarë që këndonin bukur e të tre të punësuar në qytet e banim në Dobraq. Por dy të tjerët vinin nga puna çdo natë në shtëpi, ndërsa Duli, punonte e banonte po aty.

Në krye të Dobraçit, në të dy krahët kishte disa toka pa zot, njëra prej të cilave ishte ajo e Varrit të Gabelit ku unë kërkoja të gjeja prehje nga sëmundja e malaries. Këtu u ndërtua një kasolle, me ndihmën e Hajdarit e të fisit tonë, që e bëmë me dru pylli pë Cana Dragoviçin një podgoriçan i ardhur dikur nga Podgorica e Malit të Zi. Në parcelën tjetër erdhi e ndërtoi një kosovar se prej ç'krahine s'e di. Ai e kishte gruan në moshë të re dhe dy motrat e saj me vete, të tria të bukura si drita dhe pak të këndëshme e lojcake. I kishin qejf djemtë e rinj që kalonin aty si ata të Dobraçit e të Rusit. Pra i ziu mik që kishte ardhur me to, nuk e lanë asnjëherë rehat duke i sjellë lloj lloj djemsh që ia merrnin këngëve të dashurisë dhe sidomos këngës së Serihajos, që është ngulur aq fort në shpirtin tim dhe që në atë kohë ishte këngë e re e të bënte të qaje.

Një ditë, ky burrë, më futi brenda ku më tërhoqi me një lloj dhurate që për ne ishte e panjohur. Ato ishin hurma Qabeje. Pasi m'i dha më kapi prej veshi në dhomën ku më kishte futur, më shtrëngoi e më ngriti aq shumë sa veshi më kërciti. S'e dija përse e bëri këtë e çfarë mund t'i kisha bërë këtij njeriu që s'kishte shumë kohë që kishte ardhur e rrinte aty ku i thoshin Varri i Golemit. Nuk më la as të flisja por më tha:

- Kështu do t'ia bëj edhe atij, vëllait tënd.

Unë harrova dhimbjet e gjithë ç'më bëri edhe e pyeta:

- Pse, ç'të ka bërë im vëlla?

Ai ma ktheu:

- Sa herë që vjen, herë vetëm e herë me shok, ia merr këngës!

- E ç'të keqe ka kur ty s'të kanë marrë ndonji gja?

- Jo, jo! Ata i këndojnë vajzave të mia!

- Pse të tria janë vajzat e tua? - i thashë ndërkohë që ato të tria ishin aty e po qeshnin.

Nuk e zgjata, por dola prej shtëpisë gjithnjë i pafajshëm.

Një natë përsëri ata të tre kënduan lloj-lloj këngësh. Ai iu del përpara të treve dhe i sulmon që t'i kapë e të veprojë me ta ashtu siç veproi me mua. Por i shkreti harroi se unë isha një dhe i vogël e ata - tre dhe të fuqishëm. Secili ishte mbi 20 vjeç. Të tre gazepa. E kapën të shkretin burrë dhe e bëjnë "për qepër e për kripë". Të tri motrat e marrin kokë e këmbë dhe e futin brenda, kurse ata ikën. I ziu burrë s'mundi të qëndronte shumë në atë vendbanim sepse bandillët do t'ia merrnin një ditë edhe ato tre femrat të hazdisura që në fakt i tërhiqnin vetë. Ai u zhduk dhe s'di nga shkoi për të banuar. Atë shtëpi ua shiti Krajanëve që erdhën aty me banim. Aty ngrinin çadrat edhe gabelët kur vinin nga Jugosllavia dhe që s'rrinin më shumë se 7-8 ditë sepse siç na mësonin

në mejtep ajo tokë nuk i mbante më shumë se aq. Kjo edhe nga sherri prej femrave që u vinin e i bezdisnin.

Pra, përveç pushkës sime, u bënë shkak edhe këto tre femra që Duli u bë aq i dashur për shtëpinë. Ai donte me çdo kusht të m'a mernte pushkën time biles përfitoi edhe nga një rast. E bindi Hajdarin që unë të mos kapja pushkë me dorë sepse një ditë aksidentalisht kisha për të vrarë veten me të.

Një ditë, në gjueti ndodh diçka e papritur nga e cila përfitoi edhe Duli për të realizuar dëshirën e tij. Vjen një tufë me pata të egra. Unë u afrohem barkas duke e ngritur pushkën rrëshqanthi nën barkun tim. Por në këmbëzën e pushkës kishte hyrë diçka, ndonjë copë karthije ose barishte dhe ajo ndez dhe më kap rrobat e barkut, pa më prekur në trup dhe i bën ato copë copë. Unë shpëtova për bukuri sepse, ajo armë krejtësisht e pa sigurtë mund të të çante barkun.

Kur më panë në shtëpi, disa edhe s'u tundën shumë kurse Hajdari u nervozua edhe prej fjalëve të Dulit:

- Faji asht i yti që i ke lanë pushkë një fëmije...- etj., etj. si këto.

Isha inatosur shumë, sidomos pas një shuplake të fortë të Hajdarit, ashtu siç dinte ai. Dulin, nga inati e sulmova duke i thënë:

- Pushka asht imja, e kam ble me paret e mia. Ti asgja nuk ke sjellë në këtë shtëpi por vetëm merr. Grabitës!

Doja ta haja me dhëmbë duke e kafshuar, por ai më shtyn e rashë nën hajatin e shtëpisë. Qaja nga inati dhe shkova e u mbylla në dhomën e vogël ku flija me Jonuzin. Atë ditë as hangra, as piva dhe askush s'u merakos të dinte se ç'po ndodhte me mua.

Dikur s'e di se si më lindi një mendim, që solli dëme e pasoja, biles çoi njërin prej shokëve të Dulit deri në vdekje. O zot, edhe sot ma rëndon ndërgjegjen ky fakt. S'di kush ma mësoi atë metodë, që dha aq fatkeqësi. Një mbrëmje, kur ata po vinin, gjithnjë siç e kishin zakon, duke kënduar e bërë shaka sepse asgjë s'u mungonte, unë veshja një çarçaf të bardhë, me të cilin u mbështolla krejtësisht duke u bërë si një fantazmë. Shkova e hyra nën urën tonë të madhe që kishte ndërtuar babai dhe që lidhte vijën e Has Li Pupit që ishte aq e thellë sa të shtinte tmerrin. Ora ishte afër 10 e natës. Siç e kam thënë vetë s'kisha frikë as natën e as ditën. As nga njerëzit e as nga të rrahurat e tyre. Kur ata iu afruan urës, unë u mblodha e u bëra lëmsh si një deng në atë errësirë. Ata kur më panë ashtu papritur, u tmerruan dhe s'dinin nga të shkonin prej tmerrit të këtij xhindi që kish dalë nga ajo humnerë. Duli mori rrugën mbrapsh e shkoi tek ime motër ku ndenji i sëmurë gjashtë

javë nga ajo frika e xhindit. I shkreti Muhamed jetoi katër javë dhe vdiq nga që nuk përballoi dot atë tmerr që provoi. Pra edhe sot çuditëm dhe mallkoj minutën që më solli në mendje këtë aventurë të tepruar. Në fakt unë doja vetëm ta trembja tim vëlla që të hiqte dorë nga qëllimi për të më marrë pushkën. Por ja që, nga e vogla del e madhja dhe siç e morët vesh ndodhi ajo që ndodhi. Ishte ndoshta pak edhe keqardhja ime për atë kosovar të shkretë që për shkak të tyre mori rrugët e iku.

Pushka më mbeti në dorë dhe askush s'ma kërcënonte më për të ma marrë sepse. Duli edhe ditën kishte frikë të kalonte në atë anë e jo më natën. Dhe jo vetëm ai por edhe të tjerë që kishin marrë vesh se në atë luginë jetonte një xhind. Aventura ime mbeti enigmë dhe askush s'e dinte. Dhe vetëm sot që po më jepet rasti ta bëj të ditur, po e bëj. Ndoshta është ky një ndër arsyet e forta, një ndër gjithë ato arsye që më bënë të shkruaj këtë libër ku fatkeqësitë e të tjerëve rrinë pranë të mijave. Midis të tjerave, edhe fatkeqësia e goditjes që mora në shpirt për faktin që u bëra shkak i vdekjes së një djali, një nënë të mbetej pa djalë dhe një motër që quhej Luti (për të cilën kam folur) të mbetej pa vëlla. Pas kësaj që ndodhi u shtua edhe një i sëmurë por siç dukej sëmundjet ishte thënë që të mundonin shtëpinë tonë, njerëzit e saj duke sjellë kështu në total një fatkeqësi të përgjithshme që në fakt kishte filluar që me vdekjen tragjike e të njëhershme të nënës, babait e motrës sime.

I zoti i shtëpisë, që drejtonte këtë familje ishte im vëlla Hajdari që s'kishte asnjë mbarëllëk, e s'bënte "as kryq as bismi il ahi" si i thonë. Ai ishte edhe Dervish në tarikatin e Refaive, që kryesohej nga Sheh Alja i Shkodrës. Pra ky ishte një pasion që iu shtua përveç shkrimeve të tij krejtësisht të kota. Ai tashmë filloi dhe kumarin. Nuk e kishte në gjak por shoqëria, me të cilën u lidh, ia ushqeu dhe, ia mësoi edhe këtë ves të ndyrë që tashmë e detyronte që, natë për natë të shkojë e të luajë në vendet që njiheshin si kazino të padeklaruara. Para kishte sepse ishin paratë e Maxhares. Një pjesë ishin lëshuar me fajde dhe një pjesë i mbante në shtëpi. Kjo shumë parash që ishte në shtëpi mund të ishte edhe shkaku që ai t'i futej asaj aventure që mund të ishte me pasoja dhe që në fakt solli. Nuk dihej se sa linte e sa fitonte sepse ai s'i jepte llogari askujt. Ai ishte zot në shtëpi dhe si i thonë: "vetë shkruante e vetë vuloste" Biles e vjehrra nganjëherë kur bënte ndonjë bisedë me të i thoshte "...si i urtë që je..." domethënë asnjëherë nuk ia prishte terezinë.

Këto lojna zhvilloheshin natën sepse kur vinte ai na sillte edhe simite e pogaçe të ngrohtë, taze, nga furra. Këto dhurata ishin të rralla për ne, e na jepnin kënaqësi dhe thoshin "shyqyr" që po fiton vëllai ynë kaq

para. Kishte shok të ngushtë Riza Ymerin, vëllain e Cafit, për të cilin kam folur. Rizait s'ia kishte parë asnjëherë hajrin as shtëpia e tij, përveç sherrit që sillte, e që tani, po ia shihnim e po na binte në pjesë edhe ne, ngaqë këtë ves ia futi në gjak edhe Hajdarit. Shok të dytë e të tretë kishte edhe Shaqir Semanin e Cane Degoviçin, edhe këta dervishë por më mirë me thënë kumarxhinj të rangut të parë si njeri dhe tjetri. Loja e tyre vazhdoi pothuaj një vit dhe me sa shihnim paratë tona mbetën në kumar. Shyqyr që nuk ua la aty edhe shtëpinë e takëmet që kishim përreth. Kjo ishte gjysma e së keqes. Fati i jetimëve.

Por s'u ndamë lehtë, sepse kumarxhinjtë u kapën nga xhandarmëria duke luajtur edhe me tapitë e shtëpive në këtë lojë që i nxirte familjet, pleqtë, gratë e fëmijët në rrugë të madhe. Hajdari dhe Rizai u dënuan me burg nga 18 muaj secili. Fëmijët mbetën pa baba, gruaja pa burrë dhe vjehrra pa dhëndërr, për të cilin bënte aq shumë. Lëre unë e Jonuzi i vogël. Ky ishte fati ynë. Unë tashmë isha me detyrë të gjithanshme. Zot shtëpie, zot i punës, i leqeve e i gjuetisë, me pushkë në dorë për të siguruar ushqimin e për të jetuar. Por më duhej të shkoja për të parë edhe tim vëlla në burg një herë në ditë e për t'i çuar ushqim se tjetër njeri nuk i shkonte as për ta parë për ato që kishte bërë. Këtë dënim ata e bënë kokërr më kokërr si njeri e tjetri që ishin të dy kushërinj të parë. Por kjo fatkeqësi ra edhe mbi ne, sepse nuk e kishim të lehtë t'i bënim ballë as jetës, as punëve, as vetmisë por as edhe fatkeqësisë e turpit nga ai veprim, autori i të cilit më shumë citohej si i biri i Ali Hajdarit sesa si Hajdari!

Ne kishim mbetur edhe pa para sepse edhe ato që ishin me kamatë s'dinim se kujt ia kishte dhënë (nëse vërtetë kishte të tilla). U detyruam që me porosi të tij nga burgu ku ishte të lëshonim shtëpinë e gjithë tokën rreth e rreth prej 15 dynmësh me qera. Kjo tokë i jepet njëherë për njëherë para daljes sonë nga shtëpia. Riza Muçës i cili, e punoi dhe korri bereqet të madh me misër e të tjera. Pra ai me sa di, nuk punoi ndershmërisht por punoi më shumë për interesat e tij, sepse mernte dy herë kallamoq për vehte e një për ne. Bukur na e punoi sepse si thonë helbete ishte mall pa zot. Unë isha i vogël e im vëlla Duli s'vinte. Biles edhe si drejtim që mund të ekzistonte nuk ishte në dorën time e të Dulit por ishte në dorën e grave. Dhe në korrjen e dytë të pranverës shtëpi e tokë i jepet Kadraviqëve. Podgoriçajtë erdhën e ishin njerëz të drejtë e të mirë. Ata morën shtëpinë për 40 napolona ar në vit. Paradhënie na dhanë 20 në dorë e 20 në fund të vitit. Kjo u muar vetëm e vetëm për të mbajtur Hajdarin në burg, sepse për të mbajtur këtë familje që ishte e përbërë prej 6-7 vetësh unë isha i zoti t'i nxirrja vetë prodhimet

me punën e me gjuetinë time.

Kur kishin qenë në shtëpinë e tyre (Avdyl Tafës) nënë e bijë kishim jetuar mirë sepse familja e tyre përbëhej nga burri, gruaja e dy vajzat prej të cilave njëri ia kishin dhënë dajës tim Seit Asllani. Me ato para sa fitoja unë s'mund t'i ushqeja as me "kokla", siç thoshin ata. Koklat ishin fiqtë e thatë, tërhani, halrasi, rrushi i Selanikut, xhixhibamet, karamelet, kafeja e sheqeri e deri tek hurmat e Qabesë. A ishte pra e arsyeshme që ai të sillte në mes të jetimeve babën dhe nënën e gruan? Biles them se edhe martesë e tij ishte e parakohshme.

U shpërngulëm dhe në vendin tonë erdhën Kadraviqët të cilët hynë në shtëpinë e stërgjyshëve tanë, Hysen Alisë atij njeriu që kish qenë aq i zoti dhe aq i pasur. Tashmë nga fatkeqësitë, stërnipat e tij detyrohen të braktisin atë truall. Aty vjen edhe Qakoja që e kisha hedhur në pus, që ish nipi i tyre. Këta ishin dy njerëz aq të mirë sa edhe fajin që kisha bërë m'a kishin falur e më donin se isha edhe shoku i djalit të tyre të vetëm, Muhos, që e doja e më donte aq shumë. Pra këta u futën në shtëpi e ne u detyruam të hyjmë në një kasolle të vogël.

Kjo ishte pronë e një nipit tonë, Faslli Reshitit, Dushit e Gjyles për të cilët kam folur e do të flas pak më vonë. Pra tani s'kishim as për të mbjellë as për të korrë por vetëm një dhomë e një guzhinë përdhese. Rrobat që kishim i mblodhëm bashkë në një dhomë e se për sa kohë do t'i linim aty nuk e dinim. Fatkeqësitë qenkan pafund por tek ne ishin të vazhdueshme e s'kishte vit që të mos kishte të tilla. Tashmë, nga lodhja e mundimi si dhe vuajtjet pa fund që s'më ndaheshin asnjëherë, u bëra pothuaj i vdekur ndër të gjallë. Nuk dija nga të shkoja e ç'të bëja, se dhe vëllai do të lirohej nga burgu.

Shkova një ditë tek dajat, nuk e di tamam shkakun. Ndoshta u bë shkak Isai, djali i dajës që e doja e më donte aq shumë dhe e kisha shok, vëlla e gjithçka. Për të do të flas pak më poshtë. Isha në oborrin e madh të shtëpisë së tyre dhe sapo kisha hyrë prej portës. Fëmijët e shumë që kish më rrethuan e dikush më jepte dorën e ndonjë më jepte ndonjë dhuratë që kishin në duar sepse ishin të pasur e mbi të gjitha kishin nënë. Dolën edhe dy gratë për të cilat erdhi rasti të flas.

Ato ishin motrat e Sali Reshitit, Gjylja e Dushi. Gjylen e kish marrë për grua xhaxhai i nënës kurse Dushin i vëllai, i nënës, dajë Ibrahim. Pra ishin dy motra që ishin martuar me shkusi prej babait e nënës sime. Gjylja kishte djalë e vajzë Osmanin e Nijen. Dushi, edhe kjo djalë e vajzë: Lahin e Milin. Këto dy kunata të nënës sime, këto dy nuse të përsosura e të dashura kishin edhe gjithë situatën e kësaj shtëpie në

dorë e bënin ç'të donin e s'ua prishte qejfin askush. Ato më futën brenda me zor sepse unë s'doja të rrija e s'kisha shkuar për të ndenjtur. Por s'e di se ç'më shpuri atje. Thirën kadënen e tyre Haka Sutën, nënën e nënës sime, e i thonë të dyja:

- O zot, shih si asht ba nipi, xhenaze! A ke ndonji fije gjynah për të? Si s'e merr ta mbash këtu tek ne? Çfarë na kushon e çfarë na mungon ta mbajmë këtë fatzi - duke treguar nga mua që kisha mbetur kockë e lëkurë prej malarjes por që s'kish mundur të më vinte poshtë.

Aty për aty ajo u dha përgjigjen:

- Edhe ky të shkojë tek e ama. Aq ma mirë, s'ka ç'më duhet. Unë nuk desha të qaja por lotët më rrodhën padashur rrëke sepse, kisha dëshirë të shkoja tek nëna ime dhe këtë ia kisha kërkuar shumë por ajo nuk më merrte. Ajo s'donte të më merrte me vehte ndoshta ngaqë boll kishte marrë burrin dhe foshnjen e vogël, duke na lënë kështu të zhveshur përballë fatkeqsive dhe këtyre përbindshave dykëmbësh.

Dushi, më e vogla, e shoqja e dajë Ibrahimit, më futi në banjë dhe më zhveshi me zor, sepse s'doja të më lante kush ngaqë gjithnjë isha larë vetë. Por, dashur padashur, ajo më lau dhe më veshi krejtësisht me rrobat e fëmijve të saj. Kurse Gjylja më kishte bërë petulla të thata me mjaltë që m'i mbante në dorë e mi jepte me zor t'i haja si mndonji fëmijë që mezi i përtpja. Kuptohet që ishte diskutuar edhe për vendin e fjetjes sepse ushqimi s'ishte aq problem në atë shtëpi me disa hyzmetqarë të cilët flinin në dhoma që ishin ndërtuar posaçërisht për ta.

Aty jetonte edhe gjyshi i madh, Haxhi Zeneli, që e kish dashur nënën time shumë e kishte lënë trashëgimi edhe tokën e madhe Begeshe. Këtë dhuratë ai ia kishte bërë në shenjë hakmarrje, sepse gjyshja ime prej inatit që babai ia mori të bijën pa e pyetur, s'i kishte dhënë fare pajë dhe pikërisht për këtë ajo më urrente edhe mua.

Dushi zemërmirë më mori në dhomën e saj ku flinte me bashkëshortin e dy fëmijët e këtu, fjeta e u çova për një vit. Ata s'më lanë të shkoja përsëri në atë familje ku më kishin munduar aq shumë edhe pse i sëmurë.

* * *

Dajat ishin një derë e madhe që priste e përcillte më shumë ndër të gjitha shtëpitë, jo vetëm në Dobraq por edhe në Shkodër. Unë, Muji, isha nipi i tyre. Dikush më thërriste kështu e dikush me emrin e vëtetë, Muhamet, e ndonjeni më thërriste edhe me fjalët "i ngratë", "jetim" "fatkeq", që "ka shkue në grykë të vorrit" etj. Të gjithë e dinin që mallin tim po e hanin të huajt dhe këtë e thoshte me kohë e përherë me inat

e urrejtje edhe nëndaja ime. Këto i thoshte edhe përpara së resë. Budes e cila ishte motra e nuses sonë, bashkëshortes së Hajdarit. Kryefamiljari i saj ishte Haxhi Zeneli që kishte shkuar tre herë në Qabe dhe një herë kishte çuar bedel (dhuratë), për të cilin do të flas më poshtë.

Haxhi Zeneli kishte tre djem, të madhin Asllan Zenelin, gjyshin tim, Ramadanin e Aliun. Të gjithë këta kishin fëmijët e martuar. Secila nuse kishte dy deri në tre dhe disa edhe 8-9 fëmijë. Dushi me Gjylen kishin nga dy, kurse Seiti e Jakupi 8-10 fëmijë. Këtu ishin të ndara edhe sofrat. Sofra e burrave që shtrohej "alla turke", me sini me ushqime të përsosura. Çorbë ose groshë me tasa të mëdha, kos, hoshafe, mish, pilaf, byrekë e ëmbëlsira. Po ashtu edhe sofrat e grave dhe vajzave të mëdha edhe kjo e shtruar me sini në mesin e çardakut të kësaj shtëpie të madhe që përbëhej nga shumë dhoma. Oxhaku ishte pak i errët dhe shumë herë edhe ditën ndriçohej me kandil sepse s'kishte pamje nga jashtë ngaqë ndodhej në mes të dhomave. Në dhomën e burrave te sofrat ku rrinin njerëzit, rrinte edhe gjyshi e flinte në një shtrat të vogël. Atij i bënin hyzmet të gjithë, nuset e nipat por më shumë i rrinin afër Gjylja e Dushi dhe vajzat e mëdha, Sadia e Fetia. Me burrat hanin edhe një ose dy gra, nëndaja ime edhe gjyshja e Isait që kishte edhe drejtimin dhe shtrimin e sofrës. Edhe unë që s'kisha nënë e isha nip aty, haja me burrat. Me këtë rast hante edhe Isai që ishte në një moshë me mua.

Në këtë sofrë, kishte diçka për të qeshur sepse, nën të ishin edhe 7-8 maçokë si qen në rast se ndonjëri mund të coptonte ndonjë copë mish në prehër maçoku kapte jo vetëm mishin por edhe duart. Kështu ndodhi një natë me Hoç Mashin që u bë Haxhi Qabeje.

Në prag të kandidatursë së tij për Haxhi, ai kishte ardhur për darkë si mik i Haxhi Zenelit. Nga turpi që s'po e coptonte dot me dhëmbë mishin që kishte në dorë, e uli nën sini për ta coptuar. Por, nën atë sini ishin maçokët që mezi prisnin si ujçër. Atij jo vetëm që i iku sa hap e mbyll sytë copa e mishit por, gati iu këput edhe gishti nga dhëmbët e dacit të fuqishëm që e bëri të bërtiste nga dhimbja. Ai u tmerrua e gati e hodhi sininë përjetë.

Siç e thashë, secila nënë i vinte fëmijët e saj për të fjetur e për t'u ushqyer në dhomën që i ishte caktuar e veç kësaj çdo çift kishte edhe banjën e tij. Pritjet e mëdha, bëheshin në dhomën e Budes e të dajë Seitit. Tashmë unë nuk flija më në dhomën e Dushit por në atë të nëndajës sime. Aty flinin edhe 4 vajzat e mëdha të cilat ishin edhe më të mëdha se unë (dy prej tyre) Sadia, Feti, Timja e Sofia. Këtë dhomë e kishin edhe si depo e të gjithë ushqimeve të asaj shtëpie. Atje mbahej

mielli, sheqeri, kafja, karamelet, llokumet, frutat e stinës, fiqtë e thatë, arrat, lajthitë, xhixhibajemet, ftonjtë, mollët, dardhat, mishi i Selanikut, tërhani, hallvasia e bostani dimror. Këtu unë isha i lirë e nuk më ngacmonte kurrkush sepse mbi të gjitha isha në dhomën e nënëdajës. Ajo depo ishte pothuaj si një dyqan ku s'mungonte gjë prej gjëje. Haja sa mundesha e u jepja edhe vajzave çfarë kishin qejf, ashtu edhe Isait me të cilin na ndante një mur dërrase. Aty kishim bërë një vrimë poshtë në një vend të padukshëm. Çfarë kishte ia jepja edhe atij që flinte me gjyshin Ramadan e gjyshen Ahishe. Gjithë asortimentet i kalonin tek ai pa problem. Problem e kishim vetëm me arrat që kërrcisinin e dëgjoheshin. Kjo na shqetësonte e na trembte por s'na pengonte. I kisha vënë vehtes një detyrë: nuk do të pija më kininat e verdha që të bënin më të verdhë se sa isha.

Kjo shtëpi kishte rreth 300-400 krerë dele, rreth 20 lopë si dhe kuaj për punë e kuaj shale. Bulmeti ishte si ujët e pusit, dhe pa hile. Unë çdo mbrëmje, para se të flija, pija 1-2 kg qumësht e ndoshta më shumë. Këtë ma sillnin vajzat fshehurazi nënave të tyre. Ndonjëra edhe fliste si p.sh. Budja.

U shëndosha e u bëra i fuqishëm, i shpejtë, i shkathët e i fortë sa s'kishte djalë të ma kalonte në moshën time. Pra gjithçka e bënte kosi, qumështi, djathi e vezët që pija, 4-5 kokrra të freskëta në ditë. Në vitin e dytë, trupi im ndryshoi menjëherë në këtë shtëpi bollëku të dajave të mi. Këtu kisha vetëm një problem, atë të leqeve, sepse tekja ime u shit kur dolëm nga shtëpia. As mua as Isanë nuk donin të na linin të gjuanim por ne, e bënim tinëz e kjo, ishte një burim fitimi jo i vogël.

Shkonim herë në shkollë e herë në Mejtep, ndërsa në xhami ishim të detyruar të shkonim sepse, me të, ishte e lidhur gjithë kjo shtëpi, e cila, në përbërje të njerëzve të saj kishte hoxhë e mezin dhe kishte hyrje-dalje me shumë fetarë.

Prej mikeshave të mia, që më mbajtën gati me zor e më shpëtuan nga vdekja, vdiq e para Gjylja, e shoqja e Aliut, xhaxhait të nënës, ajo që më donte aq shumë. Shkoi në moshë të re ashtu si nëna ime. Kjo vdiq ashtu si Sala, i vëllai, nga veremi dhe pak pas saj edhe Dushi edhe ajo nga kjo sëmundje. Vdiqën pra dy gratë e bukura, dy gratë e mira të asaj shtëpie që ishin gjithçka jo vetëm për burrat e tyre por edhe për mua që ishin si nëna ime ndoshta diçka më tepër.

Alia u martua e mori përsëri një grua të mirë Meme Picoken, që edhe kjo më donte shumë. U martua edhe Ibrahimimi. Edhe ky mori një grua të shkëlqyer por me këtë unë pata jetë të shkurtër sepse u largova.

Pra ndodhi ashtu siç thotë fjala e urtë: "I vdekuri me të vdekurin, i gjalli me të gjallët". Pra unë mbeta përsëri i gjallë. Isha bërë i dashur për të gjithë por për disa jo dhe fort i tillë sepse iu dukësja sikur unë duhesha shumë e po mënjanoja nga kjo ndjenjë fëmijët e nëndajës e të tjerëve.

Por e vërteta ishte se unë këtu më shumë u trajtova si nip e hyzmetqar, sepse ruaja lopët, qengjat, e çoja qumështin, bëja punë e u çoja bukën çobanëve majë kalit si dikur Xhele Cafi por duke punuar më shumë sepse tani isha më i madh e bukën që haja e kisha hallall.

Një ditë më ka lënë një brengë në shpirt, pas vdekjes së dy grave. Tashmë, tek dajat nuk isha nip por hyzmetqar dhe aq më keq hyzmetqar pa rrogë. Siç kishin një zakon, në festat e verës, pranverës e dimrit tek dajat vinin shegertët e tregtarëve me ndonjë lloj malli të stinës për nuse, plaka e vajza të reja. Djemtë e moshës sime e pak më të vegjël i merite baba Cana, gjyshi Asllan Zeneli, e shkonte tek tregtari Pistull tek Dukajt e Reja në një dyqan të madh ku punonin shumë shegerta e kishte pantallona, këpucë, çorape, këmisha, kapele, xhupa e gjithçka të gatshme, lloj-lloj modelesh e deri tek këpucët Ilustrafin. Se si më morën as vetë se di sepse unë s'isha në atë listë dhe shkova pa dëshirën e gjyshit tim bashkë me Isain, Osmanin, Lahin e Bajramin. Pra, shkuam tek tregtari Pistulli ku do të merrnim secili veshmbathjet duke përfshirë këpucë, çorape, këmisha, xhaketa, pallto deri tek rripat. Secili prej nesh i bëri provë duke i veshur e duke marrë prej tregtarit e shegertave urimin "i gëzofsh". Por unë, fatkeqësisht nip, mbeta jashtë duke shikuar ata që visheshin kokë e këmbë. Tregtari e vë re këtë gjë dhe pyet:

- Po ky, Asllan aga, ç'është ky? Pse s'e veshët? - u thotë shegertëve.

Shegertët u tkurrën përballë Asllan agës prej të cilit nuk e kishin marrë një kërkesë të tillë. Asllan aga thotë:

- Jo, jo! - dhe asgjë më tepër.

Pistulli e kuptoi se ky burrë e njeri i pasur, që bleu me bollëk për nipat e stërnipat e tij, mall të mirë e të kushtueshëm, për mua s'kishte dhe s'ishte asgjë. Pistulli, ky burrë zotni, më sheh në fytyrë. Unë s'po qaja por po e shihja me keqardhje se si po vepronte gjyshi me mua, më keq se me një hyzmetqar.

- Çfarë e ke kë të djalë Asllan aga? - thotë tregtari.

- Nipi jonë, por s'mund t'i blejmë gja se, ti e di zoti Pistulli, në familjet tona të mëdha duhet vepruar me nikoqirllëk për të mbajtur atë shtëpi!

- Mirë, mirë, Asllan aga! - tha ai - Të birit të Ali Hajdarit që e ka nderue gjithë Shkodra do t'ia baj dhuratë unë këto roba ashtu siç

morën fëmijët e tjerë.

Po për çudi, prej këtij unë mora edhe diçka tjetër: edhe një palë çizme që kishin dalë në shitje për herë të parë. Më veshën me të gjithë rrobat më të mira deri edhe me këpucë Ilustrafini me shollë, e më bënë si "bylbyl gjyzar" si i thonë fjalës.

Shëgertët buzëqeshnin nga gëzimi i asaj që bëri pronari i tyre. Shkuam në shtëpi shend e verë. Më i gëzuar ishte Isai, ai djalë që kishte lindur për të kënaqur shokët e tij e mbi të gjitha jetimët pa prindër. Dikush edhe u grind; njëra prej atyre nuseve zemërliga tha:

- Hajde, hajde, edhe hyzmetqarit i ke ble e mbi të gjitha edhe çizme! Helbete se ky ka gjysh e gjyshe të zotët e kësaj pasurie dhe i blejnë nipit çfarë do.

Isai dha përgjigje në çast:

- Atij, këto rroba nuk ia ka blerë babë Cani por ia fali tregtari si dhuratë. Sa turp i madh për baba Canin e për të gjithë ne që nipin tonë e vesh një tregtar katolik (veprim që për ta ishte edhe si gjynah).

U fut edhe gjynahu në këtë shtëpi edhe kjo ndodhi u kthye në fatkeqësi. Me gjithë këtë pasuri e të vishej nipi i tyre prej një të huaji e për më tepër prej një katoliku? Kjo që u bë prej gjyshit tim dhe të birit të Haxhi Zenelit, Haxhiut të madh të Qebesë, të cilin e zëmëroi shumë një veprim i tillë, por s'kishte ç'të bënte.

Atë veshje, jo vetëm s'e kisha provuar por as e ëndërroja dhe jo se nuk e meritoja por se, nuk ma dhanë kurrë as në shtëpinë time e as këtu. M'i dhuroi një katolik zemërmirë. Por nuk ishte vetëm ky që dhuronte, kishte edhe të tjerë. Ishte Deda i Stan Dedës, që, në muajin e Ramazanit, ndante dhurata të mëdha, në ushqime e paja për vajza jetime e fatkeqe dhe, iu çonte qymyr nëpër shtëpitë e gjithë familjeve të varfëra, pa dallim feje. E si ky kishte edhe plot të tjerë në Shkodrën tonë të madhe.

Tani duhet të them se Haxhi aga, gjyshi i nënës sime, ishte afruar 125 vjetëve e kish dëshirë të shkonte edhe një herë në Qabe. Por mosha e madhe dhe pak dëmtimi i syve, nuk e lejonin ta bënte një rrugë të tillë. Ai vendosi të çonte dikë bedel. Po cili do ta kishte atë fat? Kush ishte ai, që vetë Haxhi aga e kishte zgjedhur? Ky ishte Hoç Mashii që s'kish as xhami e s'ishte as Imam e as Mezin pra Hoç koti. Nëpër Rus, siç kam thënë gjithandej, talleshin me të ashtu si me Haxhi Lapshin. Bile Haxhi Lapshi mund të mburrej edhe sepse kishte qenë në Qabe e ishte bërë Haxhi. Ndërsa ky i shkretë hoxhë as në ëndërr se kishte parë atë fat që po i dhuronte tani Haxhi Zeneli i Dobraçit të cilin e donte dhe e repektonte gjithë Shkodra.

Ai katolik i vogël, ishte rritë në shtëpinë tonë tek stërgjyshit e mi e ata e kishin fejuar e martuar dhe i kishin dhënë si dhuratë toka e bagëti për gjithë atë mund që kishte derdhur në shtëpi. Hoç Mashin, do ta ftonte në shtëpinë e tij në gostinë e madhe që bëhej për bedelin, ku do të merrnin pjesë bija e mbesa si dhe miq e mysafirë. Këtu pati një kundërshtim më shumë nga nipat e tij se nga të bijtë, sepse do të harxhohej një sasi e madhe parash prej rreth 150-200 napolona ari. E mbi të gjitha do të harxhoheshin këto para, për Hoç Mashin, që ata e quanin vagabond, pijanec e deri imoral. Ata nuk munguan t'ia thonë këtë edhe gjyshit të madh. Por, të gjitha sa u thashë, atë nuk e bindën. Ashtu kishte menduar e ashtu vendosi. Hoç Mashin u thirr në gosti.

Përveç këtij rreth që folta, aty morën pjesë edhe 7-8 hoxhë të mëdhenj që kishin kryer Medrese të mëdha në Arabi e Turqi, ndërmjet të cilëve edhe Hafiz Muhamet Kastrati, Hafiz Karakaçi dhe Hafiz Bakalli, pra hoxhët më të mëdhenj të qarkut të Shkodrës. U kënduan ilahira e kuranë. U falën edhe Merlyt sepse ishte në mesin e dy bajramëve: Bajramit të madh dhe kurbanbajramit të vogël. Kohë kjo kur niseshin Haxhitë për Qabe. Shumë dhurata iu dhanë Hoç Mashin nga bijat e Haxhi Zenelit, që ishin të gjitha gjallë, hallë Habibeja, si i thoshin në hallë Sebija, halla Baftja, dhe Maja. Secila prej tyre i fali Hoç Mashin nga 5 napolona ari (kështu ishte zakoni i vajzave të dala nga shtëpia), kurse të vejat dhe nuset e shtëpisë dhanë edhe këto dhuratat e tyre sipas mundësive. Tre djemtë e Haxhi agës, Asllani, Ramadani e Alia, i dhuruan atij 20 napolona ari dhe një dash për kurban, për ta therur para nisjes. Gjyshi i madh i nënës sime, Haxhi Zeneli, i dhuroi Hoç Maçit 150 napolona ari për shpenzimet e haxhillëkut dhe në qafë i vari kurorën e tij që e kishte marrë në Qabe. Tani nuk thirret më Hoç Maçi por Haxhi Mashin dhe të gjithë, i madh e i vogël, e përqafojnë ndërkohë që shpërndahen dhurata të shumta, e midis tyre tërhan, hallvasi e hallvë e vendosur në tepsi të mëdha. Nga shtëpia e Haxhi Zenelëve, Haxhi Mashin i thonin:

- Rrugë e mbarë e mirse të na vish.

Pastaj e hypën në kalin e shalës, atë kalë të hazdisur që duheshin dy vetë për ta mbajtur. Se ç'ditë ishte s'e di. U nisën drejt e në Paris ku bëhej grumbullimi. Dhe si duket Parisi, atij i pëlqeu shumë. Zuri një hotel me siguri jo të keq sepse para kishte boll e lëre pastaj dhuratat. U shtrua me të ngrënë e me të pirë dhe harroi të nisej për Qabe. Jo se harroi por sepse s'deshi, sepse më mirë se Parisi s'ishte Qabeja ku të digjte dielli e etja, si dhe frika se mos arabët e kapnin dhe e vrisnin për t'i marrë paratë.

Shoket e tij shkuan e erdhën kurse Haxhi Mashin e gjetën në Paris ku u bashkua me ta dhe u kthye në Shqipëri jo si hoxhe por thjesht Haxhi që s'kishte parë Qabe me sy e asgjë tjetër veç dashnoreve në atë hotel. gjë të cilën nuk e di por që ma merr mendja se kështu duhet të kete qene. Për këtë s'e vriste mendjen njeri sepse në atë kohë s'kishte ndonjë informacion radioje e tjetër dhe kështu që aventura e Haxhi Mashit mbeti deri vonë enigmë. Por për të do të flas edhe pak më poshtë

Kur u kthye, nuk ishte më njeri i thjeshtë sepse ishte bërë Haxhi dhe mernte vazhdimisht shpërblime të ndryshme. Tashmë, do t'i bëhej gosti e dytë e madhe në shtëpinë e Haxhi Zenelëve ku do ta priste edhe gjyshi i madh që ma kishte ç'uar bedel. O zot çfarë foli ky Haxhi për të treguar gjithë çfarë kishte parë në Qabe e deri tek qimja e Pejgamerit. Të gjithë i bindi e të gjithë i kënaqi në një kohë që dhoma e pritjes ishte mbushur me burra e gra. Në kësi rastesh ishin të lejuara edhe gratë sepse i detyroheshin Haxhi Agës duke i puthur dorën e duke i thënë: "Zoti t'a bafte kabull!" dhe pastaj ktheheshin nga Haxhi Mashin duke i hedhur edhe ndonjë dhuratë në prehërin e tij kur ishte shtruar një havli e madhe dhe e kushtueshme prej nuseve të shtëpisë. Pra edhe këtu Haxhi Mashin nuk u nda keq. Ceremonia u mbyll duke i uruar njeri tjetrit "Jetë të gjatë!" por siç duket për Haxhi Zenelin tashmë kishte ardhur fundi i jetes

Ai më thoshte se, kur ka qenë çoban delesh e ka kapërcyer liqenin e Shkodrës, aq i ngushtë ka qenë ai liqen që tani ka zënë mijra hektarë tokë. Dhe unë e dëgjoja me vëmendje. Ai më tregonte edhe për nënën time që e kishte dashur shumë sepse ishte fëmija e parë e të birit të tij. Një ditë pranvere ai ndjehej i sëmurë dhe u mblodhën i madh e i vogël prej barkut të tij. S'mbetën bijë e mbesa pa iu afruar në një shtrat të vogël si një karrige portative. Ai që i shkurtër e tashmë ishte bërë sa një grusht por i fortë e me këmbë e me duar, dhe vetëm një vit përpara e kishin lënë sytë.

Dikë e njëjtte e dikë e pyeste "Kush je?". Atë ditë pranvere (se ç' muaj s'e di) duke folur dha shpirt ky njeri zëmërmirë, ky njeri që falte papushim nga një koronë e disa herë edhe më shumë. Më përkëdhele dhe i pikonin sytë lot. Fliste ngadalë e më thoshte:

- Biri i Leçes sime! I biri asaj që e desha aq shumë e më iku para kohe! As në xhenaze të saj s'munda të shkoj se nuk më banin kambët të varrosja mbesën time!

Kështu më thoshte ngadalë sikur s'donte të shqetësonte ndonjë njeri, ky gjysh, që më donte e më mbronte, e kurrkush në këtë shtëpi s'mundte as të më fliste, as të më shante e as të më rrihte sepse ai, me

të vërtetë nuk shihte por dëgjonte dhe i thoshin të rejat e tij. Gjylja e Dushi dhe stërmbesat, Sadija e Fetija se kush e ka sharë apo prekur Mujin ose Muhametin si më thërriste ai, e që edhe të tjerëve u thoshte:

- Mos ia ndrroni emrin djalit të mbesës sime.

Vdiq dhe e përcolli Shkodra mbarë atë hoxhë të madh, Haxhi Zenelin, atë shpirt të madh e trup të vogël. Edhe kur e lanë sytë kërkonte prej Xhemalit, hyzmetqarit të shtëpisë, t'i shalonte kalin dhe të hipte në të, i shoqëruar prej tij duke shëtitur tokat e bagëtinë kur kulloste. Biles nuk mungonte të vinte edhe tek unë. Më jepte dorën nga kali (ia puthsha atë dorë) më jepte edhe ndonjë karamele a ëmbëlsirë që mbante në xhepat e xhybes. Por tani atij i duhej të ndahej nga të gjithë ajo shtëpi dhe prej meje që isha jetim, me qëndrim të përkohshëm në atë shtëpi, që ai, Gjylja, Dushi dhe Isai më bënë të qëndroja aty ne dajat e mi, ku s'isha gjë tjetër veçse një jetim hyzmetqar. Këtë e them se është e arsyeshme.

Baba e nënë nuk bëhet kurrkush sado i afërt që të jetë. Pra vdekja e tyre që thashë më sipër për së shpejti solli edhe largimin tim prej aty. Më kishte mbetur brengë në shpirt ajo ngjarje me tregtarin e madh Pistull që e veshi trupin tim nga koka deri tek këmbët me rrobat më të mira e më të kushtueshme. Për mua ishte një gëzim i madh por në të njëjtën kohë edhe një hidhërim sepse kisha një lloj krenarie që isha tek gjyshi e nëndaja, të dy nënë e babë të nënës sime e jo hyzmetqar që të mos përfillesha megjithë punët që bëja ditë për ditë.

Isha me lopë e me qe, duke kullotur atë tufë të madhe në tokën e madhe Pagaçe në afërsi të kazermave. Vjen aty dajë Asllani (se kështu i thosha dajë e jo gjysh) të më shihte, hipur në një kalë shale. Jam i sigurtë se ai s'vinte të më shihte mua, por kopenë e tij të lopëve të racave zvicerane e alpine, të gjitha raca të përmirësuar si dhe qetë që ishin pjesa më e madhe dema të racave të ndryshme. Disa edhe të dhuruar nga Bashkia e qarkut të Shkodrës, sepse ajo mbante një numur demash të racës së kuqe të Shkodrës për damasa e lojna akrobatike dhe pas disa vitesh u dhuronte shtëpive të mëdha që kishin bujqësi e blegtori moderne. Këto ishin dema të hazdisur por kur vinin në shtëpinë e dajave të mi ato i tridhnin i kapnin me qerre e në plug me nga një ka shtëpie për t'u zbutur.

E shoh dajën duke ardhur dhe e ndihmoj për t'u ulur nga ai kalë rekordmen që përdorej për shalë, dasma e vrapime. U ul pranë meje aty ku po luaja si një fëmijë me disa gropa e të bëra si biçim kasollesh.

- Çfarë ke ba kështu? - më thotë.

- Çfarë të baj - i them - çdo gja e baj nga mërzia.

- Jo mor gjysh ti tani je rritë e je ba i madh!

U çudita nga këto fjalë të tij sepse ai kurrë s'komunikonte me mua e as më kishte përqaftuar ndonjëherë. Ky moment më dha një forcë sa më dukej vetja burrë e i përgatitur për t'u ngrënë dhëmb për dhëmb me gjyshin. Se si më erdhi kjo forcë as vetë s'e di, ndoshta u bë shkak fjala e tij që më hapi rrugë për të dalë aty ku dëshiroja, kur ishim ulur në breg të kanalit. Ai vinte me krye ulët e gërmonte me kërrabën e tij që ia kishte sjellë gjyshi nga Qabeja. I them:

- Çfarë jam unë tek ju? Nip apo hyzmetqar rrogetar?

O zot, ai u pengua e s'më kthente dot përgjigje, ky burrë i vjetër para një fëmije të vogël.

- Fol, dajë - i them;

- Po çfarë thue ti se je? - më thotë.

- Hyzmetqar dhe asgja më tepër - i them - biles hyzmetqar që baj punë të randa. Shif se çfarë kopeje ruej. E nuk kam të drejtë të shkoj as në shkollë e as në Mejtep, sepse dita ditës mue punët më shtohen. A asht kështu, apo jo? A jam djali i vajzës sate? Unë s'jam fajtor se babai im ua ka marrë vajzën pa dëshirë ashtu si thoni ju. E unë jam fëmija i tyne e mbetur jetim dhe gjithashtu nipi yt, mbetur në mëshirë të zotit. Kushdo më shan e urdhëron si ka dëshirë në këtë shtëpi. Pas vdekjes së Gjyles e gjyshit të madh, më shumë më shan e ofendon nëndaja ime; nana e nanës sime. Ajo që u këndon fëmijve, nipave e stërnipave në djep lloj-lloj këngësh të mbretit Zog, "kështu u bafshi edhe ju si mbreti i Shqipnisë". E mue asnjherë nuk më ka përkëdhelë, ajo nandajë që pret e përcjell miq e të tjerë që ndoshta s'i kemi asgja. Pra edhe ti dajë ishe ai që randove aq shumë me faj vetveten tënde para tregtarit të madh. Humbe gjithçka, humbe edhe personalitetin tand si njeri i një shtëpie të pasun. Edhe rrogtar të më kishit, në atë moment do të më blije një rrobë sa për të më mashtruar, por ti as këtë s'u tunde ta baje. Ja që këtë gja aq të vogël t'i duhej ta baje sa për sadaka, për shpirtin e nënës.

O zot! Ai burrë i madh që gërmonte e vetëm gërmonte u paralizue e s'dinte të kthente fjalë. Nuk fliste dhe ishte bërë send si ai shkopi që kishte në dorë. Biles ajo kërrabë luante nga njëra dorë e tij por goja e tij nuk u hap ndonjëherë. Unë afrohem pak dhe e shoh në fytyrë se mendova se mos e kishte zënë gjumi. Jo. Nuk e kishte zënë gjumi. Por dy sytë e tij rridhnin lot e buzët i dridheshin. M'u dhimbs kur e pashë se sa e kisha rënduar kur i përmenda të bijën. Ndoshta tani atij po i kujtohej

vdekja që ia kishte rrembyer të bijën para kohe duke i lënë një numër jetimësh në duar të huaja e ku ka rënë një, s'ka rënë një tjetër. Dhe unë që kisha rënë në dorë të tij në këtë shtëpi të madhe e të pasur nuk qenka i zoti të më thonë të paktën fjalën e mirë.

Sa poshtë kishte rënë ky burrë para fjalëve të këtij fëmije aq sa s'dinte të përgjigjej e që për një copë herë s'mundi të më thotë as një fjalë. Me dorën time ia fshiva lotët dhe e përqafova me gjithë forcën e shtrëngimit tim, me sa munda. Dhe me këtë sikur i dhashë forcë që më në fund të ma jepte atë përgjigje që i kërkova e që e kisha aq të nevojshme. Bile kisha arritur deri atje sa rrobat që më kishte dhënë Pistulli, ky katolik i madh, ky njeri i mirë, t'ia ktheja e t'i thoja se s'kam nevojë për rrobat e tyre o njeri i mirë që në një moment më gëzove aq shumë por për shumë ditë të tjera më hidhërove aq shumë sa tashmë po vë dajën para gjyqit e ne të dy kishim ndërrur rolet. Unë isha bërë i madh e po gjykoja një fëmijë që po qante me dënësë i penduar për fajin e tij që kish bërë. Dhe kjo ndodhi aty në atë tokë ku bari kishte arritur deri në gju dhe unë isha vetëm për vetëm me të. Era e tërfilit të mbushte mushkëritë e sikur të freskonte arsyen: Pra kjo më jepte edhe forcë që ta vazhdoja me të gjitha forcat luftën për mbrojtjen e dinjitetit tim para këtij daje, herë duke e gjykuar pa mëshirë e herë duke e tërhequr nga pak.

Në këtë moment që kisha në dorë edhe frenat e kalit, ato rripa të gjatë e të bukur i kisha futur nën këmbë e ajo këmbë mbante atë kalë gjigand. Pas përqaimit të gjyshit e lirova kalin duke ia hequr frerët e duke i bërë titur që të largohej prej atij dueli që ishte ndezur me aq ashpërsi mes një daje dhe nipit të tij, sepse ky kalë më dukej sikur ishte një dëshmitar, një pjesëtar i tretë i asaj bisede e mund t'i dilte zot një rës palë. Nuk kisha ç'farë t'i thoja më. E për një copë herë të dy mbetëm me sy për tokë. E tani edhe sytë e mi lotonin. As unë s'kisha ç'të thosha përderisa ai nuk mbrohej aspak e s'thoshte asnjë fjalë. Për çudi shoh kalin që kishte hyrë në mes të kopesë e kulloste i qetë. Dalëngadalë ai e ktheu kokën nga unë, ai plak që tashmë i kishte mbushur të 90-tat, U çua në këmbë duke u mbajtur pas shkopit që ishte me dorezë sermi e u nis pa më thënë asgjë dhe nga turbullimi e harroi edhe kalin.

Pas ikjes të tij mblodha lopët siç isha majë kalit të madh dhe shkova në shtëpi ku marr vesh se më kishte kërkuar e pyetur nëse kisha ardhur apo jo. Dhe pastaj vjen Sadija e më thotë se më kërkonte. Unë shkova tek ai e kur futem e gjej në shtratin e tij i mbështetur pak. Sa më sheh më thotë:

- Erdhe?

- Po - i them - erdha.

- Po ti - i them - si e harrove kalin e u ktheve më kambe?

- S'e di as vetë - më tha.

Pastaj filloi të më ledhatonte kokën me dorën e tij. Futi dorën në xhep dhe nxorri prej andej një karamelë të mbështjellë me leter e filloi ta hapte. Por duart i dridheshin e sa e kapte njëra e leshonte tjetra e asnjëherë nuk u bashkuan dot të dyja për ta përballuar atë mundim sa të vogël, aq edhe të madh. O Zot, Unë mund t'ia merrja e ta hapja vetë por nuk e bëra këtë sepse më vinte mirë të shihja pa u ngopur, pafund atë veprim që tregonte një dashuri të pa parë ndaj meje. Ndoshta nga që iu duk sikur e zhveshi, ndoshta ngaqë u lodh a ndoshta ngaqë s'donte të më linte më të prisja ma futi në gojë ashtu siç ishte. E pastaj futi përsëri dorën në xhep e prej andej nxorri 5 korona e ma futi në gji pa më thënë asgjë. Pa më pyetur nëse i doja apo jo ndoshta ngaqë kishte frikë se mos nuk i merrja e nuk i lija kështu që ai të jepte edhe atë provë të thjeshtë por të sinqertë të pendimit të tij. Ai mendonte se ndoshta në atë pak kohë që i kishte mbetur nuk do të mund ta tregonte dot pendesën e tij, a ndoshta do të vdiste nesër prandaj ai e bëri këtë pamavarsisht se mund të mos ishte ndonjë provë e mjaftueshme, por në fund të fundit le të thuhej: Gjyshi Asllan Haxhia ia ka ëmbëltuar nipit të tij gojën e shpirtin me një karamelë.

* * *

Po hynte muaji prill. Në shtëpinë e dajave tanë kishte filluar një diskutim i zjarrtë mes burrave. Mbronin qeverinë e mbretit Zog, sepse ishin miq të Musa Jukës, atij ministri me peshë që ia mbliidhte edhe vetë mbretit. Me Jukët nuk ishin vetëm miq por edhe në kumbari sepse Elez Juka kishte qethë djalin e Jakupit, Isain, atë që unë e kisha shok e gjithçka. Por duke qenë se dajat ishin me disa flamurë, kishin qejf që në Shqipëri të vinte edhe kraji i Italisë që sillte një mëkëmbje të madhe ekonomike e deri sheqer e kafe që kjo shtëpi e kishte aq problem. Dhe shpejt nëndaja ime filloi t'u këndonte fëmijëve këngën:

Viktor Emanueli i III-të

E Duçja me konti Çianon e vërtetë!

që do të na sillnin sheqer e kafe me bollëk.

O Zot, këtë këngë e këndonte aq bukur në djepin e foshnjës që kishte ardhur në jetë ato ditë. Gratë e vajzat e dëgjonin pas derës, biles edhe ndonjë burrë. Këtë ajo e bënte kur ishte në qejf e në kohë pushimi.

KAPITULLI VII

Shtatë prilli më gjeti tek dajat. Atë ditë, po ruaja qingjat të ndarë prej gjirit të nënave. Ato po i kullosja në tokën Ahmate, parcelë e ruajtur posaçërisht për to dhe që ishte afër shtëpisë. Ishte një ditë e bukur me diell. Aeroplanët të markave Kaçiator e bombardues, fluturonin mbi qytetin e Shkodrës sipër kazermave. Aty-këtu ndonjeri edhe mitralonte por asnjëri nuk ulej në aerodromin e Shtoit. Ku shkonin nuk e di. Në kalanë e Shkodrës, batalioni "Tarabosh" kishte zënë pozicion. Përveç tij, kishin shkuar edhe një numur rezervistësh e vullnetarësh për të pritur sulmuesin tek Ura e Bahçallëkut dhe Ura e Bunës. Ishin fortifikuar kalaja, mali Tarabosh e kodrat e Tepes. Aty-këtu ndonjë mitraloz qëllonte. Kjo ishte e gjithë mbrojtja e asgjë më tepër.

Pas orës tre, mbrritën në Shkodër tre ushtarë të mbretit Emanuel, me pupla në helmata e hipur në motoçikleta. Pra ky ishte pushtimi nga Italia që e kam parë me sytë e mi më datën 7 prill 1939. E gjithë ajo ushtri që kishte qenë në kodra, kala e malit Tarabosh iku e u shpërnda nëpër shtëpi e ata që ishin jabanxhi, nëpër miq. Dikush kishte hequr rrobat e ishte veshur civil dhe qytetarët kishin rrëmbyer ndonjë krah me pushkë e ndonjë mitraloz për t'i çuar nëpër shtëpia. Pra popullata e shumtë u lëshua duke plaçkitur kazermat. S'lanë gjë pa marrë, shtretër e batanije e lëre armatimin deri tek dyert e dritaret e tyre. I qethën krejtësisht. Vetëm shtëpia e dajave të mi nuk mori pjesë në atë grabitje sepse me sa kuptoj donin t'i mbeteshin besnik deri në fund kralit të madh që po vinte.

Në orët e pasdrekës i çova në shtëpi qingjat dhe u sula për tek kazermat, por për mua s'kishte mbetur ndonjë gjë. Ishte një depo e vogël që mbante ushqimet e javës pranë kuzhinës dhe si e tillë s'ua kishte mbushur syrin njerëzve, kishte mbetur pa u prekur. Iu afrova dhe pashë se derën e kishte të mbyllur. Bëra si bëra dhe ia hoqa një kanat dritares që ishte sa të hynte një njeri tamam i moshës sime. Aty ishte edhe një kasafortë e në të ishin edhe çelësat dhe me siguri dikush e kishte hapur para meje, ndonjë përgjegjës a oficer që e kishte nën kontroll. Kasaforta kishte nja tre katër napolona të rënë në katin e dytë të saj në njërin nga sirtarët, si dhe një revole pa asnjë fishek me dorezë të zezë. S'e ç'marke i përkiste s'e dija. Ishin edhe dy thasë, kafe e tjetri

me sheqer. Më shumë se shtatë tetë kile s'kishte, ose ngaqë ishte afër furnizimit ose ngaqë i kishin grabitur. Sipas mendimit tim ishte ora rreth 5 e pasdites (këtë e matja gjithnjë me anën e diellit; ky ishte sahati im me hijen e trupit si akrep). Hapa derën të dilja. Në krye të kazermës, tek truproja, që ishte në brendësi të qytetit, rreth 500 metra larg dikush më gjuan me pushkë. S'e dija ç'ishte, ushtar i yni apo i huaj. Por të huajt nuk ishin futur ende në kazerma. Plumbi më kaloi fare afër. Dy thasët ishin jashtë derës. Ai më mbante në shenjë e s'më linte të dilja as nga dera as nga dritarja e s'kuptoja se ç'ishte e për çfarë më mernte sepse në kazermë kishin mbetur vetëm muret. Pesë herë rresht më gjuajtë e, tek e pesta sapo nxirrja kokën. Mbete aty e s'mundesha kurrësesi të dilja dot. S'dija si të bëja. Pashë të varur aty një xhaketë ushtari që më solli në mend diçka për t'ia mbaruar fishekët atij përbindëshi. E kapa xhaketën dhe e vendosa në lopatë dhe po aty edhe një kapele të vjetër oficeri dhe e nxjerr nga dera ngadalë në nivelin që i takonte një trupi njeriu. E shoh trimin që përgatit pushkën. Unë e lëviza e ai shtinte mbi të papushim. O zot. Po si nuk iu mbaruan fishekët njëherë? Kishte gjuajtur rreth 20 herë. S'më shkonte mendja të hidhja xhaketën përtokë sikur "grabitësi" u vra. Ky mendim më erdhi vetëm tani. Do t'ia nxirrja xhaketën pesë herë rresht gjë që do t'i harxhonte atij 5 fishekë. Katër herë e më shumë i kishte rënë xhaketës e ishte i përpiktë. Të pestën herë i ra kapeles bilel stemës së Ahmet Zogut që e rrëzoi përtokë. Tani ky ishte fisheku i pestë dhe pushimi që i duhej atij për të fituar 5 fishekë të tjerë mua të më mjaftonte të largohesha. U largova me shpejtësi e duke marrë me vete edhe dy thasët që peshonin rreth 20 kilogram e revolen pa fishekë të cilën më vinte inat që s'e përdora dot duke gjuajtur kundërshtarin tim që s'e dija se ç'dreq e kishte vënë të ruante muret e kazermës e asgjë më shumë. Kafën e sheqerin i futa në një kanal sepse s'besoja se tek daja ma pranonin. Revolen e çova në depon ku flija.

U ktheva dhe, bashkë me Isain shkuam në Pjacë, tek Dugajt e Reja për të parë ata ushtarë që na kishin vizituar. Nuk ishin më tepër se tre që bridhnin poshtë e përpjetë nëpër Shkodër me motorçikleta. Të nesërmen vërshuan një numër karabinierësh italianë me dy tri lloj veshjesh. Këto pra ishin ruajtësit e rendit që sapo e morrën në dorzim.

Edhe këtu kam një kujtim e një dhimbje në shpirt nga një karabinier që e thërrisnin Borbo me disa nishane të gradave të panjohura për ne.

Në krye të Rusit, kushuriri im Riza Ymeri, vëllai i Cafit, kishte hapur një kafe. Nuk dihej a ishte kafe apo bilardo, sallë bixhozi apo harrem pederastie sepse këtu, ishin një numur njerëzish të të dy kategorive.

Bixhozi fillonte në mbrëmje e deri në mëngjes. kuptohej kontrabandë. kurse lojera të tjera ishin legale. Këtu hanin e pinin soj e sorollop. të gjitha të paguara prej fitimit të madh që sillte ai poliaktivitet. Pronar ishte gjithnjë Rizai. shok i ngushtë i Hajdarit dhe dervish: kishin kohë që kishin dalë nga burgu ("Hajdari si Hajdari". si i thonë fjalës, por kishte bërë diçka të mirë: kishte dalë nga shtëpia e Faslli Reshitit e kishte shkuar ne shtëpinë tonë).

Por kishte edhe ca si Ali Frashëri. Nazim Osmanagiçi, e disa të tjerë që mundoheshin për t'ia gllabëruar këtë kafene që po sillte aq shumë fitime. Helbete. poshtërsirat që luheshin aty do të dilnin dikur. Këtu pra merre pjesë prej kohësh edhe Hajdari për të ndihmuar e ngrënë në atë pasuri që fitohej me të gjitha rrugët e mundshme. Përrjashta luhej edhe kumar nën dritën e ndonjë llampe elektrike. Kjo dritë ndodhej në afërsi të derës së mullirit të Murat Haxhiut në krye të Dobraqit. Ky njeri ishte mjaft krenar e mbante gjithnjë me vete një Gold të bardhë amerikan në brez e thuhej se ishte mik i Ahmet Zogut. S'kishte pak ditë që ia kishin vrrarë nipin që ishte pronari i mullirit. Dhe tani atë mulli e kishte marrë ai duke rritur gjithashtu edhe fëmijët që kishte lënë nipi i tij.

Pra. nën dritën e asaj llampe ishte mbledhur një sofër kumari. Ne si fëmijë. unë. Isai. Ramadani e Muhja, ishim afuar në këmbë e po shihnim se si vërshonin paratë në atë kumar. Dikush erdhi fshehurazi si hije. Ne s'kishim parë asgjë as unë e as shokët e mi. Ai më ngjeshi një kërbac me sa fuqi që kishte në trupin tim. Më përvëloi trupi nga dhimbja. U hodha mbi kumarxhinjtë fluturim e mora me shpejtësi në një rrugë që kishte baltën deri në gju dhe ngjitëte aq sa këpucët të mbeteshin brenda. S'e dija s'e kush ishte ai që më ndiqte me shpejtësi e këmba këmbës. Ma ngjeshi përsëri me shkop para se të hyja në baltë për t'i shpëtuar atij të çmenduri që s'dija se ç'i kisha bërë. Dëgjova zërin e tij që tha: "Porkamadona ragaci!", që s'dija se çdo të thoshte. Ai ngeli i zhytur në baltë. Fluturova si mizë e nuk shkova tek dajat sepse kisha frikë-mos të nesërmen më dorëzonin tek ky xhelat që ishte aq i përbindshëm e më ngjalli aq tmerr atë natë të 9 prillit. Ky ishte karabinieri Barbo siç më kishin thënë kumarxhinjtë që kishin fituar kohë e ikën pa u hyrë ferrë në këmbë por që dënimin e mora unë sa për të gjithë ata. e që më bëri të shkoja në shtëpinë time atje ku isha rritur. Pas tri ditëve shkova për të marrë kafen e sheqerin ku i kisha futur. por isha kujtuar vonë sepse ato i kishin marrë.

Siç e thashë më sipër. ambicjet për këtë të shkretë kafene, megjane apo harrem kishin hyrë thellë në mendjen e shokut të ngushtë të Rizait,

Nazim Osmanogiçi që rridhte nga dera e madhe e bejlerëve të Osmanagiçëve të ardhur nga Jugosllavia. Ky ishte edhe Begu, lojtar i talentuar i Vllaznisë së Shkodrës. Nazimi pra i thotë Rizait një ditë:

- Riza unë jam feju!

- U trashëgofshi! - i thotë Rizai, Hajdari e dikush nga shokët.

- Të lutem më jep radion tande - i thotë për radion e re të kafes që sapo ishte blerë - për këtë ceremoni.

- Posi! Merre - i përgjigjet Rizai.

Ajo ishte e madhe dhe e morëm me një makinë sepse për kafenetë përdorëshin radio të mëdha. Radioja ishte marrë për ditët e ceremonisë e jo përgjithnjë. Nga Nazimi e keqbërësit e tjerë shokë të tij që ngatërronin njerëzit për të fituar ndonjë gjë ishte hapur fjala se radioja nuk do t'i çohet më Rizait se gjoja ishte blerë me paratë e Nazim Osmanogiçit që ky ia kishte dhënë atij borxh. Rizai i thotë Nazimit një ditë:

- Nazim të lutem, kam dëgjue shumë fjalë. S'e di a kanë dalë prej teje e ndonji tjetri. Të lutem shumë ma dërgo radion me personat që ta kanë sjellë në shtëpi.

- Po përse nuk do me ta sjellë unë?

- Jo, por kam dëshirë të ma sjellësh me ata që ja kam dhanë për të ta sjellë ty.

- Po po - i tha - do ta sjell.

Por si duket ky mendjemadh, ky trim i çartur që mundahej të gllabëronte diçka që s'i takonte harroi se kishte të bënte edhe me stërnipin e Ademëve të Hysen Alisë që deri atë kohë nuk e kishte grabitur askush. Biles jo vetëm ata por as hyzmetqarët e rrogatët e tyrë, për njerin prej të cilëve do të tregoj tani diçka.

* * *

Ishte një hyzmetqar që e kishte marrë që të vogël dhe e kishte rritur, e tani ai ishte bërë burrë e ruante delet e Hajdarit të Ali Hysenit. Kur i jepnin kopetë i jepnin edhe armët, që në atë kohë ishin hutat që mbusheshin prej grykës. Hyzmetqarët e Milotëve të Shkodrës kishin marrë vesh se ky bari mban një hutë të përsosur të kohës. Atë kohë delet kullosnin natën pak larg shtëpisë e sigurisht brenda pronave tona. Rreth mesit të natës kur Shabani ishte në mes të deleve me gunë krahëve e hutën në prehër si dhe dy qentë e kopeve pranë, vijnë dy burra duke bërëtitur:

- O çoban i deleve! Të lutem mos ke pa dy kuaj se na kanë humbë?

Kjo bisedë zhvillohet kur ata ishin afër njeri tjetrit.

- Jo besa s'kam pa gja! Po uluni të bajmë nga një duhan! dhe u jep kutinë.

Pasi dredhin cigaren, njeri prej tyre ndez çakmakun, tjetri i hedh një grusht spec djegës para sysh dhe e verbon të shkretin Shaban. Ata kapin t'i marrin hutën por ai e mban fort dhe tërheq këmbëzën kuturu pa parë gjë. Plumbi godet njerin prej tyre brinjë më brinjë. Dhe njëkohësisht thërret: "kape balo" për atë që e kishte kapur në shpinë e donte ta vriste për t'i marrë armën. Qentë bënë punën e tyre prej shoku besnik duke e mbrojtur atë fatkeq prej vdekjes së sigurtë.

Tjetri mundi të largohej e të futej në një kanal, i plagosur nga qentë. Shabani përveç verbimit, kishte marrë edhe goditje të rënda. Ju desh pak kohë për të marrë vehten e për t'u orientuar se në ç'pozicion ishte gjatë asaj ngjarjeje misterioze. Ai donte të gjete shtegun e livadhit, rrugën për të dalë e për të shkuar në shtëpi. I verbuar siç ishte, arriti në shtëpi gjithnjë duke gjetur rrugën me anën e hutës duke prekur sa andej këndeje. U dha alarmi. Babai e xhaxhai si dhe një numër të tjerësh që ishin burra të fortë e të rinj u armatosën me shpejtësi duke lënë çobanin në duart e grave që po e lanin e pastronin. Mbërritën në vendin e ngjarjes ku gjetën edhe të plagosurin. Ai u kërkoi ujë. Kurse ata në vend të asaj që kërkoi i dhanë pa ngurruar një plumb dhe asgjë më tepër. Tjetri i plagosur rëndë kishte mundur të ikte sepse njeri qen rrinte tek i plagosuri kurse tjetri ruante kopenë. Pra kjo ndodhi midis dy fiseve të mëdha: Ademëve të Hysen Alisë dhe Milotëve që më vonë u pajtuan me anë të një krushqie midis tyre. Njërit nga Milotët iu dha e motra e Veli Osit.

Po në këtë fis po ndodhte një tjetër grabitje e madhe dhe e pajusifikueshme për fisin e Ademëve të Hysen Alisë, që nuk e mban lehtë grabitjen. Nazim Osmanagiçi nuk donte t'ia kthente radion kushëririt tim, Riza Ymerit.

Ky, i lutet shumë sepse çdo veprim tjetër do të sillte pasoja midis dy fiseve në ato ditë të para të pushtimit prej Italisë. Në fjalë e sipër për kthimin e radios ata nxehen e Nazimi i bie Rizait me grusht dhe ky i fundit, nxjerr revolen dhe i bie dy-tri herë. Ai mundohet t'ia kapë ende pa u rrëzuar por ai nxjerr të dytën e me të i fut edhe disa plumba dhe e rrëzon të vdekur përtokë dhe revolen e hedh mbi trupin e tij duke i thënë:

- Hallall e patsh radion që më grabite.

Dikush që qëlloi aty në afërsi i dha një biçikletë dhe kështu ai u fut në rrugën e Dobraçit për t'iu larguar vendit të ngjarjes. Në këtë moment

unë po punoja në tokë duke thurur gardhin e pronës që mos na dëmtoheshin nga bagëtitë, bostanët që kishim mbjellë gjatë muajit prill. Hajdari siç e kishte zakon më shikonte dhe rrinte. Rizai kaloi pranë nesh me shpejtësi me atë biçikletë.

- Hajdar! - i thotë - vrava Nazimin e Osmanagiçëve!

- Për hajër na qoftë -ia kthen ky.

Rizai u zhduk duke marrë drejtim të panjohur që mos e kapnin karabinierët italianë dhe karabinieria shqiptare e sapoformuar. Sipas zakonit u futën brenda të gjithë meshkujt siç ishin Hajdari, unë, Jonuzi biles dhe Cubi. Me shpejtësi lajmëruan edhe Dulin që ishte në furrë. Të gjitha shtëpitë e Ademit të Hysen' Alisë u mbyllën kudo që ishin, në Dobraç a në qytet, sepse tani kishin rënë në gjak dhe gjaku kërkon gjak.

Ne kushërinjtë e dytë e të tretë i respektuam Osmanagiçët në atë veprim, mbylljen e gjithë meshkujve të të gjithë moshave brenda. Prej këtij respekti ata i falën këto dy kategori kushërinjsh të gjaksit: kushërinjtë e dytë e të tretë. Këtë ata e bënë të ditur pas katër javëve. Fajtorin, vëllanë e tij dhe kushëririn e parë nuk i falën megjithëse ky i fundit, Cafi, ishte i internuar nga karabinieria në rrethin e Kavajës me gjithë familjen, për arsye se fajtori nuk iu dorëzua qeverisë por mbeti kaçak në male. Okupatori vuri edhe fonde në dispozicion të atyre që do të jepnin të dhëna për të. Por megjithatë këtë ai nuk u kap sepse kudo që strehohej ishin njerëzit tanë besnikë e s'i kompromentonte asnjë lloj rryshfeti. Kështu ai qëndroi një vjet. Për vitin e dytë u bë i vështirë strehimi i tij, ngaqë tani ndiqej këmba-këmbës. U detyrua të dilte në arrati në tokat jugosllave që akoma nuk ishin pushtuar nga Italia. Pas pushtimit të Jugosllavisë prej Italisë, Rizai kthehet përsëri në Shkodër ku strehohet përsëri e nuk dorëzohet deri në fillimin e luftës NÇL. Pra kjo ishte tragjedia që ndodhi nga ajo kafe e aventurave.

* * *

Kishim mbjellë pesë gjashtë dynmë bostan e pjepër. Ai u bë i mbarë e na dha fitime të mira. Kështu që, idetë e Hajdarit përsëri vazhdojnë dhe këto, kur i bien në dorë ndonjë sasi parash që sigurisht fitoheshin prej tjetërkujt e që i ngacmonin fantazinë. Tani kishte ardhur vera e tridhjetenëntës që kaloi me ngjarje të shumta por edhe me bollëk në të mbjella sepse ishte një vit i mbarë. Hajdarit i shkrepet të blejë disa keca dhish, shejtanë më mirë me thënë, që përdoren më shumë në vende të ashpra malore e jo në vende të buta fushore si Dobraçi. Ai mendonte se këta që po blihen të vegjël e të lirë një ditë pasi të

ushqeheshin do të rriteshin do të bëheshin cjepë e dhi e do të sillnin fitime të mëdha. Pra nuk ishin qepë që mund të kalbeshin apo pulat që u sëmuren, e lëmë më lopën që ra në pus.

Filloi blerja. Kecat u blenë nga nëntë deri në pesëmbëdhjetë korona. U bë një kope prej 15-16 krerësh. Siç dihej çobani isha unë sepse çfarëdo plani që bënte, ai që do të mbante peshën më të rëndë të mundit për realizimin e tij isha unë. Biles i kisha qejf ato kafshë që e kishim për borxh të hapnin në gardh një vrimë sa një vrimë miu e nëpërmjet saj të dilnin tejprtej.

I shkatërrova gjithë gardhet e Dobraçit e s'lashë dëm pa bërë. S'mbeti njeri pa u dëmtuar. Parrulla dihej nga të gjithë: "Muji dhe kecat". Kjo thuhej gjithnjë pas dëmeve që shihnin. U bë problem dhe nuk më linin t'i kullosja më në ato toka sepse i shkatërrova të gjitha gardhiqet. Hajdari më urdhëroi që kecat t'i kullosja në breg të liqenit, biles në pyllin tonë, aty ku sillnin dëme më pak e s'mund të ankohej askush. Por kishte edhe nga ata që i zbaviste kjo që bëja unë me kecat, si Dan Beqi, Riza Muça, Man Muhja e disa të tjerë. Të vetmit që më shanin ishin dajat e mi sepse ndër ta bëja edhe më shumë dëm, sidomos në Begeshën e tyre.

Tani shkoja e i kullosja në bregun e liqenit. Ai vend më tërhiqte edhe më shumë sepse ardhja e Italisë ktheu në plazhe bregun e Rërës, bregun e Arderit dhe bishtin e Qindisë që ndodheshin në territorin e pyllit tonë, të Ademëve të Hysen Alisë. O zot çfarë bëhej këtu, në klubet që ishin ngritur me dru pylli e të mbuluar me kallam sipër. Kishin ardhur edhe shumë italianë me zonjushet e tyre që deri në atë kohë nuk kishim parë të tilla në plazh. Kishte pije lloj-lloje dhe u hapën biles edhe lojra panairësh si gjuajtje me pushkë, hedhje rrrathësh nëpër shishet e pijeve. Dhe në ato lojra merrja pjesë edhe unë e bëja kërdinë sepse gjithnjë fitoja aq sa ata më thoshin: "Vai via porkamadona" Fitoja jo vetëm në këtë por edhe në gjuajtje me pushkë e lojra të tjera.

Për fatin tim të mirë, m'u hap një variant tjetër fitimi që s'ishte parë ndonjëherë. Turistët italianë ma mësuan këtë lloj arti. E përveç kecave që kisha, Man Topalli, një kasap i dëgjuar në Shkodër e sidomos në Rus blinte cjepë të mëdhenj të moshave 3-4 vjeç të tredhur ose jo, prej Dukagjinit të Shkodrës. Ata ishin, një deri në një kuintal e gjysëm peshë e gjallë. E kishin këmbën sa të lopës. Mjekrat më të mëdha se të hoxhallarëve tanë e lëre më brirët, që vetëm njeri po të shdridhej arrinte deri në një metër. Krenaria e kësaj kafshe është shumë e lartë. Lëre më dinakëria që ka për borxh t'a ruajë kopenë për orë të tëra pa

vënë në gojë një fije bari si ai i egri ashtu edhe i buti. Man Topalli, si dervish dhe mik i Hajdarit duke ditur se i vëllai i tij ruan një tufë me keca në bregun e liqenit pa dëm, i lutet atij që t'ia jepte 5 cjepët e tij që i kishte blerë si rezerva për mish. Jam i bindur se secili prej tyre kishte nga 6-7 kile dhjamë dhe ishte i lartë sa një gomar me trup mesatar. Ai tashmë do të më paguante një lek (që ishte një monedhë e re që kishte hyrë me ardhjen e Italisë). Kjo pagë ishte për një ditë.

- Dakord - i them kur solli cjeptë - veç lekun të ma japësh mue e jo Hajdarit.

- Në regull - thotë ai - e më dha 10 lekë për 10 ditë si paradhënie.

I mora dhe i bashkova me kopenë time. O zot. Italianët e zonjat e tyre sapo i panë u vërsulën për t'i fotografuar dhe për të bërë xhiro mbi shpinën e tyre. Kjo ishte një tregëti me çmim të paparë. Ato zonja gjysëm lakuriqe hypnin në trupin e Cjapit që nuk donin t'ia dinin nga ajo peshë. Për një xhiro nëpër plazh duke i ngarë unë nga të donin zonjat, ato më jepnin nga një gjysëm e ndonjëherë edhe nga një lek. Por, po ashtu si fitoheshin ashtu edhe iknin sepse ato më futnin në klub ku porositnin e nuk paguanin. Pas një muaji këta cjepë u dobësuan e u bënë sa kecat e mi nga puna e shpinës duke mbajtur në të sinjorinat e sinjorët italianë.

Vjen Man Topalli të marrë cjepët për t'i therrur sepse kishte ardhur vjeshta e mishi i tyre shkonte shtrenjtë. Kur i sheh cjepët e tij thotë:

- Jo! Këto s'janë të mitë!

- Të tutë janë - i them.

- Po unë i kam sjellë me nga dy kuintalë mish?

Jo janë, jo s'janë, shkon e i thotë Hajdarit:

- Muji m'i ka ndërrue cjepët. Ka ble të tjerë, të lirë e të dobët.

Hajdari, që s'i kish paçur qejf që në fillim, mezi priste të më bënte fajtor dhe thotë:

- More qerata! Kujt ia ke shitë cjepët e Manit sepse ai i njeh mirë cjepët e vet?

- Jo mor Hajdar! Këta janë.

- Po ai thotë jo.

Mezi e binda pa më rrahur, por sido që të ishte s'do t'ia dilte kollaj ngaqë tani mbaja edhe pushkë pa leje.

- Po ai ka një muaj që s'i ka parë e s'ka s'i t'i njohë - i them - thueji të shkojë e t'i marrë se do t'ia le në levadhe e do t'ia grabitin italianët!

O zot, po a kish mbetur ndonjë pa hipur në ata katër gomerët e mi prej të cilëve jo vetëm italianët, por bëheshin qejflinj edhe shqiptarët

sidomos ndonjë zonjë katolike që vinte në atë plazh. Bëri ç'bëri i shkreti Man dhe mori cjeptë lëkurë e dërrasë të bërë si mos më keq nga ajo garë e pa zhvilluar ndonjëherë në qarkun e Shkodrës.

Kështu kaloi ky vit me gjithë këto aventura që unë i bëja në një moshë, kur pak a shumë kuptoja dhe i bëja me ndërgjegje. Pjesa më e madhe e keqave u prenë dhe u hëngrën gjatë dimrit dhe pak prej tyre u shitën aty këtu nëpër miq.

Pushtimi i Italisë solli edhe ndryshimin në sistemin ekonomik, kulturor e politik. U hapën edhe vende pune që deri në atë kohë ishin në krizë e falimentim. Shoqëria Syqelbi, një shoqëri e madhe italiane kish ndërmarrje të meremetimit të rrugëve e të ndërtimit të rrugëve të reja ndërtime banesash deri tek ndërtimi i hidrovorit për sjelljen në Shkodërtë ujit të Cukalit. U mora si punëtor përt'u shërbyer punëtorëve duke sjellë ujë, ushqime e të tjera e paguhesha një koronë e gjysëm në ditë nga kryekapoja i asaj ndërmarrjeje që kishte sipërmarrës një inxhinjer italian. Siç e kam thënë më sipër, nga shkathtësia që kisha isha bërë i dashur për të gjithë e tani edhe për këtë kryekapo që më donte e më dha atë punë të lehtë. Për ditë mund të mos ishte e lehtë sepse, kur flas për ujë, ai s'mund të mungonte në asnjë moment, sepse duhej të zëvendësonte gjithë djersën që derdhej në atë punë papushim. I shërbeja pak a shumë edhe kryekapos për çfarë kishte nevojë si, cigare e verë që ai e kishte aq të nevojshme gjatë ditës. I pastroja edhe zyrën.

Një ditë, ai më rekomandoi tek kryeinxhinjeri, ose më mirë me thënë, sipërmarrësi i të gjithë punimeve për qarkun e Shkodrës. Ky ishte një burrë rreth të 35-ave me bashkëshorten e tij, një zonjë që rrallë mund t'ia gjeje shoqen. Ishte e mirë dhe e respektueshme. O zot, si më trajtoi ajo! Si më priti e si u suall me mua, sikur isha i njohur me të prej kohësh sikur ishte një nënë e imja. Më përqafoi e më shtrëngoi në gjoksin e saj duke më thënë "filio mio" (biri im) disa herë. I shoqi, si dhe ai që më solli me motoçikletë këtu, rinin e shihnin këtë skenë mes meje e bashkëshortes së tij. O zot, këta njerëz vërtet ishin okupatorë? Këta ishin për mua më shumë se dajat e mi.

Më morën të dy, burrë e grua, në makinën e tyre e më çuan në një dyqan veshmbathjesh, firmë italiane. Më veshën dhe më blenë edhe rroba rezervë si këmisha, çorape, të mbathura e dy palë këpucë. A thua këta më kishin pjellë. Fëmijë nuk kishin. Ajo ishte afër të 30-tave. Rrinte gjithnjë pa tualet, e thjeshtë, me atë bukuri natyrore që të tërhiqte e të bënte për vete, si një nënë e mirë. Kështu pra veproi ajo

me mua për aq kohë sa ndenja në punë e në shtëpinë e tyre. Kjo zonjë, ishte kunata e Jakomonit, motra e gruas së mëkëmbësit të mbretit shqiptar. Në Shkodër ishte edhe motra e tretë, e shoqja e komandantit të aviacionit ushtarak të Shkodrës.

Kishte një vilë që e kishte marrë me qera në lagjen Gjuadel. Tjetra banonte në lagjen Sereq, në pallatin e aviatorëve. Motrat duheshin shumë dhe shkonin prej kohësh tek njera e tjetra dhe rrallë, kjo i bënte këto vizita tek motra e saj pa më marrë edhe mua me vehte.

Pse u mora vallë në atë shtëpi? Për çfarë do t'i shërbeja kësaj zonje e bashkëshortit të saj? Sepse dihej, unë isha rreth moshës 14-15 vjeç. Detyrat e mija aty ishin: të shoqëroja zonjën për të bërë pazarin, i mbaja ato çanta e shporta të bukura që deri në atë kohë s'i kishim parë. Edhe për to ajo më ndihmonte duke i mbajtur gjysmat vetë që të mos lodhesha. I bleja pula e zogj pulash biles ia therja ato sepse asaj i dhimbseshin.

Ajo kishte si hyzmetqare, një vajzë pothuaj të moshës sime që s'bënte punë tjetër veç pastrimin e shtëpisë dhe larjen e enëve. Unë isha i veçantë, sepse isha shërbyes por isha edhe si një fëmijë i tyre.

Pritej që në Shkodër të vinte Jakomoni, mbreti i shqiptarëve dhe kjo familje po përgatitej për ta kënaqur. Zonja kishte dëshirë që motrën e saj dhe bashkëshortin t'a çonte në një shtëpi fshatare të një bujku të pasur. Pra më mirë se dajat e mi nuk mund të gjendeshin të tjerë, për të pritur atë mbret. Mirpo zonja dhe zotëria kishin dëshirë për t'i njohur dajat e mij, jetën dhe ekonominë e tyre për të kuptuar nëse i plotësonin kushtet që duhej t'i krijonin atij vizitori të jashtëzakonshëm.

Unë e kisha bindur zonjën, me atë pak gjuhë italisht që kisha mësuar, se kush ishin dajat e si jetonin. Nga shtëpia e zonjës e deri tek dajat s'ishte më shumë se gjysëm ore rrugë. Ata të dy, burrë e grua, u bindën nga fjalët e mia, por kishin qejf të vërtetonin këtë që u thashë.

Udhëtimi u bë me një pajton luksoz, sepse zonja nuk kishte dëshirë të udhëtonte me makinën e bashkëshortit. Pajtoni ishte i një miku të shtëpisë sonë, pajton i një klasi të lartë. Atë e kishte dhëndërrin ynë me të cilin çonte e merrte motrën tonë në Dobraq. Pajtoni erdhi në orën e caktuar, në orën katër pasdite, orë kur edhe i shoqi kthehej nga puna. Unë për modesti e respekt ndaj tyre, që më donin aq shumë dhe për të t'u drejtuar rrugën hypa në pope me karrociarrin. Por ata më thirrën të hyja brenda. "Vieni qua" Muahamet. Më futën në mes, por unë s'pranova në asnjë mënyrë. Në shenjë përkëdheljeje iu afrova duke i kapur e duke ua afruar kokat e tyre, këtë e bëra duke vënë vehten në

rolin e një fëmije sikur t'i kisha prindër. Ata më panë të dy e qeshën dhe u puthën me njeri tjetrin, ndërkohë që zonja tashmë ishte në mes. Dajati i kisha lajmëruar një ditë përpara se do t'u vinte kunata e Jakomonit, duke i thënë se ajo do të vinte t'i shihte sepse kishte dëshirë të sillte atje mbretin e Shqipërisë. Dera ishte hapur e s'patëm nevojë të trokisnim. Ajo ishte derë e madhe e prej saj hynin gjithnjë qerret e ngarkuara me bar e prej saj mund të hynte edhe një kamion. Përpara shkallëve të mëdha të çardakut të parë kishte dalë i madh e i vogël nga të shtëpisë për të pritur atë zonjë të nderuar. Kish dalë edhe nënëdaja ime dy metra e gjatë e një metër e gjërë, në krye të turmës. Ajo ishte e bukur si drita dhe atë ditë ishte bërë edhe më e bukur, ajo zonjë e madhe e shtëpisë. Kjo zonjë që më kishte sharë papushim e disa herë më kishte thënë "shkofsh tek nana jote!" Tani më thotë:

- Të pastë nëndaja, që më ke sjellë këtë zonjë të madhe italiane të mbretit të Shqipërisë.

Sepse kujtonte se ishte e shoqja e mbretit. Hapet dera e karrocës dhe ulet zonja. Unë isha ulur me kohë në krahun tjetër. Pas zonjës u ul edhe zotnia. Unë, tashmë isha shoqëruesi e njëkohësisht edhe përkthyesi, me aq sa e njihja gjuhën e tyre. Ndokund ia fusja edhe kot, thjesht duke bërë: "Si, si" ose "Bene, Bene". Por prezantimin e përkthimin e bëra shumë të mirë dhe nga kjo mbetën të kënaqura të dyja palët.

Sipas zakonisht të vendit e sidomos të Dobraçit e qytetit të Shkodrës, njerëzit që vinin për vizitë e që ishin të rangut të parë, siç ishte kjo familje, priten me një lloj ëmbëlsie që ka një emër të madh "Haxhi Makulle" dhe që bëhet me miell, të verdhën e vezës e gjalpë të tretur. Pra kjo ishte tamam ëmbëlsirë mbretërore. Ata u kënaqën të dy, burrë e grua. Ata s'lanë dhomë e aneks pa vizituar, nuk lanë djepe e foshnja pa i parë e pa u falur dhurata. Ky ishte për mua një gëzim i dyfishtë që munda t'u bëj një nder dajave të mi, që për mua s'kishin qënë asgjë. Ata panë edhe guzhinën, enët dhe furrat e bukëve, që piqnin në ditë aq bukë sa të ushqeheshin 80-90 personat e asaj shtëpie. S'lanë kund pa parë deri tek ahuret e deleve në katin poshtë ku flinin 300-400 kokë si dhe bagëti të trasha. Shtetëm nëpër bahçen që ishte prej disa dynmësh. Panë zarzavatet, pemët e deri tek pulat. Pra nuk i mbeti gjë pa parë në atë shtëpi, derisa mbetën të kënaqur.

U kthyen nga kjo vizitë të përcjellë deri tek dera e oborrit. U bënë edhe disa fotografi, por jo me vajzat, sepse ato, sipas zakonisht nuk kishte të drejtë t'i fotografonte kush. Ata qeshën dhe siç e kishin zakon

thanë: "porkomadona albanezi" me një fjalë ata shihnin që ky vend ishte i mbytur në fanatizëm, që i mbante vajzat të mbyllura që në moshën 3-4 vjeçe e deri në martesë. Biles këtë ma kishin kërkuar disa herë ta dinin duke më thënë:

- Përse veprohet kështu me këto vajza?

Dhe unë ua shpjegoja aq sa mundja, duke u thënë se ky ishte një zakon i familjeve myslimane. Sipas këtyre zakoneve, vajza është gjynah të dalë e zbuluar e këtë e ndalon edhe kurani.

Tani në këtë familje çdo gjë shkon mbarë e mirë. Edhe ne u ambjentuam, unë dhe Njola që punonte në këtë familje dhe që ishte një vit më e madhe se unë. Zonja Ida na donte të dyve, por unë për çudi isha bërë më i dashur për të e bashkëshortin e saj, Xhorxhio.

Një ditë atyre iu vjen një telegram. Se nga kush nuk e di, por vinte nga Tirana. Të dy, burrë e grua nisen. Mua e Njelën na lanë në shtëpi ku do të rrinim edhe natën. Njelën zonjë shtëpie e gjithçka që i përket femrës. Mua zot i saj (shtëpisë) dhe biles me portofol për shpenzimet që do të bëja. Nuk më kishin vënë asnjë kufizim. Mund të harxhoja sa të doja e për çfarë të doja për ne të dy. Pra u bënë zot të shtëpie dy çiliminj që s'ishin më shumë se 14-15 vjeç. Por marshalla ishim trupa të zhvilluar, të rregullt e të fortë dhe tashmë edhe krenarë që u bëmë zotër të një shtëpie të madhe të një personaliteti të madh italian me influencë në Shkodër.

I përcolla deri në lagjen Paruc sepse kisha qejf të bridhja me makinë e ata gjithashtu kishin qejf t'i përcillja. Nuk më dhanë porosi siç e kanë zakon të zotët e shtëpisë kur u bie të largohen. Më thanë vetëm "mirë ju gjetshim!" U ktheva në shtëpi me ato porosi që më kishte dhënë Njela. Erdhi darka sepse ata u nisën orët e para të pasdrekës. Njela kishte përgatitur gjellëra e meze, pije e fruta si përherë në atë tavolinën ku hanim bukë përditë sepse ai kishte edhe një dhomë tjetër me një tavolinë më të madhe ku priteshin miqtë. I thashë Njelës:

- Ç'ke ba kështu moj budallaqe?

- Kështu më ka porositë Ida. Do të hamë ashtu siç kemi hangër çdo natë!

U ula në tavolinë. Njela kishte shkuar në dhomën e zonjës. O zot, çfarë kishte aty. Gjëra të papara e të panjohura për ne, që të mbytnin me erën e tyre. E përveç këtyre kremra e tharëse flokësh si dhe plot mjete të tjera që ishin vënë si një vitrinë. Ndërsa unë po e prisja të hanim bukë. U mërzita duke pritur (sepse sipas zakonit të kësaj shtëpie miqtë e pjestarët e shtëpisë grumbulloheshin njëherësh e atëhere

troknin gotat me verë të shume kualiteteve. shampanja e deri tek birrat gjermane). Por për çudi Njela s'po dilte. Afrohem dhe trokas pa u futur dhe i them:

- Po hajde Njela se më mërzite e po më zë gjumi. Tavolina që ke shtruar po ma bën me sy dhe s'kam durim të pres.

Luajta pak dorezën por ajo ishte mbyllur brenda. S'dija se ç'nevojë kishte. Shkova e u ula përsëri në tavolinë. Prita e prita duke parë ato pjata lloje-lloje të mbushura me ushqime e fruta. "A thua Zot -thashë me vehte, me duart që i kisha vënë në faqet - a thua do t'a kem ndonjëherë në shtëpinë time bollëkun e kësaj tavolinë që ndrronte pamjen çdo ditë?" E kisha zili atë tavolinë.

Kështu jetonte ky çift italian që dikush prej nesh mund t'i quante okupatorë që po na sjellin veç të këqija. Por unë thosha se këta njerëz na sillnin një kulturë e mënyrë jetese të përsosur, që dikur edhe ne duhej ta arrinim. Vetëm këto mendime qenë të afta të më bënë të prisja aq shumë Njolën. Dera kërcet lehtë dy herë. Unë mendova se po vinte ndonjë mik nga jashtë sepse isha zhytur në përhumbjem e atyre mendimeve për atë tavolinë që kishte shtruar Njola e që as ajo as unë nuk e kishim në shtëpi. Sa dëgjova atë zhurmë të lehtë e të qetë thashë:

- Urdhëro, urdhëro brenda! - me gjysëm zëri sepse s'kisha dëshirë të na vinte ndokush meqë të zotët e shtëpisë nuk ishin aty.

Pas fjalës time u hap dera. O zot. Në sallon hyn një konteshë. Ç'ishte ajo e nga erdhi, si u vesh e kush e stolisi. Të kujt ishin ato rroba e kush ia dha? Ç'ishte kjo fantazëm që hyri në dhomë? Ajo kishte një fustan të gjatë të zonjës që prej kadifeje të mbyllët me plloça-plloça të qendisur në fije ari. Kish veshur një palë pandofla me taka të larta që përdoreshin për pritje. Kishte vënë një kurorë në mesin e kokës. Kjo ishte si rreth me lloj lloj gurësh që shndritnin. Kishte bërë një tualet që rrallë nuse mund ta kishte provuar. Gishtat i kishte mbushur me unaza. Të gjitha këto e dija se ishin të Idës, që s'kishte qejf t'i thojë sinjora, por thjesht ne emër. Ajo kishte veshur gjithçka të sajën. Kshte bërë gjithashtu një tualet të mrekullueshëm dhe ecte ngadalë në drejtim të vendit ku do të ulej me të dy duart në gjoks si nuset e reja. Vetëm pozicioni i të qëndruarit ishte i vendit dhe trupi e asgjë tjetër. Duke parë atë bukuri që më habiti e më doli përpara aq papritur mblodha të gjitha fuqitë e mia që zoti m'i dhuroi për të ardhur në vehte. Ndoshta Ida e kishte mësuar atë të vishej ashtu e për t'u bërë si nuse atë moment kur ishim vetëm të dy në atë shtëpi, sepse kjo ishte si të thuash si një "lojë fëmijësh" e që në Shkodër quhet (hakanjerësh). Ishte tamam si një

kukull. Atëhere çohem në këmbë e bëj siç bënte Xhorxhioja kur Ida do të ulej në tavolinë. Kështu që i vura karrigen përpara dhe e ula në të. Pasi ajo zuri vend ballë për ballë në atë karrige, mbetej që unë që s'di se ç'rol duhej të luaja, atë të kamarierit apo të dhëndërrit, mora gotën dhe e çova. Ajo me delikatesë e në shenjë respekti lëvizi pak nga karigja. Në këtë shtëpi bujare, të një çifti të një kombësie tjetër, ne çifti i ri po vinim kurorë pa hoxhë, pa prift e pa gjykatës civil (pra gjithçka si një lojë).

Hëngrëm e pimë sa u kënaqëm, por jo shumë, sepse të dy e shihnim njeri tjetrin në një lloj turpi për këtë martesë pa asnjë lloj ceremonie. Jo shumë vonë, pasi pija kishte bërë punën e vet, e që mbi ne që ishim fillestarë bënte diçka më shumë, ajo u çua nga vendi duke më takuar gotën dhe nuk shkoi në karrigen ku ishte por në një karrige tjetër ku zakonisht rrinte Ida. Tani ishim afër njeri tjetrit. Filloi të më puthte. Jo se unë nuk dija, pasi këto i kisha mësuar qysh në mejtep nga Zyraja, por doja të shihja sa më shumë e qartë atë ceremoni të papritur. Më pas as unë nuk ndenja duarkryq por ia ktheva duke e puthur e duke kaluar kufijtë një nga një, ashtu si çifti i ri.

Ora e murit shënonte pak më shumë se dymbëdhjetë. Ajo ngriti dorën, hapi derën e më çoi në dhomën e gjumit. Pra çifti po përgatitej të binte. U zhvesha para saj sepse kjo iniciativë i takon gjithnjë mashkullit në çdo rast. U hodha në shtrat. Por nusja filloi të bënte tamam veprimet e nuses para dhëndërrit. Po e shihja e prisja me padurim se kur do të zhvishej. Ajo qëndronte pa lëvizur, në këmbë, e me duar kryq mbi bark, si një nuse e vërtetë. Nga kjo u kujtova se me siguri unë duhet të çohesha e ta zhvishja. Pra mos donte të bënte edhe kjo si Ida me Xhorxhian të cilët kur binin, ky e zhvishte e ia hiqte të gjitha rrobat e biles e merre në krahë dhe e çonte në shtrat. Kështu pra edhe kjo fëmijë donte të mos u linte atyre gjë mangut. Dhe, po ashtu edhe unë, ashtu si ai i krevataq mirë veprimet e mia prej dhëndëri.

Atëhere u çova dhe fillova t'ia hiqja një nga një duke i hedhur nga më vinte doresh, derisa e lashë vetëm me këmishë e me të brendëshme. U hodha në shtrat por ajo përsëri s'lëviste vendit e rrinte në këmbë. Atëhere kthehem e i them:

- Po çfardo më shumë? A do dhe ti të të marr në krah si Xhorxhioja Idën e të të çoj në krevat? Por ti a s'je shqiptare? Sepse shqiptarët s'bajnë kështu!

Por ajo s'luan, e dashur pa dashur më duhej të veproja si padroni im që na kishte lëshuar shtëpinë e shtratin për të bërë atë martesë të

papritur e të çuditshme. U ngrita dhe e mora në krah e shëtita dy-tri herë si vepronte Xhorxhia me Idën që ia hidhte duart në qafë Xhoxhios e pastaj binin në shtrat. Edhe ne vepruam pa u lënë gjë mangut mësuesve tanë. Për sa kuptova, kjo s'ishte gjë tjetër veçse një lojë kukullash të mësuar nga Ida zëmërmirë, që e kishte përgatitur Njolën aq mirë. Bëmë do gjë edhe atë që bën çdo çift.

Të zotët e shtëpisë, kur u kthyen e panë se loja ishte zhvilluar si mos më mirë dhe për këtë ishte dëshmi çarçafi që edhe nga larja që i bëri Njola, tregonte shumë gjëra. Dhe ata, çifti italian kur e morrën vesh këtë, qeshën dhe na përqaftuan. Dashur pa dashur, në atë shtëpi, tani banonin dy çifte.

Njola! Nëse ky libër tani është para teje dua të të them diçka: dua të bëj një dialog me ty. Ne u takuam në fillim të muajit mars të vitit 1991, në bisedën që kisha me elektoratin, sepse t'i ishe pjestare e një zone ku unë kisha kandidaturën për deputet i Partisë Republikane. Të thashë se po shkruaj një libër për jetën time dhe ti më the shkruaje. Por, të thashë - unë dua të fut në këtë libër edhe atë moment të asaj nate që pata me ty kur papritur e pakujtuar ne të dy u martuam. Dhe kjo ishte martesë e parë për të dy, që u bë tek padronët tanë Ida e Xhorxhio, që na donin të dyve e që ndoshta mund të kenë vdekur të dy, kurse unë e ti jemi gjallë e jemi shumë mirë. Do të të lutesha Njola, për këtë pjesë që ta kushtova ty dhe vetvehtes për historinë e asaj nate, pra do të të lutesha të më thojë nëse kam shkruar ndonjë gjë më pak apo më shumë nga s'i ndodhi. Pra vetëm këtë kërkoj prej teje. Tani s'mbetet tjetër vetëm të të uroj shëndet dhe, këtë kujtim të mos e harrosh asnjëherë, as ti e as unë që e mora iniciativën për të shkruar edhe historinë tonë në këtë libër.

Padroni ynë me bashkëshorten e vet ishte për ne gjithçka biles më shumë se gjithçka sepse ato na donin pa asnjë lloj interesi. Nuk e kam fjalën thjesht për këtë aventurë por për të gjithë kujdesin e tyre për ne. Ato na futën në shtëpinë e tyre ku na konsideruan si fëmijët e tyre.

Jemi në prag të ardhjes së Jakomonit, mëkëmbësit të mbretit, në Shkodër. Në shtëpinë ku do të vinte kishte ndryshuar gjithçka që mund të ndryshohej. Ishin blerë edhe lloj-lloj shpendësh sidomos shapka që siç dihet quhet mbretëresha e pyllit të dushkut. O zot si u përgatit ky shpend e mishi i tij. Si u përgatitën zorrët e tij që preferoheshin aq shumë prej këtyre familjeve të pasura italiane. Jakomoni me bashkëshorten do të vinte me avion biles të komanduar prej komandantit të aviacionit që siç e kam thënë ishte baxhanaku i tij. Ky avion do të

zbriste në aeroportin e Shkodrës që ishte stolitur si jo më mirë për të pritur mbretin e Shqipërisë dhe dy shoqëruesit e tij Maliq bej Fusha e Jup Kazazi.

Në këtë ceremoni, personaliteti kryesor që do të priste mbretin ishte Selim Gjerezi, federali i qarkut të Shkodrës, mik i familjes dhe i babait tim. Ida, më kishte çuar që një natë përpara tek dajat, si më thënë me detyrën e delegatit të saj për t'i dhënë familjes së dajave disa porosi që gra e vajza t'i dilnin mbretit përpara në oborrin e shtëpisë. Këtë nuk e dija nëse do t'a realizoja, por Idës i thashë se do të bëja çmos për këtë. Ida me Xhorxhion kishin shkuar që herët në aeroport. Njela kishte ndenjtur në shtëpi. Rreth orës nëntë para dreke mbërrinte Jakomoni me aeroplanin special të shoqëruar edhe nga dy kaçatorë bombardus. Në stom të Golemit në afërsi të fushës së aeroportit ishte shtruar një banket i vogël ku federali i uroi Jakomonit mirseardhjen. Federali ishte një burrë i pashëm e me trup të bukur e rrobat i kishin shumë hije.

Pas këtij pushimi të shkurtër, makinat të shoqëruara nga disa motoçikleta, përpara e mbrapa, mbërritën në oborrin e shtëpisë së dajës. Ai oborr pra tani e kishte fatin jo të zakonshë, që të priste edhe mbretin, ai mbret për të cilin nëndaja u këndonte fëmijëve në djep. Vizitorët zbritën nga makinat. Të gjithë atë ditë dhe bagëtitë që i mbanin me kujdes të madh nuk i kishin lëshuar për t'i parë Jakomoni e për të mësuar se çfarë bujqësie e blegtorie kishte Shqipëria. Ai hyri në oborr, disa e fotografuan të tjerë i uronin mirseardhjen. Ndër të parët ishte nëndaja ime, ajo grua gjigante, e pashme, e pastër, e rregullt e që dinte se çfarë të fliste. Ajo i thotë:

- Mirëseardhsh! - dhe me buzëqeshje e sipër - besoj se sheqer e kafe na ke prurë! - që kur ia përkthyen Jakomoni qeshi me të madhe duke i thënë:

- Ju kemi prurë sheqer, kafe e çfarë keni nevojë, deri edhe vaksinat e bagëtinë - sepse në këtë kohë në bagëtinë po bënin kërdrinë një sërë sëmundjesh.

Pas saj, i dha dorën gjyshi im e të gjithë u ngjitën dorë për dorë në dhomën e pritjes së Budes. Kjo ishte një dhomë e thjeshtë por si sallon ku mund të rrinin lirisht 70-80 vetë, të rrethuar me mindera, shilte të lloj-lloj ngjyrave të mbushura me lesh deleje. Si dhe qilim gjigant që i kalonte 7-8 metrat gjatësi e 5-6 metrat gjërësi. Ata zunë vend secili sipas rolit që kishin. Dajë Asllani, gjyshi im, u ul në qoshe të vendit në një shilte të qendisur kurse Jakomoni në krah të djathtë. Në krahun e majtë u ul federali. Tri motrat u ulën në një vend, në karrige të punuara

që ishin vënë në mesin e dhomës. Dy baxhanakët, Xhorxhia dhe komandanti i aviacionit ishin i pari në krahun e Jakommanit e tjetri në krahun e federalit. Pra të gjithë nëpër vendet e tyre. Filloi qerasja me llokume, e limonata. Pastaj kafet e biskotat. Gjithçka shkonte bukur. Secili prej djemve të rinj kishte si detyrë të nxirrte këto lloj qerasjesh. Nga gratë e shtëpive merrnin pjesë vetëm dy zonjat e mëdha Suta, nëndaja ime dhe Ahishja, gjyshja e Isait.

Po shtrohej sofa. U fut në dhomë sinia e madhe që u vendos në një tavolinë. Zonjat, motrat e personalitetet ndërruan vendet e tani rrinin në një shilte karshi me derën. Ky ishte pozicion sipas të cilit, do të shihnin gratë e vajzat e shtëpisë, që s'e kishin fatin të merrnin pjesë në atë ceremoni. Në këtë sofër, në këtë sini të madhe, duhej të bëhej një ndryshim në kundërshtim me zakonet: njerëzit të mos e hanin në një sahan (tas) çorbën, mishin, pilafin e gjithçka, kështu që u shtruan pjatat, biles nga një pjatë më tepër për të mbajtur lugët, pirunat e copat e bukës. Supa u nda jo më shumë se nga një garuzhde. Pas saj pilafi, e më pas mishi fëlik i pjekur në furrë me copa buke të bardha, arra e rrush selaniku, kurse dashi i pandarë, u vu në mes të sinisë së madhe me të cilin mund të ngopeshin gjashtëdhjetë burra.

Këtu u zbatua zakoni i vendit sepse mishi nuk u pre për t'u vënë nëpër pjata, por secili shkyente në atë dash që peshonte rreth 40-50 kg. nganjë copë e duke qeshur me të madhe, sidomos miqtë që nuk kishin parë ndonjë pritje të tillë. Hëngrën të gjithë por, Ida hëngri më shumë. Sytë iu mbushën me lot nga gëzimi që pritja ishte e përsosur. Pasi hëngrën sa deshën dy burra të fuqishëm vunë tepsinë e hallvës që ishte ndër tepsitë më të mëdha dhe e trashë sa një pëllëmbë. Peshonte 50-60 kile. O zot! Miqtë e shihnin dhe çfarë s'thoshin për këtë lloj ëmbëlsire që ishte me aq bollëk në tryezë. Por ata, si të thuash sa bënë shenjë në të se s'mund të hanin më shumë, pasi ishin velur nga mishi i dashit dhe s'kishin ndonjë lloj pije për ta përballuar, sepse tek dajat e mi pija nuk përdorej. Aty gjithçka shtrohej allaturka.

Hëngrën sa u kënaqën kurse tani erdhi radha jonë. Duhej t'u sillnim miqëve ujë e legen për të larë duart. Legeni ishte prej bakri dhe i daltuar, i sjellë nga nusët bashkë me pajën. Po ashtu edhe ibriku. Isai do të mbante legenin kurse unë do t'u shtija ujë në ibrik. Në krah kisha harlinë për të fshirë duart. Mbi legen ndodhej edhe një sapun i mirë. Si zakonet, në ibrik duhej të hidhej ujë i vakët, që e përgatisin gratë ose vajzat. Por për fat të mirë ose të keq, s'di si të them, vajzat e kishin futur ujin të vluar në ibrik dhe kishin harruar t'a përgatitnin. Unë pa e ditur

këtë gjë kur shkova t'i shërbeja mikut kryesor sipas zakonit, ndodhi hataja: i dogja gishtat e dorës, që sikur mos i kishte larguar, duke sharë italisht, do t'ia kisha përvëlur. Të zotët e shtëpisë u bënë helm prej asaj që ndodhi vetëm prej pakujdesisë¹⁾. Jakomonit ia dogjëm gishtat e duarve dhe shyqyr që nuk pësoi më keq. Megjithatë në përgjithësi gjithçka shkoi mirë dhe nuk pati asnjë keqkuptim sepse sigurisht një mbret nuk mund të vritej duke i lagur pak majat e gishtave me ujë të nxehtë. Edhe Ida të cilës ia kisha frikën se ndonjë ditë do të ma përmendte këtë që ngjau me kunatin e saj, kurrë s'ma përmendi dhe nuk e ndryshoi aspak qëndrimin e saj ndaj meje, biles as e motra, bashkëshortja e komandantit të aviacionit, tek e cila shkoja me Idën ose vetëm për t'i çuar ndonjë porosi. Ato të dyja mbanin po atë qëndrim, kurse për tjetrën, atë që ishte bashkëshortja e Jakomanit, s'di ç'të them pasi, veç asaj here nuk e pashë më.

Tani mund të them se për Idën isha bërë gjithçka, sepse kudo që shkonte ajo më merrte me vehte si shoqërues a ndihmës, si vëlla apo si djalë. Biles më merrte edhe kur shkonte për vizita tek shoqet e miqtë që kishte. Por edhe unë ku nuk e mora. Ajo kishte dëshirë t'i vizitonte shtëpitë myslimane e katolike. Një ditë më kërkoi të shkonim tek halla ime në Najasëm pranë kalasë. Na çoi Xhemali me pajton sepse ajo kishte qejf më shumë pajtonin sesa makinën. Halla si halla, ishte më e mira se të gjitha për nipat, dhe unë për të isha krenar. Ishte një grua e përsosur. Ajo priste e përcillte miq papushim. Sofrat i shtronte në mënyrë madhështore si alla turka, ashtu dhe alla frënga. Të bënin përshtypje ato bukët e qëthit që nxirrte.

Sa shumë u kënaq Ida atë ditë. Asaj i mbeti pishman që s'kishte marrë edhe Xhorxhion. Halla e priti duke i thënë siç e kishte zakon:

- Ardhni të bardhë!

Po ashtu thoshte edhe bashkëshorti i saj, Lau Meta, ai burrë i nderuar. Isai, djali i vetëm, ndodhej shegert bashkë me Nuh Ahmetin e atë ditë s'u ndodhën në shtëpi.

Kjo ishte motra e vetme e babait tim. Atë e kishin fejuar e martuar në katundin Kosmaç. Për këtë, shumë u çuditën, se si Ali Hajdari të

1) Më vonë, gjatë luftën NÇL, kjo ndodhi, u shfrytëzua nga Partia Komuniste si atentat i mirëpregatitur, gjë që ishte krejt e pavërtetë. Më vonë kur ishim partizanë edhe kur u bëmë komunistë por, ne nuk ushqenim ndonjë ndjenjë të keqe për Jakomonin sepse edhe sikur të më ishte ngarkuar prej ndokujt ky atentat, unë s'do ta kisha bërë kurrë qoftë edhe për Idën e Xhorxhion. Por ne jse.

martojë motrën e vetme në një katund të largët të rrethit të Shkodrës siç ishte Kosmaçi. sepse Dobraçi në përgjithësi të gjitha vajzat i çonte në qytet. Pra kjo ishte vajza e vetme që bëri përjashtim nga ai rregull e u martua në Kosmaç me Lan Metën. me një djalë që ishte i përsosur e nga një familje e madhe dhe e pasur. të dëgjuar edhe në qytetin e Shkodrës. Kjo ishte familja e Gavoçëve që kishin në shtëpi Haxhi Qabeje. Lani ishte djalë i vetëm.

Në atë kohë që Lani kishte marrë këtë vajzë, fejesat bëheshin me shkuesi e bashkëshortët nuk e shihnin njeri tjetrin deri në martesë. Si duket këtij djali të bukur e të pasur nuk i kishte pëlqyer bashkëshortja e tij natën që kishte hyrë në gjërdhek. Kur kishte dalë prej andej i kishte thënë xhaxhait të tij që ishte Haxhiu më i madh i Qabesë:

- Nuk e dua atë grua. Nuk e pëlqej në pamje.

Siç thonë halla ime, bashkëshortja e këtij njeriu të shkëlqyer, nuk kishte fjetur me bashkëshortin e saj për një vit a ndoshta edhe më tepër. Nusja kishte fjetur me vajzat e shtëpisë (ishin dhjetë vajza edhe më të mëdha se ajo dhe që ishin të pa fejuara). Për dy prej tyre, babai im si shkues që i shkonte fjala ngado, kishte bërë njërën për kushëririn e tij Asllan Cufin dhe tjetrën për Jakup Ramadanin, djalin e axhës së nënës sime.

Më pas kjo familje u nda. për arsye se naltmadhëria, Zogu i parë mbreti i Shqipërisë, vuri një ligj mbi hoxhallarët, të cilët, pasi të dilnin nga xhamia duhej të ndërronin uniformën. Haxhi Hafiz Goraçi, si hoxhë i madh që ishte, xhaxhai i dhëndërrit tonë Lan Metes, bashkë me dy vëllezërit e tij, me fëmijë e me nipa u larguan nga Shqipëria dhe u vendosën në Damask të Sirisë. Dhe dikush prej tyre në Egjipt. Lani me bashkëshorten u shpërngulën nga Kosmaçi dhe ndërtuan një shtëpi të bukur në shpat të malit në Najasëm. Blenë të gjithë tokat e Vezirit të shtrira në brigjet e Drinit. Thuhet se kur është ndarë kjo familje e madhe paratë nuk mundën t'i numëronin por i kanë ndarë babunë, asaj që mat kallamoqin (1 babunë kishte një ekuivalent peshe prej 1 kuintali). E tillë familje ishte ajo. Këtë gojëdhanë e kemi mësuar prej atyre që kanë marrë pjesë në ndarjen e tyre. Kur ia thosha Lanit këtë (se kështu i thërrisnim) më thoshte duke me ngacmuar me përkëdheli:

- Allahu të marroftë se ti don të dish gjithçka.

Halla ime u vendos në këtë vend të bukur. Për fat të keq të saj, nga trembëdhjetë fëmijë që i lindën, dymbëdhjetë i vdiqën biles vdisnin në moshë të mëdha nga 4-5 vjeç e 12-13 vjeç. Tre shtëpi ndërruan për t'i

shpëtuar atij mallkimi siç thoshin hoxhallarët, një në Najasëm, një në Nagarue të Tapanës, dhe të fundit në lagjen Peres në Shkodër. Dhe prej të dymbëdhjetëve vetëm njeri jetoi u rrit e u martua në shtëpinë e parë që blemë në Najasëm. Kjo ishte një shtëpi e cila Idës i pëlqeu shumë dhe ne atje ndenjëm gjithë ditën; në mbrëmje u larguam me pajton. Ida u la një kartvizitë siç e kishte zakon, që ato të vinin një ditë për drekë. Por siç thuhet në këto raste, nuk ishte kismet që të realizohej dëshira e saj.

Tashmë Ida dinte gjithçka jo vetëm për mua por njihte edhe njerëzit e mi, nga i kisha e nga s'i kisha dhe e dinte cilët më donin dhe cilët s'më donin, biles dinte edhe sëmundjen që kisha kaluar dhe, një ditë kur u erdhi mjeku i familjes ajo e urdhëroi të më vizitonte edhe mua. Këtë s'e bëri vetëm për mua por edhe për Njolën. Por Njola ishte fanatike dhe s'pranoi të zhvishej para doktorit dhe shkoi e u mbyll me çelës në dhomë sepse Ida donte ta zhvishte me zor. U mundova edhe unë të kundërshtoja por ishte e pa mundur sepse Xhorxhio, më kapi e më hipi në tavolinë, kurse Ida, më zhveshi me zor duke më futur edhe disa shpulla të lehta. Doktorin, që ishte me mjekër e shumë serioz, nuk më la kund pa më parë. Dhe në fund, më futi një shpullë bythëve duke më thënë gjysëm shqip e gjysëm italisht "Flutur ragazzo flutur!" Të gjithë qeshën. pastaj ata dolën të përcillnin doktorin e bashkë me ta edhe unë. Të dy bashkëshortët, në kthim për t'u futur brenda, më kapën njëri me njërin dorë e tjetri me tjetren sikur më kishin fëmijën e tyre dhe më çuan deri tek dera ku ishte mbyllur Njola që doli vetëm kur u sigurua se doktorin kishte ikur.

Kjo shtëpi u bë gjithçka për mua. Por edhe unë i kisha bërë ata të më donin shumë. Isha zhivë dhe i kryeja punët me shpejtësi cilatdo që të ishin e ku të ishin. Rrogën që më jepnin, që s'e di nga dilte, nga xhepi i tyre apo shoqëria, sepse ndonjëherë vija edhe ndonjë firmë tek borderotë që mbante kryekapoja. Veç kësaj edhe të gjitha bakshishet që më kishin falur, Ida m'i ruante në një sirtar futur në një kuti të bukur metalike. Gjithë ç'kisha fituar ia jepja asaj dhe vetë s'mbaja asgjë.

Një ditë shtëpia merr një telefonatë nga Roma. Kjo telefonatë për ne, për mua e Njolën, ishte një disfatë, ose një s'di çfarë të them. Senjor Xhorxhio transferohet në Romë në një post të rëndësishëm. Ata të dy, burrë e grua, ishin të gëzuar. Ne ishim jetimë e mbetëm përsëri të tillë. Këto ishin për ne baba e nënë. S'di si t'i quaj këta njerëz që më varfëruan aq papritur trupin dhe shpirtin. Tashmë çifti po bëhej gati për t'u nisur. Ne gjithashtu po bëheshin gati për t'u kthyer andej nga kishim

ardhur, biles do të ndaheshim edhe nga ajo loja e kukllave që u luajt në atë shtëpi. Ata përgatiteshin kurse ne i ndihmonim për të vendosur çdo gjë në valixhet e tyre. Njola do të shkonte në shtëpinë e vet, atje ku e kishte rritur xhaxhai i saj sepse prindët i kishin vdekur. Ajo ishte vajzë e s'kishte rrugë tjetër. Ndoshta po të kishim qenë bashkë në atë shtëpi edhe për disa kohë, mund të ishim edhe bashkëshortë të vërtetë. Por largimi i këtyre bashkëshortëve na largoi edhe ne e, ku ra njeri s'ra tjetri aq sa, zor se mund ta shihnim më njeri tjetrin, ashtu siç nuk e pamë.

Siç duket, bashkëshortët kishin pasur debat për fatin tonë, e timin më shumë, sepse ajo ishte vajzë e pak mund të bënin për të, gjë që i detyrohej zakoneve të vendit që nuk e linin vajzën të lëviste nga një vend në tjetrin. Në mëngjezin e ditës së dytë kur u mbledhëm, ata na thanë të dyve, duke filluar nga Njola:

- Njola! - i thotë Ida - Do të vish me ne në Romë e të bëhesh vajza jonë?

Njola uli kokën dhe nisi të qante me të madhe. Ida e merr dhe e shtrëngon në gjoks e ngaqë s'po pushonte e çoi në dhomën e gjumit. Pastaj erdhi tek ne. Xhorxhioja rrinte në këmbë mbështetur në tavolinë kurse unë karshi tij. Ida vjen dhe më hedh dorën në supe. Sytë i kishte me lot. Ashtu duke qarë e me zë thotë:

- Muhamet, unë them që të hapësh një dyqan me këto para që ke mbledhur.

- Mos Ida, - u hodh Xhorxhioja - po ky s'ka moshë për një gjë të tillë! Ose ta marrim me vehte në Romë ose ta vendosim prapë në punë tek kryekapoja.

- Ah more Xhorxhio, - i thotë - Muhameti është i shkathët e alamet djali. Pak djem të moshës së tij ka në Itali që punojnë?

- Jo moj Idë, dyqani do kapital dhe s'është aq e lehtë sa thua ti!

Ky debat vazhdon një copë herë. Unë rrija pa folur.

- Atëhere s'ka rrugë tjetër - thotë Ida - ta marrim me vehte e më vonë shohim e bëjmë. Marrim dhe Njolën.

-Jo! - i them unë ngaqë kisha qejf të hapja dyqan se edhe kushëriri im Muhi kish hapur një dyqan kinkalerie të cilin edhe Ida e dinte.

- E sheh? - thotë Ida - Ti thua se është i vogël. Pse ia thyen vullnetin djalit? Lere të bëjë ashtu si thotë se ai është i shkathët. Do ta shohësh në Romë se sa do ta ndiejmë mungesë e tij, aq shumë na ka ndihmuar duke punuar më shumë se unë e ti!

U bë ç'u bë, asgjë s'u vendos por gjithnjë unë kisha qejf të hapja dyqan në lagjen Rus ashtu si Muhi e të bëhesha tregëtar. Pas tri ditëve

Xhorxhioja më thotë:

- I kam dhënë urdhër kapos të të futë në një punë të rehatshme!

-Jo, jo - i then unë - do hap një dyqan!

- E sheh Xhorxhio, ke për të parë kur të vijë në Itali e të blejë mall.

Kështu më në fund u mbyll edhe kjo bisedë. I përcollëm ata dy të huaj për në atheun e tyre e më s'i pamë kurrë. U ndamë duke qarë si unë me Njolën edhe ata të dy. O zot! Çfarë bote. Prindët na vdiqën e na lanë jetimë. Njerëzit na hodhën e na pritën si top futbollit. Punonim si hyzmetqarë e na trajtonin më ulët se të tillë. Bota qëndron kokëposhtë. Mbetën prindër për ne dy njerëz që s'kishin si të ishin më të largët sesa dy të një kombësie tjetër. Por bota është e çuditshme sepse pikërisht këta dy të huaj do të luanin aq mirë rolin e prindërve duke na trajtuar jo si hyzmetqarë por si fëmijët e tyre. Shqetësoheshin për ne, qanin për ne, vrisnin mendjen për të ardhmen tonë.

Ata kishin makinë e u nisën. Makina ndali, ata zbritën e na përqaftuan përsëri duke qarë, e lotët u shkonin si ujët e kroit. O zot sa i fortë u bëra në atë moment. I kapa dorën Njolës dhe dy duart tona i çuam përpjetë duke i dhënë lamtumirën këtyre njerëzve të mirë që po largoheshin prej nesh duke qarë. Do të kisha dëshirë të takoja fëmijët e tyre nëse kanë lënë e t'u tregoja se kush ishin babai e nëna e tyre. Në mos i takofsha le ta marrin vesh këtë histori ata njerëz që kanë pasur një baba me emrin Xhorxho dhe një nënë me emrin Ida.

Ata qanin, edhe ne qanim, edhe tani që po shkruaj këtë histori, sepse s'di nëse aty dy engjejt jetojnë apo janë varrosur ndokund të dy, kurtoka s'besoj se i ka kalbur. Sepse toka s'duhet t'i kalbë njerëz të tillë. Ata qanin, Po përse qanin? Qanin ndoshta ngaqë vetë ishin hipur në një makinë por që të dy tërhiqnin nga pas si një rimorkio një barrë të rëndë, një pyetje sfilitesë: Ne po ikim. Po ku po i lemë këta jetima?

Kaluam të dy në atë shtëpi ku kishim lindur e ishim rritur. Aty nuk më prisnin me ato përkëdhelje që ata më jepnin përditë sidomos Ida, sepse Xhorxhio ishte i ngarkuar me punë e pak rrinte me ne. Për ta tani ruaja vetëm respekt dhe kujtime. Paratë që më kishte mbledhur kjo nënë, në qoftë shprehem kështu, i mori nga kutia ku i kishte vendosur dhe m'i dorëzoi. Aty me siguri kishin ruajtur më parë bizhuteritë e saj të arta dhe pas tyre duke i shpërndarë aty këtu aty u vendosën paratë e mia si shpërblim të mundit tim që derdhja nëpër atë shtëpi. Të gjitha këto, bashkë me ndonjë para të gjahut, ata m'i dhanë bashkë me një sasi tjetër, që m'a dhuruan futur në kuletën e saj, të cilën ma vari në qafë ku më shkonte deri tek mesi i belit që mos të ma shihte e grabiste askush.

KAPITULLI VIII

Për çudi natën e parë që fjeta në shtëpi (për këtë mos i ardhte rëndë tim vëllai që tani ka vdekur), në kohën që isha duke fjetur, Hajdari a s'di kush tjetër prej shtëpisë, më kish këputur lidhësen (zinxhirin) dhe kur u çova, Hajdari më thirri:

- Të gjitha këto para janë të tuat? Në cilin kumar i ke fitue?
- Nuk i kam fitue në kumar por janë fruti i mundit të punës tek Xhorxhio.
- Nuk e besoj - tha.

Po unë i thashë, nuk jam si ti që të luaj kumar! Unë kam punuar dhe i kam fituar dhe Ida m'i kishte ruajtur e tani që u larguan m'i dorëzoi. Me këto pare do të hap në Rus një dyqan si Nuhi. Dhe i shkova t'ia merrja por ai më gjuajti me një shuplakë por ajo s'më kapi se e mënjanova kokën.

- Paratë janë të miat se unë kam punuar! Mjaft ke marrë prej meje! Ai më ndoqi të më kapte por unë isha i shpejtë dhe i shpëtova. Më thiri:
- Në këtë shtëpi ka një zot shtëpie e jo dy.

Ju përgjigja i revoltuar sepse tani s'isha më ai që duhej të ulja kokën e të prisja shuplaka.

- Zot shtëpi është ai që e mban shtëpinë e jo ti që rrin gjithë ditën shtrirë pa kapë asnjë punë me dorë - dhe u largova.

Atë natë nuk fjeta në shtëpi. Shkova tek motra ime Ahishja e ja tregova gjithë sa më ndodhi. Ajo më tha që t'ia thoja Cufit, bashkëshortit të saj. Sa erdhi prej pune edhe Cufit ja thashë të gjitha.

- Unë me ato para - i thashë - due me hapë dyqan e due të bëhem tregtar si ti Cuf.

Ai edhe u zëmërua edhe qeshi duke më thënë:

- Mor i shkretë! Në atë shtëpi edhe sikur të çosh gjithë kapitalin e Shkodrës, s'ka mbarësi.

Bashkë me të shkuam në shtëpinë tonë. Hajdarin e gjetëm në pozicionin tipik shtrirë para bletëve duke shkruar ato çudirat e tij. Ai foli shumë por Hajdari nuk u bind aspak duke i thënë vrazhdë:

- Këtu zot jam unë e askush tjetër.

Cufi, ngaqë u hidhërua, më mori me vehte në shtëpinë e tij tek motra. Hajdari erdhi të më kërkonte aty ku isha, tek motra ime. Aty na gjeti mbledhur të gjithë e tha:

- Jam dakort ti jap paratë por kam një plan. Jam ba ortak me Rustem Lopçin për të hapë një dyqan qepje këpucësh në Rus. Dyqanin e kemi gjetë sepse Haxhi Lopçi, xhaxhai i Rustemit i ka lëshuar atij një pjesë të dyqanit që e kemi krejtësisht po iktibari, vetëm me qera.

Cufi, duke e parë këtë iniciativë të tij, që se kishte pasur kurrë mendoi se ja vliente barra qeranë, e vetëm e vetëm ta futnin në punë atë njeri. Dhe në këtë dyqan do të punoja edhe unë si shegert me pagë ditore për të mësuar zanatin. Pra, u bë kështu sepse, kështu do të ketë qenë e shkruar. S'ka se si të ndodhë që munda im, të mos shkonte asnjëherë për mua, por gjithë jetën vetëm për të tjerët dhe tani edhe tek Rustem Lopçi. Dyqani u hap me kapitalin tim. Rustemi ishte mjeshtër që punonte këpucët prej gome me lëkurë të kuqe e të llojeve të tjera. Këpucë këto, që bliheshin prej malësorëve të Malësisë së Madhe e katundeve të tjerë. Unë isha shegert me dy lekë në ditë. Hajdari në karrike e asnjë lloj pune, nga mëngjezi deri në darkë. Bënte muhabete të dervishizmit e lloj lloj muhabetesh që i shkonin edhe mendjes së Rustemit. Ky kishte marrë shegert edhe të vëllain e gruas sepse sipas tyre një shegert nuk bënte punën, këtë punë që s'kishte nevojë për më shumë se një njeri. Pra u bënë dy shegertë. Njëri lante e pastronte dyqanin kurse tjetri blinte simite e lloj lloj gjërash për t'u ëmbëlsuar gojën padronëve tanë biles edhe familjeve të tyre që, bukën duhet t'u çonim nëpër shtëpia. Por kishim bërë një diçka të mirë në atë organizim. Faruku iu çonte ushqimet e karamelet familjes sonë dhe unë familjes së Rustemit. "Hajde, hajde ç'organizim!" Sipas tyre kjo bëhej që shegertët mos kompromentoheshin nga familjet e tyre e mos të humbisnin kohën lart e poshtë.

Ishim me dyqan ngjitur me Haxhi Lopçin me atë njeri që shpesh nuk shiste gjithë ditën asnjë gjë. Më mirë të them sepse ai dyqan ishte i shkretë. E pra ne do të bënim hajër, nga që kryesoheshim nga dy padronë që s'ia kishin parë vetes asnjëherë hajrin, as njeri e as tjetri. Paratë e mia që fitoja në atë moshë të njomë nëpër ata njerëz që i kam përmendur e që m'i kishin ruajtur që një ditë të bëhesha i pasur, natyrisht duke punuar, këta dy parazitë m'i hëngrën brenda gjashtë muajve të gjitha. Se si i zhdukën do të them vetëm kaq. Secili mernte e çonte lloj lloj gjërash në shtëpinë e vet pa hesap sepse ata s'kishin vuajtur e s'e dinin se si ishin nxjerrë ato para që për ta ishin qyl dhe, ashtu siç m'i morën pa të drejtë e mund po ashtu i bënë ruzh e kumbulla. Arritën që në fund të mos kishin të paguanin as edhe taksën e Bashkisë.

Të sharat e Haxhi Lopçit që s'kishte marrë qera veçse dy tre muaj s'kishin të sosur.

- Hajde, hajde, - i thotë atij Hajdari - mos u bëj merak se Muji ka për të punuar e ka për të t'i sjellë paratë e qerasë!

Dy padronët, bashkë me dy shegertët, dolën në rrugë të madhe biles pa këpucë në këmbë. Se ku kishte vajtur gjithë ai mall kur në dyqan "shitet" dhe gjë s'fitohet ç'pret? E si mund të fitohej në atë dyqan ku njeri punonte e tre rrinin? Si mund të kishte fituar ai dyqan që u mbyll për turp në një kohë kur s'kishte dyqan që s'fitonte e s'kishte tregtar që s'pasurohej? Vetëm Hajdar Alia e Rustem Lopçi falimentuan në atë tregti që edhe i vdekuri bëhej i gjallë e fitonte diçka, sepse me ardhjen e Italisë ishte hapur ngado punë.

Ah Xhorxhio? Sa mirë kishte menduar sepse unë s'isha i aftë për të mbajtur dyqan! Jo sepse s'punoja. Por isha i vogël e i pafuqishëm e nuk më linte kush të bëja si mendoja. Kur e ke parazitin mbi kokë asnjëherë dhe askush nuk bën hajër. Dyqanit iu vu dylli i kuq sepse veç të tjerash, kishin edhe dy borxhe për të larë, një Bashkisë e tjetrin Haxhi agës.

Unë u shkëputa prej këtyre njerëzve, prej këtyre dervishëve që s'kishin asnjë lloj bekimi. Kjo ishte edhe më e mira për mua, sa më larg tyre! Sepse kur s'ke çfarë të bësh të vjen të pëlçasësh. Kisha iniciativë. Më donin sepse fatkeqësitë natyra m'i kishte sjellë pa pushim. Por isha i guximshëm dhe i pa mbrojtur për t'i përballuar të gjitha duke iu vënë punës, të vetmit mjet për t'i siguruar njeriut jetesën. Tashmë s'e kisha liden, as Xhorxhion. Por kisha kapon atë burrë që ishte sipërmarrësi i dy rrugëve të mëdha: asaj nga qyteti i Shkodrës e deri tek Hani i Hotit si dhe asaj të Golemit që shkonte deri në fushën e aviacionit e tek ura e Mesit. Përveç këtyre punonim edhe për ndërtimin e hidrovorit të madh për të sjellë në Shkodër ujin e borës së Cukalit. Ky u ndërtua atje ku sot është fabrika e përpunimit të duhanit e disa ndërtesa të tregtarëve të Shkodrës. Menjëherë shkova e i thashë se si më ndodhi. Ai u pezmatua e shau në gjuhën e tij italisht që diku e kuptoja e diku jo. Ai më shihte me keqardhje duke më thënë:

- Ah Muhamet! Bëre shumë gabim që nuk shkove në Romë me liden e me Xhorxhion. Sepse ata të donin më shumë se gjithkush. Se edhe ti mor bir ishe për t'u dashur.

Pastaj më dha shpejt e shpejt një letër që ma futi në një zarf.

- Do t'ia çosh - më tha - dy konduktorëve të rrugëve.

Dhe mbi zarf kishte shkruar emrat e të dyve. Të dy i njihja. Njeri ishte qytetar i Shkodrës, Hamza Duka, e tjetri nga Vlora, Perlat Rexhepi. Hamza Duka ishte një njeri i mirë dhe ishte dhëndër i Dobraçit sepse kishte marrë motrën e Lutit për të cilën kam folur. Ai kishte idealet e tij dhe në to ishte i vendosur. Ishte zogist, simpatizant i mbretit Zog dhe

në atë mënyrë nderonte duke vënë shuplakën në gjoks. Po ashtu edhe tjetri që e njihja prej kohësh në Rus sepse vinte tek Karint, që kishin një zdrukhtari ku punonte Tuk Jakova dhe Kristo Themelko. Perlat Rexhepi edhe ai kishte idealet e tij. Në atë kohë pak e njohëm por më vonë. pasi fillova punë ndër ta. e njoha mirë. Se si, po e shkruaj më poshtë, sepse kur fillova punën kisha në dorë vetëm një lopatë.

Një ditë punoja në rrugën e re, nga kreu i Rusit deri tek gusha e Shtojit të Ri, pra ç'përfshinte teritori i Dobraçit. Punoja "sa m'u gjind Kola në punë" si i thonë. Mbushja 5 a 6 gropa me çakull e asgjë më tepër. Më mirë të them rrija deri sa të vinin konduktorët që bënin kontrollin dhe iknin në qytet. Të dy më njihnin e të dy më donin. Më thërrisnin të dy Muhamet sipas emrit që kisha në bordero. Hamzi, kur kalonte në mëngjez më thoshte.

- Për mua n'daç puno n'daç mos, por rueju prej atij komunistit se ai të spiunon tek kapoja.

Po ashtu edhe Perlati që m'a thoshte duke qeshur:

- Ti për mua shko e ngrifi leqet ditën që inspektoj unë, por ditën që është Hamzi ruaju prej tij se të spiunon sepse është Zogist.

Pra padronët e mi kishin të njejtën parrullë por preferenca të ndryshme. Puntor isha vetëm unë. Meqënëse ata e shihnin se unë s'po bëja ndonjë punë më dhanë porosi të gjeja edhe një puntor tjetër. Unë që u bëra si kryepuntor mora në punë edhe një shokun tim të ngushtë që e kisha edhe komshi, Fadil Danin. Mua më paguanin tre lek në ditë kurse Fadilin, dy. Kështu pra paguheshim në atë punë.

* * *

Ushtria italiane, që tashmë kishte pushtuar vendin tonë, kishte dislokuar në Shkodër një divizion. Atë e komandonte një gjeneral rreth moshës 50 vjeç me pak mjekër. Burrë i mirë dhe shumë i dashur. Ky divizion doli nga kazermat dhe erdhi e u vendos në dy tokat e mëdha që ishin në afërsi të shtëpisë sonë. Në Begeshin e dajave e në tokën e Beq Nezirit. Gjenerali, meqënëse ishte afër, kërkoi tek ne një dhomë për shtabin e divizionit. Hajdari ia dha. Por ai s'flinte në dhomë se përdorte çadrën. Aty ai kryente vetëm punët e zyrës. Dhe që mos kishte hyrje dalje të përbashkët me familjen i hapën asaj një derë të veçantë, kështu që prej tyre s'kishin ndonjë besdi. Prifti i divizionit, me gradën e togerit, i cili jepte meshën çdo të dielë, kishte edhe ky në atë territor çadrën e tij. Ato çadra ishin me shtrat xhiblik (mbuloja) e një tavolinë pune.

Gjenerali kishte dy ordinanca, njerin për punën e vet e tjetrin për

ushqimin e nevojat e tjera. Njëri prej tyre ishte kalabrez me emrin Xhelal, dinte shqip biles mirë dhe aty mësoi edhe më mirë. Ishte njeri i mirë. S'kishte më shumë se 25-26 vjeç. Me atë gjeneral kishte qenë edhe në luftën e Abisinisë në kohën e pushtimit. Ishte i martuar dhe gruan e kishte lënë në Milano. Kishte pa shkuar në shtëpi tetë vjet dhe me njerëzit e shtëpisë komunikonte vetëm me letra. Një ditë u gëzua shumë kur i erdhi një telegram urgjent që i thoshte se e shoqja i kishte lindur djalë. Megjithëse kishte 8 vjet pa shkuar në shtëpi e s'dihej nga doli ai fëmijë kjo s'kishte rëndësi për Xhelalin dhe hallva u bë deri në gju e s'mbeti kush pa ngrënë. Biles Xhelali e bënte hallvën të mirë sepse ishte edhe guzhinjer i Gjeneralit. Përveç hallvës ndau edhe dhurata të tjera që na i dha edhe në fëmijëve. Megjithë këtë gëzim që mori për lindjen e djalit Gjenerali nuk i dha leje sepse Italia fashiste pritej të sulmonte edhe Jugosllavinë.

Kjo ishte edhe arsyeja që ky divizion i armatosur deri në dhëmbë, ishte dislokuar në fushë, në tokat e Dobraçit. Artileria e rëndë kundër ajrore, në të cilën një grykë topi arrinte deri në 10 metra ishte vendosur në tokat Xhelete gjysmë e futur në dhe në gropat që kishin bërë për t'i maskuar. Depoja e municionit të tyre ishte vendosur në shtëpinë e Faslli Reshitit kur kishim ndenjor edhe në atë vit që dolëm nga shtëpia jonë. Për çudi, ky municion aq i fuqishëm ishte vënë në mes të Dobraçit ku edhe shtëpitë ishin afër. Një ditë rreth orës 11 pas dreke 15-16 aeroplanë bombardues jugosllavë bënë një sulm në qytetin e Shkodrës ku bombarduan urën e Bunës dhe atë të Bahçallëkut. Bombarduan gjatë një çerek ore duke u sjellë rrotull mbi Shkodër e Tarabosh. Aeroplanët vinin nga dy-tre në drejtim të Hanit të Hotit dhe jo shumë në lartësi. Artileria, që ishte vendosur aty ku thashë, fillon qitjen e saj ku secili top shtinte tre herë sa hapje e mbyllje sytë. Ato kishin një krisëm që të shtinte hatanë por jo gjithkujt. Për Kadenën tonë, vjerrën e Hajdarit ajo që e tmerrshme, sa shkoi e u fut në ato bodrume të thella e të errëta të shtëpisë duke bërtitur në kupë të qiellit prej frikës. O zot! A kishte burrë nëne ta kapte e ta qetsonte atë grua? Nuk dilte prej andej aq shumë i trembej vdekjes, ky njeri, që sipas mendimit tim, kishte bërë më shumë keq se mirë, e sidomos për mua. E kam thënë në atë moment që isha fëmijë dhe e them papë tani:

- Ajo ka bërë të gjitha mëkatet në këtë botë, ndaj bërtiste prej frikës që e kishte kapur?

Më kujtohet buka që më vinin në tepsinë e trashë një pëllëmbë e që peshonte 15-20 kile e që e ngrinin bashkë nënë e bijë, kurse unë që

s'isha më shumë se 10-12 vjeç, duhej ta çoja deri në Shkodër për ta pjekur e ta sillja prapë. Gjithnjë e çoja ndërmend edhe kur po kërcisnin topat, por tani, kur më tekej thoja edhe jo dhe s'lëvizja vendit. Por edhe ato, s'rrinin indiferente. Sepse kur nuk jua kryeja punën, më linin pa bukë. Atëhere i thoshin Hajdarit:

- Yt vëlla nuk e çon bukën e s'kemi ç'ti bëjmë sepse vetëm mund të rrihemi me të.

Një ditë po kaloja me atë bukë të shkretë në kokë për ta çuar në furrë. Në krye të Dobraçit, buzë një kanali, shpesh rrinte një djalë duke lexuar libër apo gazetë. Se kush ishte nuk e njihja. Aty këtu ishte hapur termi komunist. Por çfarë ishin e me çfarë merreshin këta njerëz nuk e dija. Biles na dukeshin si gogolë sepse të tillë i bënim. Se gjoja kishin brirë e s'ishin si gjithë njerëzit. Dikush thoshte se janë të pasur e kanë napolona ari, lira e stërlina. Por deri atëhere s'i kishin parë. Aty këtu flisnin se kryetari i tyre është Duli i Faslli Ademëve. Pra pronari i Taraboshit. Ai brirë s'kishte por napolona ari ishim të bindur se kishte, sepse ai ishte më i pasuri. Kishte ndërtuar një vilë në fund të Rusit afër fabrikës së Taraboshit, një vilë madhështore dy katëshe. Dhe oborret e saj prej disa dynymëve ishin bërë park e aty ishte imituar Mali Tarabosh. Kështu që ishim të bindur se vila e tij patjetër kishte para.

Djali, kishte një laps e një letër në dorë, më shihte mua me atë bukë në kokë dhe, vizatonte a shkruante s'e di, sepse unë kisha hallet e mija e buka mbi kokë sikur m'i shtypte mendimet. Kur u ktheva me bukë e pjekur, që e kisha përsëri në kokë ai më tha:

- O çun, hajde këtu, lere bukën në tokë!

Ai e kapi dhe e peshoi në dorë:

- Pu, pu, pu! - tha - Gjithë këtë peshë të kanë vënë në kokë mo i shkretë?

- Eh! Tani s'ashtë asgja se a pjekë dhe a lehtësu, por t'a shihje ma parë kur e çova!

- Po përse s'e pjek në shtëpi? S'keni dru apo furrë e saç?

- Jo, kam furrë, saç e dru boll, por s'kam njerëz për ta pjekë, sepse zonjat e shtëpisë nuk janë nga katundi Dobraç, por nga qyteti e s'dinë të pjekin bukë.

- Përse nuk dinë? Po kur e kanë gatue s'i s'dinë ta pjekin.

- Atë mor shok, që s'ta di emrin, nuk e di - i thashë - por këtë punë unë e bëj prej vitësh, ditë për ditë.

- Nuk kam ç'me të falë - tha - por po të jap këtë letër!

Ajo ishte një letër e trashë, ku më kishte vizatuar mua me bukë në

kokë O Zot, sa të vogël më kishte bërë mua dhe sa të madhe tepsinë mbi kokën time. Sa bukur më kishte nxjerrë fytyrën, e dy duart me të cilat mbaja tepsinë. Dhe me atë veshje as të mirë as të keqe, sepse, siç e kam thënë, për aq kohë sa kisha leqet në dorë nuk mbetesh pa gjë. Pra nuk isha shumë keq.

Tashmë ushtria italiane kishte sulmuar Jugosllavinë dhe ai divizion që ishte në Dobraç ishte shpërngulur. Ajo pjesë ushtrie që kishte mbetur ishte në kazerma.

Një natë, aty ku flija në dhomën e madhe ku u kalbën qepët që kam folur, aty nga mesnata, më del gjumi prej një zhurme. Isha zgjuar dhe zhurmën e dëgjoja por kisha frikë të zbuloja kokën sepse dëgjoja fjalën komunist. Thashë me vetje se ata kanë ardhur në shtëpi e kushedi se ç'po na bënin (mendoja gjithnjë atë komunistin me brirë). Ky muhabet kishte filluar prej kohësh e s'po pushonte. Unë u torturova në shtrat dhe dalëngadalë zbuloj pak jorganin sa për të nxjerrë njerin sy dhe me të shoh të parin atë që më kishte pikturuar me bukë në kokë. Ky pra ishte Jordan Misja, shoku Jordan siç i thoshin shokët. Tjetri ishte Tuk Jakova të cilin e njihja mirë se ishte shegert tek Karint në zdrukthtari. Ishte gjithashtu edhe Perlat Rexhepi konduktori im, si dhe Sadik Bekteshi që e njihja sepse gjithnjë kalonte nëpër Dobraç me një gomar të ngarkuar me dru. Të ëmën e kishte hyzmetqare tek Dan Hasani, e njihja mirë se, kur zija ndonjëherë shapka e rosa, i çoja edhe në atë shtëpi ku m'i blinin mirë sepse i preferonin shumë. Ishin edhe dy tre të tjerë që nuk i njihja si Qemali, Ramadan Çitaku, Sadik Premtja e ndonjë tjetër. Këtu mernte pjesë edhe vëllai im Hajdar Alia që i kishte mbledhur në shtëpinë e tij, Riza Ymeri që kishte qenë në arrati për gjak, Haxhi Hajdari që ishte shoqërues i Riza Ymerit e ndonjë tjetër si Shaqir Selami etj. Pra një mbledhje e tillë u bë për herë të parë në shtëpinë tonë rreth vitit 1941, shumë kohë para formimit të Partisë Komuniste.

* * *

Unë, në këtë kohë punoja në tokat tona dhe bëja tregti duke shitur lloje të ndryshme pijesh nëpër kazermat e ushtrisë italiane. Dola nga puna sepse nuk kisha leverdi të rrija atje me pagën prej 3 lekësh në ditë sepse tani fitoja më shumë. Mora përsipërtë punoja katër parcela bostani. Parcela e parë ishte e dajave të mi e dyta e Asllan Cufit, kushëririt tonë, e treta e Mal Metit edhe ky rridhte nga fisi ynë dhe e fundit e Latif Alushit edhe ky, katundar nga Dobraçi. Prej këtyre parcelave të mbjellë në bostan e pjepra merrja 6 napoleona rrogë për të dy muajt korrik e gusht. Të gjitha

këto parcela ishin pronë e kazermave të ushtrisë italiane. Kisha hyrë në tregti me ta se edhe gjuhën e zotroja mirë. Isha i shkathët e i papërtueshëm. Kështu që një ditë kryeguzhinjeri që ishte kapural magjor më erdhi me një çifte në dorë duke më thënë:

- Nëse do të më japësh 150 kokrra bostan e pjepra unë do të jap çiften.

Pesha e bostanëve ishte 3 kile e sipër. Ramë dakord që unë t'i jepja 100 kokrra dhe ai pranoi.

Çdo pronar i bostanit më jepte dy kokrra në ditë për t'i ngrënë. Por këto edhe sikur të mos i haja nuk mjaftonin për atë kontratë. Këtu e rëndova ndërgjegjen time gjë që e kisha bërë rrallë ose asnjëherë. I mora secilit edhe nga 5 kokrra më tepër në ditë. Këtë nuk e kisha të vështirë sepse isha dhe roje. Kështu që me 100 kokrrat unë fitova çiften, pushkën e gjuetisë. Pra u bëra gjuetar me çifte, pushkë dygrykëshe. Fishekë kishte boll, ishin të lirë dhe unë kisha para. Tani nuk u bëra vetëm me çifte por edhe me rrip fishekësh e me çizme, që i thonë gjueti e kategorisë së mesme e jo gjueti si dikur, zbathure që vuaja me orë përtë shkrirë këmbët që më kishin ngrirë pas çorapit e këpucës prej akullit. Tani isha më i veshur, më i rritur dhe më i përgatitur për gjueti që aq shumë e kisha me qejf. Por se si do të përfundojë me Dulin një zot e di.

Po atë ditë, Duli na vjen në shtëpi prej dyqanit të bukës ku punonte. Nuk na vjen si zakonisht me rroba të mira e këpucë të përsosura, që i blinte ku të ishin më të mirat. Për ne, sidomos mua e Jonuzin e vogël, as i shkonte mëndja. Them Jonuzin e vogël sepse ngaqë shkoja, ai më vihej pas duke më kapur ose prej xhakete ose prej pantallonash. Siç thashë na erdhi Duli por çfarë Duli. O zot! Ishte veshur si fashist me një kësulë të zezë me një tufë deri në gjysëm të shtatit. Me pantallona ushtarake bojë kafe e me një shirit për anash sikur ishte ndonjë gjeneral. Xhaketën e kishte plot me stema të fashizmit e të thurrur në gjoks e në anët e krahëve. Mbante një rrip mesi të kuq me kokën e Duçes në togëzën e tij. Gëzimi i tij ishte në kupë të qiellit dhe më thotë:

- Nxirre mor nxirre atë çifte që ke ble ta shoh se s'kam nevojë për të, unë po shkoj në Romë e do ta blej disa herë më të mirë!

- Mirë, mirë, - i thashë - blije por ban mirë që këto rroba t'i çosh sa më parë atje ku i ke marrë se ne as kemi qenë fashistë e as do të bahemi të tillë! More trup pa tru!

Hajdari më pa duke qeshur, që s'mbaj mend të më kishte parë ashtu herë tjetër:

-Mirë thotë Muji, - thotë ngadalë se fjalët i nxirre të sakta e të

Ilogjikshme pamvarsisht se nuk punonte - leri more këto gjëra e mos u merr me kësi punësh! - dhe asgjë më tepër.

Por Duli është Dul e asnjëherë nuk pranonte mendimet e të tjerëve, edhe sikur të ishin nga më të mirat. Ai patjetër do të thoshte "jo!". Por për mua kjo veshje e tij ishte një fat biles i madh që e kishte me aq qejf. Sepse në vend të ma merrte ai jo vetëm që s'e bëri por as që i ra ndërmend për të. Dhe nga ky qejf që kishte s'e mbante vendi e harroi kostumin e tij të mirë prej stofi anglez të blerë tek Pistulli. Ato i la në shtëpi dhe iku ashtu siç ishte i veshur e s'u pa më për 6 muaj. Pra kostumi i tij më mbeti mua megjithëse ishte pak më i madh. Por mua më shkante dhe më kënaqi e më gëzoi megjithëse ai nuk më tha ta merrja. Atë pra e veshja, e përdora dhe e grisa në trupin tim. Por ama 101 herë ma ka përmendur deri në luftën NÇL. S'diti ta harronte njëherë, por gjithnjë "kostumin tim..".

Një ditë Jordani, që tashmë e njihja se rrinte nëpër Dobraq, aty këtu herë i vetëm e herë me ndonjë shok, kësaj here ishte me një shok që s'e kisha parë kurrë. Ky ishte studenti Isa Agoviku që banonte në Rus dhe që e njihja mirë si familje, sepse banonin afër motrës sime në Dërgut. Isai më thërriste Muj ndërsa Jordani, Muhamet. Në muhabet e sipër më thanë:

- A mund të na kapësh një mi se të paguajmë.

- Jo një, por edhe dy e më shumë - u thashë.

Po na kape një mi me këtë madhësi, duke ma treguar madhësinë me dorë, do të ta falim këtë stilolaps.

Detyra m'u ngarkua dhe duhej kryer sepse do të fitoja një dhuratë që e kisha aq qejf. Këtë s'e kisha zor sepse kotecat e kallamoqit ishin nëpër oborre të shtëpive gjithkund në Dobraq. Nëpër koteca minjtë kishin vilat e tyre ku ushqeheshin, luanin dhe shumëzoheshin sepse ushqimin e kishin të mirë e të bollshëm. Kisha çark nga ata të mëdhenjtë që përdoren për të zënë gardelinat. Ishin me dy dhoma, i ngreha të dyja. Vura brumë buke misri me vaj ulliri, ushqim që u pëlqente shumë. Sapo ta prekte miu, dera e dhomës së kafazit mbyllej menjëherë. Në njërin nga dhomat kishin hyrë dy minj, një i vogël e një sa një kotele me një bisht të gjatë që kalonte shuplakën e dorës. Në dhomën tjetër ishte futur një mi tjetër me madhësi mesatare. Ata donin vetëm një e unë zura tre, kështu që stilolapsin e kisha të sigurtë. I bëra punët e mëngjezit me shpejtësi sepse doja të shkoja atje për të fituar atë çmim që ishte aq i shtrenjtë për mua.

Kisha lënë orarin dhe, në atë orar fiks i gjeta të dy djemtë e mrekuullueshëm, njeri ortodoks e tjetri mysliman, të dy qytetarë nga

Shkodra. Tashmë të dy i njihja e më donin. Isai po lexonte një letër. Ai ishte një student gjithmonë i thjeshtë, me kokë mbi libër, ishte një njeri fjalëpak e gjithnjë të bënte për vehte me buzëqeshjen e tij. Ndërsa Jordani ishte tip serioz, tamam tip mësuesi. Ia çova minjtë dhe ata u gëzuan sikur tu kisha shpënë ndonjë dhuratë të çmuar. I panë një copë herë dhe Jordani e hodhi pamjen e tyre në letër, duke pikturuar në fund të fundit edhe ato kafshë që janë edhe të dëmshme por edhe të dobishme. Filluan të bisedonin italisht. Por aty për aty Isai i tha: "Mos se kupton italishten!" dhe e kthyen në frëngjisht duke biseduar bashkë mësues e student. Fjalët e para i kuptova, sepse pak a shumë dija italisht. Bëhej fjalë për të më besuar një detyrë delikate. Por kur filloi frëngjishtja nuk mora vesh asgjë. Më dhuruan stilolapsin sipas fjalës e bashkë me të edhe një fletore ku ishte futur edhe një vizatim i kanaleve të rrugës së Dobraçit, aty ku ata rrinin e që deri atë kohë unë nuk dija gjë. Por tani isha duke marrë vesh se përse rrinë e ç'detyra u kishin vënë vehtes. Më thonë:

- A mund të na kryesh një punë?

Mendova se kishin nevojë për ndonjë gjë. Por ata donin që unë t'u shërbeja. Por çfarë ishte vallë kjo kërkesë e tyre që tashmë dija se kush ishte Jordani dhe Isa Agoviku. Ishin komunista por jo me brirë siç mendonin disa atëhere. Tani kisha tjetër mendim për këta njerëz që kishin gjetur strehë në Dobraçin tim. Më thonë:

- A mundesh që këtë mi (duke më treguar atë me bisht të gjatë) ta futësh në filan shtëpi?

Ajo ishte depo e predhave të artilerisë.

- Po përse? - u them unë - dhe çdo të dalë nga kjo?

- Ka shumë! - më thotë Jordani - dhe aq shumë sa do ta marrin vesh gjithë Dobraçi e qyteti i Shkodrës.

- Po çfarë do të bajë miu në atë depo?

- Do të bajë shumë. Ne, këtë mi do ta lyejmë me benzinë e do t'i lidhim një spango për bishti. Ti këtë spango do ta mbash në dorë në afërsi të depos. Para se ta lëshosh t'i vësh shkrepsen. Por si mund të futet miu në këtë depo?

- Shumë kollaj - u them.

- Si kollaj? Ajo ruhet me roje.

- Tek rojet unë punoj dhe, me një ose dy gota verthmuth unë mund ta largoj atë nga objekti.

Ky ishte edhe një zanat tjetër. U shisja ushtarëve lloj-lloj pijesh.

- Nuk ashtë e lehtë! - më thanë - sepse ti mund të kompromentohesh

dhe pastaj i ziu ti se ç'fatëkeqësi mund të pësosh pas kryerjes së kësaj detyre.

Me thënë të drejtën u tremba pak ose më mirë të them më trembën sepse kjo nuk ishte ndër cilësitë e mia. Ata kishin të drejtë meqë unë isha djalë në këtë shtëpi që ishte bërë e para bazë e tyre në fshat, e atë ata duhej ta ruanin, aq më tepër mua. Logaritë i kishin bërë mirë. U futa në mendime edhe unë. Veprën që më besuan doja ta kryeja. Biles edhe nga kurioziteti se ç'mund të bënte ai mi. Por kishin harruar se kjo e shkretë depo ndodhej në mes të njëzet e ca shtëpive. Të gjithë ishin farefisi im, si dhe shtëpi të tjera që ishin në krushqi e miqësi me fisin e Ademëve të Hysen Alisë. Ky vendim pra ishte marrë, atë do ta ekzekutoja duke m'u ngarkuar vetëm prej atyre të dyve. Atëhere paraqita një tjetër variant që s'kishte nevojë për t'i dhënë pijen ushtarit që shumkush ishte ushtar prej 8 ose 10 vjetësh, larg familjes.

Depoja ishte në mes të bahçeve të vogla që kishin shtëpitë përpara. Bahçja e Haxhi Velisë vinte deri nën strehë të kësaj depoje. Ajo ishte shtëpia ku dikur banuam ne e që tani ishte kthyer në depo predhash, të marrë me qera nga shtabi i divizionit i dislokuar në Dobraq. Pronar i saj ishte Faslli Reshiti, i vëllai i Gjyles e Dushit për të cilat kam folur. Pra unë atë shtëpi duhej ta hidhja në erë, do ta digjja duke mos marrë parasysh se ç'pasoja do të sillnin shpërthimet e gjithë atyre predhave.

Nuk qe aspak nevoja të pyesja e të diskutoja më tepër. Miu u lye me benzinë dhe afrohem dalëngadalë rrezës së gardhit kur roja italiane ishte duke luajtur me disa kalamaj, njerin prej të cilëve e kishte në krahë duke e përqaftuar. Në rrëzën e çatisë i fut shkrepjen miut që u tërbua. Ashtu siç qe me shpejtësi hyri në vrimat e derës së asaj depoje që kishte me qindra arka. Nuk më pa askush, kur shkova atje ku e kisha lënë me Isain e Jordanin, që nuk i gjeta. Doja t'u tregoja se miun e futa të ndezur brenda në depo. Meqënëse nuk i gjeta ndenja në rrugë me shishe të verthmuthit që po ua shisja disa ushtarëve të tjerë mbi urën e Bicës së Cafit, që ishte mbi 100 metra larg asaj depoje. Kaloi pothuajse gjysëm ore dhe e pashë se gjithçka kishte dështuar. Se ç'do të ndodhte nuk e dija. Po mendoja nëse duhej të fusja më shumë se një mi. Por sido që të ishte ata të dy që kisha në kafaz i kisha lëshuar e s'kisha ku t'i merrja.

Italianëve që më ishin mbledhur, rreth 10-12 veta, vazhdoja t'u shisja shishen e dytë, papritur gjëmoi si të shkrepinte rufeja që i çante shtyllat e telefonit apo pishat gjigande duke i bërë copë e copë. Muret, dritaret dhe çatia e depos fluturuan. Ushtarët morën dhenë. Familjet,

kush nga dera e kush nga dritarja i boshatisën shtëpitë duke ikur me tmerr. Predhat që pëlcsnin fluturonin duke dhënë një zhurmë të tmerrshme. S'mbeti derë e xham pa u thyer nga të gjitha shtëpitë. Shpërthimet vazhduan gjithë ditën por për fat të mirë pa dëm në njerëz. Vetëm një shtëpi u dogj. Në shtëpitë u bënë dëme të mëdha. Nuk u mor vesh se si ndodhi kjo djegje e ky shpërthim se, në të kundërtën, unë dhe shtëpia ime, do të vuanim të zitë e ullirit, edhe për faktin që në shtëpinë time banonte edhe komandanti i divizionit, gjeneral-majori. Të gjitha shkatërrimet që u bënë në këto shtëpi komanda italiane i shpërbleu. Ky aksion për mua ishte krejtësisht i rastësishëm sepse, unë e them ndershmërisht, në atë kohë unë s'isha në dispozicion të kurrkujt, biles me italianët unë kisha hapur një tregti nga e cila nxirrja fitime të mira. Ishte tregtia e vermuthit i cili asnjëherë s'më mbetej pa u shitur.

Aksioni që kishin menduar ata dy djemtë, u realizua nepërmjet meje plotësisht dhe ata tashti po më kërkonin. Më gjetën duke u kthyer nga gjuetia, në afërsi të xhamisë të rrëzuar, tek varrezat e Dobraçit. Të dy më përqaftuan dhe, Isai duke qeshur më rrotulloi disa herë sa m'u morën mendë. Kisha vrarë një shpend gjigant, një pelikan që me gushën e tij mund të bëheshin dy dajre të mëdha. Kur e panë ata u çuditën e më pyetën se ku e si e vrava. Unë isha krenar sepse pelikan nuk kisha vrarë ndonjëherë. Ju them se e kisha vrarë në bishti lqindisë që futet thellë në liqen pas pyllit tonë.

Më ishte afuar një tufë pelikanësh, që gjuanin peshk siç e kishin zakon, duke notuar në tufa e duke e marrë peshkun përpara. Atëhere, me mjeshtërinë e tyre, me atë sqep të gjatë, e gjuajnë peshkun që mund të arrijë edhe 2 kg. Kur e kap, e ngre kokën lart duke e kaluar nëpër atë gush gjigante e duke e futur në stomak. Njeri prej tyre (pelikanëve), fluturoi mbi mua kur isha mbështetur në mes të mrinave, duke ndenjmur me çifte në dorë e duke pritur shpendin gjigant me ato krahë që, secila arrin deri në një metër. Ai më vjen si një reaktiv mbi kokë rreth 20-25 metra lart. Unë u bëra gati dhe e qëlloj. O zot, Tre saçme i bien mu në zemër dhe ai bie top në atë breg, duke më futë tmerrin sepse sikur të kishte rënë mbi mua do të më kishte palosur në tokë. Ai ra rreth tri metra larg meje. Kishte ngordhur por unë kisha frikë ta kapja ngaqë ishte i madh.

- Këtë shpend mund të ta blejë Dyla i Faslli Ademëve, njeri prej milionerëve të Shkodrës, për ta bërë dajre - më tha Isai, ndërkohë që Jordani vizatonte diçka në letër, ndoshta pelikanin.

Çova pushkën në shtëpi, sepse ajo ishte për mua e dashur dhe e

nevojshme por ishte edhe pa leje dhe e mbaja kontrabantë. Policia e xhandarmëria, karabinieria ose policia financiare të ndiqte me kuaj kudo për të ndaluar, sepse mbaja një armë pa leje. Dhe një ditë u zura ngushtë me ta.

Ata dilnin nga dy vetë patrullë majë kuajve të shpejtë e hamshorë. Unë po gjuaja në bregun e liqenit të Shkodrës. Më panë e më ndoqën duke u rënë bilbilave që të futnin frikën. Ata vrap dhe unë vrap sepse s'doja ta lëshoja çiftin. Nga ndjekja, pengohesha nga kanalet e mëdha të asaj fushe që rri gjithnjë e mbytur nga ujrat e shumta. Edhe kuajt mezi dilnin nga balta, megjithëse ishin të shpejtë dhe më ishin afruar mjaft. I isha afruar bregut të Vijës së Lugut. Ajo ishte e gjërë rreth pesë metra ndoshta më shumë dhe e thellë katër pesë metra, si përrua. Por siç e kam thënë unë isha i shpejtë si atlet. Nuk kërceja por fluturoja. E dija që isha në afërsi të asaj vije që më shpëtoi prej tyre. U hodha me të gjithë fuqinë nga bregu në breg me çifte në dorë. Njeri që më ishte afruar shumë ra me gjithë kalë brenda dhe pas tij edhe tjetri. Unë vrapoja me gjithë shpejtësinë pa u ndalur e tashmë e kisha kaluar gjysëm kilometri e njeri s'shijja të kishte dalë prej vijës. Shpëtova. Gëzohesha duke e puthur atë çifte, disa herë. Më shpëtuan këmbët e mia të shpejta e siç thonë "kambët e lehta, faqja e bardhë!" E pra duhet t'u besoja të parëve tanë që i kanë thënë ato fjalë.

Kështu, sipas fjalëve të Isa Agovikut, mbërrita tek Dyla i Faslli Ademëve, kurioz më tepër për të biseduar me të, sesa për paratë që do të fitoja, sepse për këtë kisha dëgjuar se ishte kryetar i komunistëve. Ishte alamet djali, i shëndoshë, i gjatë, me bark të fryrë, i qeshur e i dashur me njerëzit por, brirë s'kishte sepse të paktën ky si kryetar i komunistëve duhej patjetër t'i kishte. Sepse kështu flitej. Thuhej edhe se, ata kanë para shumë. Por kjo ishte për t'u besuar sepse Dyla, me të vërtetë mund të ishte kryetar i tyre përderisa kishte para më shumë se gjithkush në Shkodër. Por edhe diçka tjetër kishte ky njeri.

Njëherë, në kohën e Zogut, kur ishin kapur prej policisë Qemali, Vasili etj, si koministë, ishte kapur edhe Dyla i Faslli Ademëve. Edhe kjo pra dëshmonte në atë që Dyla kishte qenë komunist. Por ai nuk ishte dënuar, vetëm sa kishte qëndruar në hetuesi, sepse milioneri Faslli Ademi, pronar i Taraboshit, xhaxhai i tij, nuk e la të nipin të dënohej. Por me mendjen time ai prapë ishte komunist e biles kryetari i tyre.

Shkova me shpend në dorë. Më priti sekretari i tij, Sert Malja, që e kisha edhe shok shkolle e Mejtepi.

- Ku e more këtë mor Muj? - më thotë.

- E kam vrarë, - i them.

- Posi mor, kush ta beson?

- E kam vra me të vërtetë, por më ço tek zotnia jot sepse më kanë thanë se e blen për të ba dajre.

Ai qeshi e më mori pelikanin. Mua nuk më futi brenda në fabrikë, më la në koridorin e saj. Pas një çerek ore më thirri duke më thënë se më kërkonte zoti Dyl. Ai sa më pa më thotë i çuditur e me mosbesim:

- Pse mor, ti e ke vrarë këtë?

- Po zotni - i thashë unë.

- Si more kështu? - më thotë - Po ti s'je ma i madh se nji krah i tij!
- më thotë.

Ishte e pabesuashme për të, por mua nuk më shikonte për fytyrë por shihte pelikanin e gushën e tij. Ia hapi atë gushë në të cilën mund të futej edhe një qengj dy muajsh.

"Çfarë çudie thashë me vete ka ba natyra e zoti". Ai shihte pelikanin ndërsa unë duke menduar me vehte se sa të mëdhenj ishin komunistët. Ky kishte një trup si të Herkullit dhe shuplakën e dorës si lopata. "Tamam ky asht komunist e kryetar i tyne" mendoj pa ia ndarë sytë. Prisja dhe isha në ankth sa para do të më paguante për atë shpend. Ai nxorri nga xhepi i xhamadanit 12 lekë pagë që s'ishte ndonjë gjë kushedi se çfarë. Në fakt 12 lekë s'ishin pak, ishin 4-5 ditë pune por për atë shpend aq të rrallë, ky komunist që kishte para boll nuk ma dha hakun. Mora paratë e dola me mendimin që ky nuk ishte kryetari i komunistëve ose të paktën kryetari i komunistave ishte një njeri që nuk paguante para edhe s'ka para as brirë.

Nga tregtia me atë pelikan, kisha fituar para dhe jo pak për moshën time. Më shumë se gjysmën e tyre e kisha futur nëpër vrimat e mureve në shtëpinë time dhe për fat të mirë minjtë s'më kishin ngrënë asnjë. Në shtëpi dorzoja pak sepse ata asnjëherë s'ishin të ngopur nga unë e çdo gjë e prisnin si zogjtë nga kllçoça.

Ardhja e Italisë kishte hapur punë, por puna e krahut nuk të jepte shumë fitim dhe tregtia kishte rënë sidomos në kohën kur Italia fashiste sulmoi Greqinë. Ushtria italiane kishte filluar të binte moralisht dhe ekonomikisht. Tregtarët i kishte përfshirë kriza e tregut me mall të shumtë pa fund. Punë me leverdi ishte transporti. Më kishte lindur ideja që të blija një kalë e një karrocë për ta patur për çdo nevojë. Dhe paratë për këtë i kisha të gjitha. I mbledha ku i kisha e ku s'i kisha në vrimat e murit e i futa në gji. Shkova në fund të kopshtit tonë pranë një kanali që ishte me ferra të larta e të dendura dhe hyra në mes tyre ngaqë

s'doja të më shihte askush. Kur hyra, hyra kollaj por kur dola u gjakosa jo pak nga ferrat ngaqë kisha hyrë aq thellë. I hapa paratë para këmbëve të mia, i palosa e i numërova. Më dolën 60 napolona. Pra mund të blija një karrocë dhe një kalë mjaft të mirë me to. I futa këto para, duke i lidhur me një shami në brez, e u nisa për tek dhëndërrin jonë Cuf Jera. Atë nuk e gjeta në dyqan. Aty më thanë se kishte ikur në shtëpi. Qejf s'kisha të shkoja tek ime motër sepse aty me siguri do të gjeja Dulin, e ai do të më hynte në pjesë të atyre parave ose s'do të mi linte të blija kalin me karrocën. Mendoja se ai do t'i thoshte Hajdarit e ky do të m'i mernte si herë të tjera.

Me të vërtetë, në shtëpi gjeta Dulin që herë-herë ankohej e bëhej i sëmurë. Ndoshta edhe nga puna e rëndë që kishte. Cufin e gjeta por nuk doja t'i thoja gjë. Vendi nuk më mbante dhe tinëz i kërkova që të bisedonim, "për një problem timin" i them.

- Muj - më thotë - çfarë ke? A të ka ndodhë gja?

- Jo - i them - kam ardhë të bisedoj me ty për një problem dhe të më japësh mendim!

- E ç'është ky problem more i shkretë? - më thotë.

- Due të blej kalë e karrocë - i them.

- Si more? - më thotë - po a e di sa ban, 50 napolona e ma tepër?

- Le të bajë - i them.

- Si le të bajë. Ku do t'i gjesh t'i këto para. Mos doni të shisni përsëri tokën?

- Jo mor Cuf, jo - i them - nuk do të shesim asgja.

- Po unë s'kam asnjë lek. Me çfarë do ta blesh ti? - thotë.

- Unë s'kërkuj lekë nga ti por vetëm mendim. Ta blej apo jo sepse me karrocë mund të punoj në ndërtim. E lene ma nëpër pyje duke ngarku landë si dhe nga pazari dru që vijnë nga Velipoja.

- Po mor po, biles ne kemi me qindra metra tek ura e Bunës që ende nuk janë shkarkue nga barkat e vogla që vijnë nga Velipoja për furrën tonë. Kështu që ti mund të punosh edhe tek ne por halli është se ku t'i gjejmë paratë?

- Paratë i kam vetë! - i thashë.

Ai ngriti kokën e më pa krejt i habitur.

- Po ku i more këto para? - tha i shkreti Cuf, që ishte aq i ndershëm, i getë, punëtor e i papërtuar.

Ndoshta i shkoi mendja se i kisha vjedhur. I thashë se i kisha fituar nga tregëtia me ushtarët italianë. Ai qeshi e më tha: "I patsh hallall"

- I ke paratë?

- Po po - i thashë.

Ende s'i besohej.

- Po mos na ço në pazar kot mo dreq dreqi! - më tha ngaqë s'i besohej.

- Hajde, çohu të shkojmë se s'më rrihet as mue! - i them.

Nga kurioziteti i kësaj shume të madhe ai u çua e u nisëm. Pas pak mbritëm tek fusha e pazarit ku shiteshin kuaj tek Truna e Dugajve të Reja, tek ai vend që e njuh e gjithë Shkodra e më larg. Tek ai vend e ata sokakë ku unë kisha ndarë kafet e Cul Mehmetit. Nuk kishte vend që s'e njihja, s'kishte dyqan ku s'kisha hyrë në atë pjesë të bukur të Shkodrës që ishte me emër. Iu afroam kuajve e karrocave të shaluara në ta. Më pëlqeu një gjok i bardhë me një karrocë krejt të re. Atë e kishte një muhaxhir nga Shtoi i vjetër. I them:

- Sa kushton kalë e karrocë.

- Më ka ba halli për ta shitë o Cuf Jera - i thotë ai kunatit tim - sepse zotnia më ka nxjerrë nga çifliku e jam me grue e fëmijë në rrugë të madhe.

Sa e ke ndër mend? - i thotë Cufi që e njihje këtë burrë kur ishte çifçi tek rojet.

- Gjashtëdhjetë napolona e asnji lek as ma poshtë as ma lart.

- Nuk asht ba zakon të shitet gjaja sa mbahet me herë të parë - thotë Cufi.

- Kaq e kam vendosë Cuf Jera - i thotë ai burrë hallexhi që shiste mjetin e jetesës, e ndërsa foli i pikuan lot.

Kushedi se ç'hall kishte njeriu i shkretë. Unë këto halle i dija më mirë se kushdo megjithëse isha moshë e re, sepse ato më kishin rënë që në moshën 7 vjeç. Hapa këmishën dhe nxorra shaminë e madhe që e kisha lidhur në trup, e ia dorzoi Cufit në dorë duke i thënë si burrë i madh:

- Kaq sa thotë ky do t'ia marrim se asht hallexhi e halli e ka ba me shitë këtë kalë e këtë karrocë!

- Prit, prit - thotë Cufi - se je i vogël. Pazarit asht i ambël!

- Jo, Cuf jo, kaq sa thotë ky do t'i japim.

Nuk thashë se do t'i jap por do t'i japim në shenjë respekti për të e për ta konsideruar si ortak. Dhe ia dorëzova paratë që t'i numuronte. Por ai kurrë s'e besonte se ato do të ishin 60 napolona e hiç më pak, biles jam i mendimit se ai mendonte që një sasi do të vihej nga xhepi i tij. Këtë nuk e di a do të ishte i gatshëm apo jo. Ai ishte i mirë por në para ishte shumë i shtrënguar. Shumë herë i bënte rrugët e gjata në këmbë për të mos harxhuar. Kur i dolën tamam 60 napolona, qeshi e më përqafoi duke më thënë:

- E gëzofsh karrocën. Nesër eja të punosh tek unë!

KAPITULLI IX

Pra edhe puna u gjet më së miri, si thashë, tek kunati im që ishte aq i mirë. Do të mbaja drutë që kishin blerë në pyjet e mëdha të Velipojës për nevojat e furrave që ai kishte, të kontratave të ushtrisë dhe të atyre për popullatë. Fillova nga kreu i Pojanit ku shkarkoheshin anijet e vogla me dru lisi, frashëri e shkoze e cila ishte ndër drutë më të preferuara për pjekjen e bukës. Kali, Gjoku, ishte i fortë dhe karroca e re, që mbante një ngarkesë prej 4-5 metra kub. Bëja deri 4 rrugë në ditë. Pazar nuk kisha bërë se sa do të më paguanin për 10 ditë që punova në këtë mol të vogël të Shkodrës tek Ura e Bunës. U mbajta pothuaj sasinë më të madhe të druve. Rruga ishte e mirë e me asfalt nga kreu i Pazarit deri tek kisha e Fretërve ku ndodhej furra e pjekjes dhe tek ajo e Berlikut që ishte në krye të Parrucës, ngjitur me gjimnazin e Shkodrës. Pra rreth 3 km rrugë. Punë kisha bërë shumë dhe sipas mendimit tim duhej të më paguhej një pagë prej 100 napolonash si hak pune. Por duke parë moshën time, dy ortakët, dhëndri dhe Hajdar Sinaja, nuk ma paguan shumë duke më thënë se brenda 10 ditësh nuk është e drejtë të fitosh më shumë se sa ke blerë kalin e karrocën. Iu përgjigja:

- Punën e kam bërë të plotë si një i madh e biles diçka më shumë, se drutë nuk i mbajta unë por karroca e Gjoku im që s'ka të sharë.

Dy kurnacët bënë si bënë e më paguan 40 napolona pra pak më poshtë se shuma e blerjes së kalit e karrocës. Unë në inat e sipëri lashë e s'i shërbeva më mikut tim të dashur dhe ortakut të tij. Ata u munduan të më bindnin ose më mirë të them të më shfrytëzonin edhe disa kohë për t'u mbajtur edhe disa anije dru. Këtë s'e pranova. S'u shërbeva më asnjë ditë duke u thënë se më kini ngrënë hakun.

Menjëherë u lidha me Gjerezët, me miqtë e babait tim që më donin shumë. Zoti Rasim, përveç mullirit e të tjerave kishte hapur edhe një kumi (fabrikë) tullash në rrëzë të Shkodrës. Ai kishte nevojë të madhe, se ndërtonte shtëpinë e re dykatëshe në Rus. U pajtova pra me të. Një karrocë tulla tre napolona. Karrocës i vija 250 deri 300 tulla. Bëja tre rrugë në ditë pa u munduar, sepse doja që edhe kalin të mos e lodhja shumë që të kishte kohë edhe ai për pushim. Ishte e drejta e tij të mirëmbahej, ashtu sikundër bënte edhe punën.

Kjo kafshë hyri për fat në shtëpinë tonë sepse ushqente gjithë këtë

familje që rritej dita ditës. Pasi vija nga puna, kalin e lëshoja në kullotat tona rreth shtëpisë, të pasura me bar. Ishte kafshë me shumë naze. Megjithatë i tredhur, ishte dredharak dhe kishte qejf t'i bridhte të gjitha fushat natën. Kishte edhe hamshorë të tjerë, pela si ajo e Cufo Axhagiçit, një podgoriçan i ardhur nga Tuzi i Jugosllavisë, kali i Shaqir Selmanit e ndonjë tjetër që kullotnin në tufë gjithë natën. Ne mëngjes, herë vinin vetë dhe herë i mirrnim ne.

Një ditë Gjoku s'kishte ardhur në shtëpi. Zakonisht, në ora pesë shumë shumë pesë e gjysëm ishte para shtëpisë dhe i binte derës me këmbë për të na thënë "erdha, më vini trastën e tagjisë!", që e kishte aq qejf pas kullotës në ajër të pastër. Atë ditë e gjetëm në fund të Dobraçit, në afërsi të shtëpive të Dargjinëve, në një lëndinë pronë e Bakallëve të Shkodrës, në mes të dy kuajve të tjerë të coptuar. Ujqërit, që s'dihej sa kishin qënë, kishin prerë në fyt hamshorin e Shaqir Semanit dhe një pelë që ishte me mëz të vogël, të cilin e kishin ngrënë. O Zot, sa i lodhur ishte, i rridhnin lot prej syve si të ishte njeri. Një Zot e di se sa kishte luftuar ai gjatë natës, me shkelma e dhëmbë për t'u shpëtuar bishave, që kishin bërë hatanë ndër shokët e tij. Toka ishte kthyer në lavër (ishte bërë si e punuar) nga lufta për ekzistencë. Cufi e Shaqir Selmani, që i kishin mjet jetese, qanin si fëmijë mbi trupat e kafshëve. Nipi i Shaqirit, bashkëmohatar me mua dhe i sëmurë, me sëmundjen e tokës, u bë keq dhe u plas disa herë për tokë.

Pra, kishte mbetur i gjallë vetëm kali im, Gjoku i bardhë. Shaqir Selmani mbeti pa kalë, se s'kishte para t'a vinte në vend, ndërsa Cuf Axhagiçi e bleu përsëri pas pak ditësh. Kështu që e punësova edhe këtë burrë tek Gjerezët. Ishte e arësyeshme ta ndihmoja si njeri pa ndihmë e pa përkrahje që ishte. Punuam dhe puna na shkoi mbarë. Këtë burrë e kisha edhe si krah pune. I ngarkonte vetë karocat, sepse mendonte se isha ende i ri, i njomë dhe i pa formuar. Ai më donte shumë. Gjuhën shqipe e dinte shumë pak. Më shumë fliste serbisht.

Siç e kam thënë mësipër, Riza Ymeri, Kushëriri ynë, vëllai i Cafit, që ishte i lindur t'u sillte fatkeqësi të tjerëve, por jo më pak edhe familjes tonë, tashmë ishte kaçak maleve (meqë kishte vrarë Nazim Osmanagiçin). Kuestura e qarkut të Shkodrës e udhëhequr nga "SIMI" italian, me spiunët e vet besnikë, nuk linte pa zbuluar gjë. Pra, Riza Ymeri e kishte të vështirë të shpëtonte pa u kapur prej tyre. Gjithashtu, edhe shtëpia e pasur dhe e madhe e Osmanagiçëve, që përkrahej nga Qeveria, ishte e mobilizuar e kishte vënë fondet e veta për kapjen e tij.

Një ditë, prej Simit rrethohen në Dobraç disa shtëpi, shtëpia jonë,

e Shaqir Selmanit, ajo e Musa Zenelit dhe e Haxhi Hajdarit në Golem. Rrethimi bëhet natën dhe kontrolli do të bëhej në të zbardhur. Në njërën prej tyre, në shtëpinë e Shaqirit, ndodhej Riza Ymeri i armatosur deri në dhëmbë. Informacioni i spiunazhit kishte qenë i saktë. Në të dalë të dritës do të fillonte veprimi. Ai ishte i vendosur të mos dorëzohej deri në fishekun e fundit. Familja e Shaqirit, fëmijët, vajza e djem duhej t'i nënshtroheshin luftës. Rizait di t'i vinin në ndihmë shokët, pra do të fillonin luftën me rrethuesit jashtë shtëpive.

Por ishte një fat që kjo s'ndodhi, sepse u studjua mirë e me dinakëri prej vetë Rizait në momentin e fundit. Ai pranoi të futej në dyshekun ku kishte rënë e shoqja e Shaqirit me foshnjën e vogël, i armatosur deri në dhëmbë me automatik e një numër bombash si dhe dy revole gold. Ishin strukur në dyshek, një femër një fëmijë dhe vetë krimineli aq i kërkuar nga kuestura. U hap dera sipas kërkesës së marshallit Selim Qorri, që drejtonte këtë operacion në katundet Dobraç e Golem. Hynë brenda dhe bënë kontroll në të gjitha dhomat. Në dyshekun ku rrinin tre frymë nuk u prek askush. Mendohej se Selim Qorri e kishte kuptuar që krimineli ndodhej në dyshekun e bashkëshortes së Shaqirit. Sipas të dhënave që ai kishte, Riza Ymeri ishte kriminel i rrezikshëm e mund t'i hidhte në erë që të gjithë, kështu që dolën dhe menjëherë hoqën rrethimin dhe u larguan nga Dobraçi, aq sa atij u dha kohë të dilte prej aty e të largohej për në një drejtim tjetër, për tek Tahir Hyseni. Jo larg por pas një ore u bë me urgjencë edhe një kontroll i shpejtë nën drejtimin e kuestorit të Qarkut por s'u gjet gjë sepse, Riza Ymeri tashmë u kishte lënë shëndetin.

Arrestuan Hajdar Alinë, vëllanë tim si kushëri të parë të Riza Ymerit dhe Shaqir Selmanin. I mbyllën për tri ditë e tri netë në kuesturë duke i rrahur e duke iu thënë se Rizai paskësh qenë në dyshekun e gruas së Shaqirit. Ata u hoqën sikur s'dinin asgjë dhe i liruan.

Gjithnjë kushëritit tonë Riza Ymerit ia kishin parë sherrin jo një, por dhjetëra herë. Të drejtë kishte Caf Ymeri, vëllai i tij kur thoshte se Rizai kishte lindur për të na sjellë sherr. Kontrollët vinin njeri pas tjetrit duke kërkuar Riza Ymerin se kuestura kujtonte se ne e ushqenim dhe e strehonim. Dhe ishte e vërtetë. Ai ishte gjaku jonë dhe ne asnjëherë s'pushuam së ndihmuari e së vuajturi prej atyre që do ta dënonin.

Një natë në shtëpinë tonë ndodhi diçka. Kjo ndodhi edhe në disa shtëpi të tjera e biles edhe në çadrat e gabelëve që i kishim në afërsi të shtëpive tona.

Një person mjaft i rrezikshëm, që më vonë, sipas verifikimit doli se

ishite nga Kosova, hynte e dilte në Shqipëri e bënte kontrabantë, vidhte kafshë që i çonte në Kosovë. Ky ishte Shpend Azemi me disa shokë të tjerë kosovarë. Një natë, ai (vetëm a me shokë), kishte thyer një derë tonën. Hajdari që ndodhej atë natë në shtëpi bashkë me mua, çohet të shkojë në banjë e ndeshet ballë për ballë me vjedhësin që kishte mundur të futej në koridorin e katit të poshtëm të shtëpisë. Ky korridor lidhej me ahurin e bagëtive nëpërmjet derës nga ai kishte hyrë. Pra lidhte edhe pjesën tjetër të shtëpisë dhe dyert ishin ballë për ballë. Pasi takohet në errësirë gati trup me trup, ai (vjedhësi) thotë:

- Mos luej se jeni të rrethuem nga kuestura e xhandarmëria -dhe bën një tërheqje në drejtim të derës nga kishte hyrë.

Hajdarin e kishte kapur frika prej karabinierisë sepse mendonte se vërtet ishin të rrethuar e do ta burgosnin. Pasi e merr veten, vjen te dysheku im në dhomën e madhe me dritare nga perëndimi dhe hyrja nga jugu e më thotë ngadalë e lehtë:

- Jemi rrethuar prapë nga kuestura. Ata me siguri do të na bëjnë kontroll dhe mue do të më arrestojnë përsëri prej Rizait. Do të më fusin përsëri në burg!

Për t'i shpëtuar kësaj, ai më kërkon mua ta futja në një vend të izoluar që mbahej për fshehjen e armëve. Frika dhe torturat e kishin bërë që të pranonte të bënte çdo gjë vetëm të mos binte në dorë të tyre. Larguam dy kapakët e dërrasave që ishin pak më të shkurtra se një metër dhe pak më të gjërë se gjysëm metri. E futa Hajdarin brenda dhe i vura dy kapakët siç ishin duke i vënë sipër dy thasë me gurë. Aty nuk kishte vend më tepër se për një thes me gjysëm kuintali grurë.

Unë, pak nga frika, e pak nga paniku që po më hynte pas fshehjes së Hajdarit, i mbetur vetëm, mendoja si do t'ja dal atij rrethimi e kontrolli që do të më bënin në të zbardhur. E dija se do të më rrihnin ndoshta edhe do të më burgosnin. Se si do ti bëja ballë nuk e dija ndërkohë që këto i mendoja i struktur në dyshekun tim në atë jorgan të rëndë që më merrte frymën. Mendimet, frika dhe jorgani që më rëndonte më bënë që të më kapte një gjumë i rëndë, gjumë frike më mirë me thanë që më mbajti jo vetëm atë gjysëm nate por deri afër perëndimit të ditës të cilin e sinjalizonin rrezet e diellit që hynin nga dritarja në perëndim.

Më del gjumi dhe shoh këto rreze, por nga dysheku, sepse prej frikës nuk ma mbante të dilja. Menjëherë, rrëshqanthi afrohem lehtë lehtë në vrimën e dritares dhe shoh diellin që donte edhe dy pushë të futej, pra fundi i ditës. Gjithnjë ngadalë heq rrezet e dritares e shoh oborrin si dhe qentë që ishin duke fjetur të qetë. Zotëronte një qetësi

e plotë. O zot! Çfarë rrethimi ka këtu? Marr guximin dhe i afrohem derës. E hap edhe atë ngadalë. Hajati i shtëpisë ishte në qetësi. Dal në oborr, i bie rrotull shtëpisë, por ç'të shihja! Dera e ahurit pas shtëpisë ishte e shpërthyer dhe Gjoku nuk ndodhej aty. Mendova, se nga orët e shumta që kish ndenjur brenda, Gjoku kishte hapur derën dhe kishte dalë të kulloste. Kthehem tek vendi i maskuar ku ishte fshehë i shkreti Hajdar prej kushedi se sa orësh. I largova thasët e grurit me zor sepse ishin të rëndë ndërkohë që kur i kisha vënë, prej frikës, s'më ishin dukur asgjë. I largova edhe dërrasat për ta liruar Hajdarin që s'dihej në ishte gjallë apo jo. E luajta ngadalë se kisha frikë mos i pushonte zemra sepse në ato momente edhe mund të ndodhte një gjë e tillë. Ai ngriti kokën. Në fytyrë ishte bërë xhenaze. Zë nuk kishte e ishte mbledhur si një top futbollit i shfryrë. Me gjysëm zëri më thotë:

- Hë a iku? Sa fat pata që shpëtova!

- Çfarë kontrolli more. -i thashë - Luej mor nga vendi se perëndoi dielli se s'ka kontroll.

- Si ka mundësi? - thotë

- Atë e di ti se ti je takue me ata të kontrollit.

- Po mor - thotë - biles e preka.

Ndër kohë ishte dhënë alarmi në tokën e Beg Nezirit, në çadrat e gabelëve. Dikush kishte hedhur një bombë midis tyre dhe kishte vlarë një grua e kishte plagosur tre fëmijë. Në këtë moment ishin përpjekur t'u rrëmbenin kuajt e gomarët por alarmi i gabelëve i kishte detyruar hajdutët që të largoheshin.

Pak më vonë vjen edhe i shkreti Cuf që ishte mprehur në karrocën e tij në vend të kalit. Ne i themi:

- Cufo, ku e ke kalin?

- Bogomi ma kanë rropatë hajdutat! - sepse s'dinte mirë shqip.

Pra u vërtetua se kuajt tanë dikush i kishte vjedhur e që ne na u paraqitën si të kontrollit. Në shtëpinë tonë u mblodh dhe kush s'u mblodh. Mbërriti edhe Riza Ymeri i armatosur. Edhe kjo na duhej. Ai tha:

- Do t'i bëj këtë e atë, do ta djeg me çfarë ka atë që e ka vjedhë!

Kësaj i thonë "Fjalë e mirë e gurët në tratë". Me vjedhjen e kafshëve, puna tek Gjerezët e fitimet që nxirrim mbetën përgjysmë. U mblodh në shtëpinë tonë një komision prej lloj-lloj personash: dervishë, kontrabandistë, kriminelë e hajdutë që kryesoheshin nga Riza Ymeri. I pari ishte Cano Dragoviçi, këshilltar e mendimtar, podgoriçan i ardhur edhe ky nga tokat e Jugosllavisë, jabanxhi në Shkodër, që nuk na shqitej nga dera, shok i Hajdarit, Shaqir Selmani që ia kishte ngrënë ujku

hamshorin, Kasem Dema qytetar i Shkodrës që ishte vendosur në Dobraq. Riza Ymeri, Hajdar Alia e Dul Alia, vëllezërit e mi. Dan Beqi e Riza Muça, komshinjtë tanë, dhe hardhakçinj pa fund në aventurat e tyre.

Pra ky ishte komisioni që u mbledh për të shqyrtuar ngjarjen që ndodhi e që tashmë u verifikua se kush ishte vjedhësi, çfarë krime kish kryer dhe nga kishte ardhur. Sa kuaj e bagëti kishte vjedhur s'dihej, por dihej se i kalonte përmes Dukagjinit duke marrë rrugët e Bjeshkëve të Namuna për të dalë në Rrafshin e Dukagjinit, në Kosovë, në Plavë, Guci e Vuthaj.

Pas disa orëve, këshilli vendosi për të çuar në ndjekje të Shpend Azemi në këtë rrugë të gjatë Mujin, Muhametin 14 vjeçar. Çudi se si e kishin parë të arsyeshme gjithë këta burra të mëdhenj e të fortë që të çonin një grusht fëmijë në tokat e Kosovës për një kalë që s'mund të vliente sa një njeri. Përse vallë nuk u nis im vëlla Hajdari që ishte disa vjet më i madh se unë që isha pothuaj fëmija e tij duke qenë afër moshës së të birit? Mirë se Hajdari ishte familjar e çon bedela dhe kjo e drejtë i njihet, po përse nuk çoi vëllanë tjetër, Dulin, që ishte tetë vjet më i madh se unë e gjigant djalë që kishte edhe shokë të fuqishëm si Alon, Seitin e Bajram Zenelin. Përse pra më dërguan mua? A mos vallë më kishin të tepërt e kishin nevojë të më zhduknin njëherë e mirë duke më futur në një rrugë pa krye? Një rrugë që nuk e njihja, një rrugë që ishte e gjatë, një rrugë që me siguri shkoja e nuk kthehesha, se ata, që kishin vjedhur kalin ishin njerëz me përvojë, njerëz që të vrisnin natën e të qanin ditën. Të vrisnin kudo, në pritat e tyre, sepse ata kishin baza, kishin miq, ku vinin e furnizoheshin. Edhe këto pasuri me siguri i ndanin me njëri tjetrin sepse ishte një bandë, e destinuar për rrugë të gjatë dhe me pasoja të mëdha. Vallë, po të ishin prindërit e mij gjallë, a thue do ta linin fëmijën më të vogël për t'u nisur në këtë lloj aventure? Them se jo. Dhe nëse nisnin, do të nisnin më të madhin, atë që e kishte një lloj aftësie për të kryer një detyrë të tillë. Pra unë tani isha bedeli i kësaj rruge që do të më çonte në Kosovë. Nuk e dija ku binte e që për atje do të udhëtoja me ditë e me net. Kisha lindur për të vuajtur. Dhe këto ishin të shkruara që t'i nënshtrohesh këtij fati përderisa nuk kisha ndonjë fat tjetër më të mirë.

Merr vesh ime motër, që duhet të them se ishte një zonjë e rëndë që nuk lëviste kollaj. Por tani, pa pajton e me hyzmetqare pas, ajo vjen në këmbë në perëndim të diellit sikur kushedi ç'kish ndodhur. Asaj i kishin vdekur prindrit, babë e nënë në moshë të re dhe ajo nuk ishte ndodhur në momentin e vdekjes mbi kokat e tyre, për shkak se i shoqi që e donte shumë nuk donte ta shqetësonte. Tani ajo vjen si rrufe e i

hidhet Hajdarit në fyt, vëllait të saj:

- Ku do ta çosh Muhametin? Përse nuk shkon ti? Përse nuk e le e të blejmë kalë tjetër?

Por Hajdari si Hajdar. Çfarë kishte vendosur me komisionin do ta bënte. Pak më vonë vjen ajo hallë gjigante që mund të them, se ishte një hallë e veçantë jo vetëm për mua por edhe për të tjerë që s'i kishte asgjë dhe iu thotë kur i gjen të mbledhur:

- A s'keni turp ju që nisni një fëmijë të vogël për të kërkue një copë kalë? Ai na marrtë të keqen! Dhe halla i blen kalë tjetër që sot! - dhe nxjerr nga gjoksi i saj nga ajo kuletë që e ruajti deri ditën e vdekjes rreth 50-60 napolona, e i hedh në mes tyre - Çohuni e blini kalin, faqezin!

Ajo ishte një hallë me autoritet e asnjeri e as tjetri nuk e hapën gojën.

- Djaln e tim vëllai nuk e le që të shkojë me lënë kockat në Kosovë!
- përsëriste ajo.

Hajdari u çua e i thotë:

- Hallë! Shtëpia jonë s'ashtë mësue as të koritet e as të vidhet. Kalin do ta marrim në Kosovë o gjallë o vdekë!

Halla u kthye edhe një herë. Ajo ishte trimëreshë e s'nxirrte lot. Kurse Ahishja qante papushim.

- Shko ti pra, mor faqezi! - i thotë tim vëllai.

- Jo, komisioni s'më ka caktue mue por Mujin!

- Si? Ç'asht ky komision? Ç'janë këta horra që janë mbledhë këtu?
- thotë ajo dhe në revoltë e sipër më kap për dore dhe më nxjerr prej aty ku ishin ata burra që kishin futë kokën nën shalë e s'ndihej askush.

E përcolla hallën deri tek fundi i rrugicës, tek vreshti i shegave që shoqëronte këtë rrugë të cilat i kishte mbjellë vëllai i saj por që s'mundi t'i hante se kishte vdekë para kohe. Për çudi, kur më puthi nuk më tha as shko, as mos shko, ajo hallë që asht nder i fisit tim të madh. Pasi i bëra disa hapa, u kthye, nxorri nga gjoksi kuletën e më lëshoi dy napolona ari:

- Ti kesh për rrugë! - më tha.

M'u duk se nxorri lot. Unë e shikova me vëmëndje këtë grua, këtë fisnike për të cilën më kishin thënë se i kishin vdekur 12 djem në moshë mbi 10 vjeç e megjithatë s'kishte nxjerrë lot për ta. Por për babën tim, nënën dhe axhën ajo kishte nxjerrë lotë shumë dhe s'pushonte kur ata ia përmendte ndokush.

Nuk po dija dhe s'po merrja vesh se kush do të shkonte në këtë rrugë për të gjetë kalin që më kishte kënaqë me punën e tij. Ai që ua doli aq mirë bishave të egra që donin t'i merrnin jetën, e që hajdutët nga Kosova ma vodhën, më vodhën rriskun, më vodhën fatin, më vodhën

punën. Ngado që shkoja, ngado që shëtitja nëpër atë tokë më rrethonin këto mendime.

Përfytyroja Gjokun tim duke kaluar alpet e larta të Shqipërisë, të cilat i njihja nëpërmjet legjendave të Mujit e Halilit, që thoshin se janë të larta, të ngjitura me qiellin. Ku është ai shkëmb, ku është ai thep, ajo lartësi ku Gjeto Basho Muji i ka vënë shpatën për të nxjerrë ujë, për të pirë ushtria e tij? Këtë atij ia kishin thënë zanat e malit dhe çdo gjë që ato i kishin thënë, ai e kishte bërë realitet me forcën e krahut të tij. Po mua kush do të më ndihmonte për të përshkruar ata male. A thua do të më ndihmojnë edhe mua zanat e malit, a thua do ta kem një fat të tillë për të mbërritur atje ku ma kanë çuar kalin, së paku për ta parë. Dhe pastaj le të vdes. Të luftoj edhe unë me ata hajdutë dhëmb për dhëmb ashtu si ka luftuar Gjoku im me ujqit nëpër fushat e Dobraçit. Po, po, unë duhet të shkoj, ani se vdes sepse edhe në më vrafshin, vdes për mallin tim, për djersën time se ajo është djersë që ka dalë nga mundime të mëdha prej krahëve të mi.

Isha ulur pranë grykës së pusit, atij pusi ku kishte rënë lopa. Po mendoja për këtë tragjedi. Të shkoja apo mos shkoja. Nëse nuk do të shkoja kjo ishte për mua një turp sepse s'isha i zoti të mbroja djersën time. Por ç'të bëja vallë tjetër? S'kam çfarë të bëj veçse të hidhem në këtë pus ku dikur kisha hedhur Qakon për t'u hakmarrë. Jo pra! Nuk do të hidhem sepse aty hidhen të mundurit.

Në këtë moment Hajdari ishte afruar si hije e më thotë lehtë lehtë:

- Shko Muj! Shko! - dhe leu gishtin me pështymë (gjoja pështyma e dervishit) e ma vuri në ballë - Shko se s'ka për të të gjetur gjë!

E pashë që s'i kishte mbetur gjak në fytyrë.

Edhe në qoftë se thjesht për kapriço do i thoja s'shkoj kisha frikë se do të më hidhte në pus. I thashë:

- Ço Dulin se asht i madh e ka gjithë ata shokë.

- Duli asht në punë e nuk e len Cufi e Aishja të largohet. Unë nuk mund të shkoj se jam familjar, kam grua e fëmijë!

E shikova në fytyrë: Ç'vlente ky njeri? Ç'mbrojte mund të kishin gruaja dhe fëmijët e tij nga ky njeri? U çova në këmbë dhe para tij vetja m'u duk sikur isha edhe njëherë më i madh. Shumë më i madh. Mund të përdorja çdo lloj arme e hajdutin s'e lija të gjallë.

- Po - i thashë - do shkoj. Biles që sot, sepse ju nuk jeni të zot, as njeni as tjetri, për të kryer këtë mision që ju ma keni caktue. Jo! Jo. S'ma keni caktue ju se ju s'keni asnji të drejtë e forcë të ma impononi këtë rrugë që nuk dihet a do t'ia dal e të kthehem përsëri këtu.

Iu largova grykës së pusit, grykës së vdekjes që më thoshte "hidhu se po të pres!" Mora goldin që e kisha fshehur në magazinat dhe e ruaja pa i thënë askujt. Fishekë kisha boll se pata kohë të gjeja, por për këtë rrugë s'e kisha menduar, por thjesht për tu mbrojtur prej okupatorve a ndonjë rreziku tjetër.

Ata të komisionit, që kishin vendosur të më çonin bedel, kishin bërë edhe planet se si do të më nisnin. Cana Dragoviçi i kishte rrahur disa rrugë, si atë të Podgoricës, Tejet, Hotit e disa të tjera në rrafshin e Dukagjinit. Kishte shoqëruar dhe karvane tregtare në këtë zonë. Kështu kishte përgatitur një letër për disa miq në Vuthe, Plavë e Guci dhe këto letra do të mi jepte mua me vete. I djallëzuar Dragoviçi kishte bërë një letër një tregtari të Kosovës me këto fjalë: "Letër prurësi që po ju çoj, asht i biri i tregtarit të madh Jonuz Mujos" (meqë thirrësha Muj kisha marrë emrin e gjyshit).

Pra, ajo shtëpi ku do të bija ishte shtëpi e miqve të tregtarit të madh Jonuz Mujo. Në këtë rrugë të gjatë, do të më shoqëronte Cufo Axhagiçi që i kishin vjedhur kalin. Ai ishte rreth të 50-tave. Shqip pothuajse s'dinte fare. Nuk shihte mirë edhe nga sytë. Frikacak i madh se, i shkreti Cufo s'kishte marrë ndonjëherë një rrugë të tillë përveç rrugës nga Tuzi për këtë i ndjekur si çerekçi (refugjat).

Napolonat që më kishte dhënë halla dhe ç'kisha ndonjë lek timin i mora kurse ato që ajo la në komision, Hajdari i rrëmbeu, i hëngri e i piu. Revolen e maskova në trup, kurse fishekët në xhepa. Ishte fundi i korrikut. Morrëm rrugën duke u nisur nga Dobraçi në drejtim të Rrjollit, Bishkasit, malit Maranaj dhe ramë në Shkrel, në Bogë. S'kisha parë të tillë bukuri si në atë vend dhe si ajo klimë. Ime motër kishte shkuar disa herë me bashkëshortin, fëmijët e vjerrën e saj. Por ajo s'më kishte thënë asnjëherë për këtë. O zot si ishin rreshtat e lajthive. Të gjitha kishin mbirë vetë. Natyra i kishte sjellë në jetë. Lloje lloje shpendësh të egra kishte në ato pyje pa fund me lajthi e arra.

Bëmë dy ditë rrugë në këmbë nëpër këto peisazhe ku kishte vila tregtarësh e qytetarësh të qarkut të Shkodrës. Prrojet gjëmonin e ushtonin nga uji që kalonte si plumbi i pushkës. Të vije në të gishtin e dorës për pak sekonda të dukej se s'ishte më i joti nga temperatura e ulët. Atë natë fjetëm, por jo në hotel, as në vila sepse i largohesha gjithnjë kallaballëkut e këtyre mostrufëve që nuk më pëlqenin. U shtrimë në një livadh larg vilave, afër një përroi sepse atje ishte ftohtë dhe pylli i lajthive na mbronte prej errërave që frynin papushim. **Hëngrëm bukë. Bëmë sikur të flinim por unë s'dija se ç'gjumë po bëja**

sepse trupi im sapo të lëviste diçka ishte mësuar të reagoje në mënyrë instiktive dhe nuk më shpëtonte gjë. Cufoja i shkretë s'ishte gjë tjetër veçse një lloj shërbëtori im, dhe biles ishte porositur prej Cana Dragoviçit (serbisht) që ai të paraqitej tek miqtë e tij si shërbëtori i të birit të tregtarit të madh.

Ai më rrinte tre katër metra larg si roje e dukej sikur flinte edhe në ecje. Lëre pastaj kur vinte kryet në tokë ku e zinte një gjumë, tamam Podgriçani, që të shtinte tmerrin duke gërhitur. Për aq kohë sa ndenjëm nën hijen e lajthive më shtiu tmerrin jo mua por edhe kafshëve të egra e ketrave që kalonin nga një gëmushë në tjetrën, lundërzave e dhelprave si dhe gjelave të egër që kakarisnin një kangë të bukur e melodioze. Por unë isha i destinuar të mos flija por të udhëtoja ditë e natë derisa të mbërrija në destinacion.

E çova Cufon nga gjumi duke hequr të zitë sepse, nuk zgjohej kollaj. Si përgjumësh më thotë:

- Bogoni nuk shoh me ecë natën.

"Çfarë më gjeti" -thashë me vete. Doja t'a lija por s'mundesha, sepse qante si fëmijë duke më thënë: "Ku po më le?" Nga këto parcela dolëm në xhaden që lidhte Dukagjinin e madh me Bogën dhe nëpër këtë xhade do të përshkoja edhe një herë rrugë më shumë sepse, rrugët e këmborisë ne nuk i dinim. Pasi morëm rrugën, jo më shumë se një orë, Cufoja më kishte humbur në errësirë nga hijet e pishave e të aheve shekulllore. E gjeta ku ishte ulur pranë një pishë të madhe e po rënkonte:

- Po ti - i them - përse po rrin kështu? Mos je i sëmurë?

- Jo bogomi, por nuk shoh e ti më humbe, duke mos më folë me gojë.

Me të vërtetë, ky ishte faji im, që e kisha trashëguar gjatë jetimllëkut e vetmisë, kur as më priste e as më ndiqte njeri pas. Edhe këtu, pra këtë taktikë kisha përdorur, ecja shpejt e ai s'mund të më ndiqte nga mbrapa. Nuk flisja me të për shumë arsye, sepse ishim në vise të panjohura e ruheshim nga shumë gjëra. Kështu e kapa dhe e çova në këmbë por prap se prapë, ai nuk më ndiqte dot e unë kisha nevojë të ecja. Atëhere e pashë se me të s'mund të bëja asgjë dhe vendosa për diçka. Për ta lënë nuk mund ta lija. I mora litarin që kishte në krah e që e kishim marrë për të lidhur kuajt dhe e lidha prej beli dhe pjesën tjetër e lidha në belin tim (mendje fëmije... dhe asgjë tjetër). Me atë mënyrë përshkruam disa kilometra. Herë e ngrija e herë s'kisha nevojë sepse i shkreti Cufo nisi ta mernte veten edhe nga frika se mos mbeshe në rrugë. Ditën e tretë, rreth orës 11 (sipas djellit se orë s'kishim) u gjeta

në Theth, pranë një mulliri. Meqë ishte mulli e jo shtëpi të cilave u druhesha, u afruam. Ajo ishte pranë rrugës.

- Tungjatjeta i zoti i mullirit! A pranon miq! - thamë.

- Si jo more - tha - hajde bujrum.

U futëm brenda ku ndenja nenjur në një gur mulliri që ishte vendpritja e mullixhiut. Cufoja ishte në këmbë sepse siç e thashë ai luante rolin e shërbëtorit që më shoqëronte mua. Çfarë i kishte thënë Cana Dragoviçi, ai i zbatonte pikë për pikë, megjithëse disa herë mullixhiu, ai burrë i zhytur në miell nga koka në këmbë e që s'dihej sa kohë s'ishte rruar, i leckosur si Dukagjinasi e asaj kohe i tha disa herë:

- Ulu, ulu.

- Jo zotni! - tha ai - do të rri në këmbë para zotnisë!

Pra edhe mullixhiu e hëngri lojën që na kishte përgatitur Cana Dragoviçi. Se ç'rrugë do të merrja e nga do të shkoja s'i thoja kurrkujt, por punoja i kujdesshëm e si një i madh. Na solli nga një kallaiçe me dhallë osë më mirë me thënë hirë djathi që ishte jeshil e ujë kroi, por, prapë-seprapë na pëlqeu se po gatuheshin prej një shtëpie të Thethit të bukur.

Edhe Thethi kishte bukuritë e tij të rralla e madhështore, por nuk më ra shumë ndërmend t'i soditja ato sepse doja të gjeja rrugët për t'u ngjitur në Bjeshkët e Namuna.

Nga ishin, nga shkohet, mendoja dhe s'kisha guxim të pyesja as edhe këtë mullis sepse s'e njihja kush ishte. Në mes të oborrit të mullirit ishte një shkëmb i madh dhe pasi hipa bëra tamam atë lojën që bëjnë fëmijët por këtë rradhë, jo për zbatimje por për të gjetur rrugët që do të merrja. I drejtohem mullixhiut duke i thënë:

- Ç'ashtë kjo fushë e madhe, krejtësisht zallinë e gurë të bardhë?

Kjo fushë e shkretë ishte e papunueshme e shtrihej disa kilometra tej mullirit e deri në hijen e Alpeve të Mëdha ku do të fillonte ngjitja, sikur do të ngjiteshin në qiell. Majat e tyre nuk shiheshin nga retë e mjegulla që i përshkonte çdo çerek ore. Aty ku do kalonim shihej borë e bardhë, e shkëmbinj ku vetëm cjeptë e dhitë e egra mund të hipnin. I thashë mullixhiut:

- Pas këtyre alpeve kush vjen?

- Përmes kësaj zalline, e pasi t'i kalosh ato, nëpërmjet shtegut të dhënve, kalohen Bjeshkët e Namuna.

- Po pse u thonë kështu? - i thashë si fëmijë i vogël, këtij xhaxhai më mirë të them, që ishte udhërrëfyesi ynë.

Kisha parë Taraboshin, Maranajin e Cukalin, por, Alpet e larta me majat deri në re, jo. Rrëfenjësi hipi në shkëmb me mua e më thotë:

- Nëpër atë zallinë që kalohet për disa orë do t'i afroresh një qershie

të egër që është shekullore, ku pushojnë e mërzejnë qindra tufa bagëtish të vendeve këtej e matanë, pra të Kosovës e Rrafshit të Dukagjinit. Pas qershisë fillon ngjitja e Bjeshkëve të Namuna nëpër një rrugë të ngushtë ku mund të kalojë një njeri ose një mushkë, aq rrugë të vështira janë.

Pra kjo ishte busulla ime që e ndiqja me vëmëndje të madhe dhe duke e pyetur si fëmijë:

- Përse i quaje kështu? - duke u hequr sikur s'kisha dijeni për legjendën e Mujit e të Halilit që e sqaronte këtë.

- Eh more bir, po ti je i vogël ç'të duhet ta dish! Atje, për sa na ka thanë prifti e të moçmit tanë, jetojnë zanat e Malit dhe askush tjetër, biles asnje lloj kafshe, përveç dhive të egra që janë ushqim, për zanat e malit. Ato i ruajnë, i mjelin e i kullosin dhe ato njihen e janë të afrueshme prej kafshëve të egra.

- Po ju, a jeni të afruem e të njohun me këto zanat e malit? - pyeta (gjithnjë si fëmijë)

- Jo, zanat e malit as i kam pa dhe as e dimë ku rrinë, ku punojnë e ku flenë, kurse bagëtitë e tyre, dhitë e egra, shpeshherë i shohim majë shkëmbinjve. Ato ulen edhe poshtë në fushat tona, ku ne mundohemi t'i tërheqim me anë të kripës. Atëhere ne mundohemi t'i shohim e t'i vrasim këto kafshë aq pak të njohura për popullatën.

- Po a nuk është gjynaf t'i vrasësh?.

- Jo mor bir, jo, se është mjet jetese e ushqim për ne. Ti e sheh se ku jetojmë si mos më keq!

Sytë i ishin mbushur me lot prej rrëfimit me zemër të pastër. Unë, si një njeri me hyzmetqar prapa dhe prej një shtëpie të pasur, nxorra prej kuletës që kisha në gjoks njerin prej napolonave ar që kisha në të, e ia fala duke i dhënë edhe një përqafim.

- Jo bre burrë, si ta marr?

- Po, po! - i thashë - Se unë kam dalë në shetitje me shërbëtorin tim, por i shkreti ashtë pak i lodhur e nga sytë nuk sheh shumë kështu që, dashur e padashur, na u desh të ndalemi pak tek ti e të pushojmë.

Në këtë bisedë që nuk po ndërpritej e që ishte interesante thotë:

- Po nga mendon të shkosh o bir se dua të të ndihmoj! Sot do të flemë në shtëpinë time e do të bisedojmë për këtë udhëtim që ke marrë.

Emrin e kishte Tom dhe këtë ia mësova prej klientëve të tij. - Axha Tom i them në dialektin shkodran - m'a kanda t'i kaloj ato alpe e të shoh se çfarë fushash ka pas tyne!

- Eh, mor bir - thotë - këtej siç e sheh janë si fushat e Postopojës ku

s'mbillet e s'korret gja, shkretëtina pa fund. Dhe pas atyre maleve të mëdha që sheh, atje asht parajsja e botës. Atje është Kosova e madhe, nji tokë që prodhon lloje bereqeti e frutash si dhe lloje bari për bagëtinë. Ky Dukagjin i shkretë, që asht prej dymbëdhjetë bajraqeve, furnizohet e ushqehet me drithëra prej andej.

- Po si e sillni? - them - Me sa po shoh, s'ka rrugë make!

- Jo more bir, jo, aty edhe rruga e kambëve ashtë shumë e ngushtë dhe asht vështirë të kalohet, por trupi jonë asht mësue ta sjellë drithin në krahë me orë e ditë, duke i kalue ato male papushim. Dhe ti more bir, do t'i kalosh për nevojë apo për qejf?

- Jo axha Tomë - i them - vetëm për qejf!

- Ah, të kishë ardhë nji ditë përpara do të çoja me ca njerëz që kanë fjetë këtu nji ditë ma parë, se unë i shkreti nuk kam tjetër krah për në mulli, se besa e zotit nuk u kisha lanë pa shoqërues e pa u ndihmue e ndër këto maja të larta.

Xha Toma më doli në shteg për ta pyetur.

- Kush ishin këta rrugëtarë?

- Eh more bir, po kjo ashtë rrugë e kush nuk kalon?

- Po a s'mundesh të ma thuesh?

- Po more po po ta them. Ishte një bandë hajdutësh që e rrahin këtë rrugë prej disa kohësh dhe i shoh duke kaluar pranë mullirit tim.

Oh sa mirë po e lozte rolin napoloni që i dhashë. Ai po më tregonte dalëngadalë atë që kisha nevojë unë sepse kjo ishte rruga ime ose aventura ime. E lashë të fliste rrjedhshëm dhe unë e dëgjova. Cufoja rrinte ende në këmbë gjysëm i fjetur, mbështetur pranë murit të mullirit. Ai më thoshte se kjo ishte një bandë që vidhte dhe kryesohej nga Shpend Azemi me banim në Kosovë. Ai i bënte vjedhjet në qarkun e Shkodrës, në atë qytet që kishte bollëk. Tani s'më mbeti tjetër ç'të bëja por e ndërpreva Tomën duke i thënë:

- Nga mulliri jot e deri tek Mrizi i asaj qershisë së madhe ku mërzejnë karvanet sa mund të mbajë?

- Tre, katër vrapime kali - tha.

Isha i saktë në llogari se sa ishte një vrapim kali por, i saktë në veprimet e mia jo të Tomës. Ndryshe e llogarisja vrapimin e kalit unë, ku kisha lindur e jetoja, e ndryshe malësori i shkretë aty ku jetonte. Pra, edhe këtu u saktësova për të kapur trupin e asaj qershie e pastaj të vazhdoja më tutje. Tomës nuk i lamë lamtumirën sepse sipas mendimit të tij e dhuratës që i dhamë ai mendonte se do të kalonin një natë tek ai për t'u përgatitur për të marrë atë rrugë të panjohur për ne. U largova prej tij duke i thënë se po

shëtisnim pak nëpër Theth. Cufos s'i tregoja asgjë dhe ai vetë s'pyeste por ecte si një kafshë e lidhur prej litari pas meje. I tillë ishte i shkreti Cufo e s'kam ç'të shkruaj për të as më shumë e as më pak. Mora të njejtën rrugë që kisha parë nga maja e shkëmbit dhe fill me Cufon që më rrinte disa hapa larg meje. Planin që sajova atë moment dhe dhuratën që i dhashë malësorit, kishin qëllim për të zbuluar rrugët nga do të shkoja për t'iu ngjitur atyre maleve të larta, duke ndjekur gjurmat e hajdutëve.

Ata, sipas mendimit tim, mund të rinin edhe në Dukagjin ku edhe kafshët mund t'i shisnin. Tek malësori që e shpërbleva nuk kisha shumë besim, sepse ajo karakterinë priste e përcillte shumë hajdutë. Sipas mendimit të këtij miku që zumë, ne do të kalonim një natë me të për të marrë rrugën. Vrapimet e kalit siç tha Toma nuk ishin tre apo katër por ishte një ditë rrugë e mirë për të mbërritur deri tek qershia. Rruga ishte e gjatë, dredha-dredha. Kalonin shkëmbinj e gurë ngjyrash, përrenj të thatë e përoje me ujë shumë. Gjithë kjo fushë ishte një shkretëtirë që kishte rritur vetëm atë qershi gjigante si kompesim të të gjithë shterpësisë së saj. Nën atë, mund të mërzenin 1000-1500 kokë bagëti të imta. Kur arritëm, u gëzova shumë. Me të vërtetë këtu mërzenin dhën e dhi si edhe kuaj e mushka nga karvanet që kalonin këtej për të kaluar në fushat e mëdha të Kosovës për kullotë. Këto vinin nga Dukagjini, Malësia e Madhe, fushat e nënfushat e Shkodrës e kalonin nëpër Dobraçin tim me qindra e me mijera, me këmborët që u tringëllonin. Të gjitha këto pushonin këtu para se të kalonin shtigjet e dhëve. Trupin e qershisë zor se mund të rrethonin edhe dy burra të mëdhej. Nuk e di çfarë kokrrash bënte, të egra apo të buta, e unë që po e shkruaj e di se fara e qershisë del gjithmonë e butë, si qershia e zakonshme pavarësisht nga madhësia e saj. Ishte e degraduar, kushedi se sa rrufe kishte ngrënë mbi shpinën e saj, të cilat i kishin çarë e hequr nga trupi shumë pjesë. Ajo kishte në mes një zgavër kaq të madhe, sa të rrinte një burrë këmbëkryq e dukej sikur në hapsirën e saj kishin ndezur edhe zjarr. Aty u ndalëm e pushuam, aty na zuri nata, aty fjetëm. O Zot i madh si trembej Cufoja të flinte pranë saj. Duke u dridhur më thotë:

- Këtu Bogomi, në rranjët e saj janë fsheh shejtanët dhe zoti i qëllon me rrufe. Këtu asht rrezik të rrimë.

Por vullneti im ishte i fortë. S'kisha lodhje as trembeje e s'ia vija veshin këtij shërbëtori që më shoqëronte. Unë s'kisha pasur ndonjëherë shërbëtor dhe s'doja të kisha, por të shkretin Cufo, ma bënë e ma dhanë shërbëtor, njerzit e djallëzuar që s'kishin asnjë lloj dhimbshurie as për të e sidomos për mua.

Hëngrem bukë e bëmë të flinim. Cufo më ishte afuar sikur ishte

foshnjë e vogël sepse në këtë kohë kishte nisur vetëtima e bubullima si gjithnjë në Bjeshkët e Namuna. Ai trëmbej dhe i trembej shumë vdekjes. Mundohesha t'i jepja kurojo por ishte e pamundur. Nuk mund t'a duroja. Hoqa xhaketën, ia mbulova kokën dhe ia ula në gjurin tim. O zot! thosha, kush jam e sa jam që veproj me kaq forca për një qëllim të caktuar?

Kaloi si kaloi nata dhe zbardhi drita. U gdhimë aty ku u ngrysëm. Doja t'a shihja mirë se nga do të ngjiteshim në këto male. E mendova të vështirë nisjen sepse ndonjëherë vjen e vështirë edhe kur ke dikë me vete që jo vetëm s'të jep kurajo por të jep panik. Nuk e pata të zorshme për të gjetur rrugën sepse shkoja gjithandej nga kishin kaluar kopetë e maleve që kishin lënë shenja plehu e shenja këmbësh. Kishte edhe kocka bagëtish që kafshët e egra s'kishin mundur t'i thërmonin. Iu afruam rrëzës e filluam ngjitjen. Ajo ishte dredha dredha si shkallët e një apartamenti dhjetra katësh. Të tilla ishin këto Bjeshkë të Namuna. Pasi filluam ngjitjen, megjulla që kalonte me shpejtësi herë na mbulonte herë na zbulonte e na linte ta shihnim njëri tjetrin në ecje e sipër. Deri në atë kohë nuk kisha folur e as doja të bëja muhabet me të shkretin Cufo. Tani flisja papushim duke bërë titur: "Jepi Cufo, ec Cufo, ndalo Cufo... se u ngjitëm në majë", sikur po pushtonim ndonjë vend, sikur po fitonim një betejë. Zëri im përplasej me rradhë nëpër shpate dhe sa herë që përplasej aq herë kthehej por nga largësi të ndryshme, duke dhënë një jehonë të valëzuar e të zgjatur si një tringëllimë të mistershme. Në mes të reve e të mjegullës, futeshin rrezet e diellit që krijonin lloj-lloj ylberesh e bukurish që s'i kisha parë ndonjëherë. Vallë a thua i shkaktounin zanat e malit? Sepse e dija se do të më dilnin dhe do të më ndihmonin, se kisha një emër të madh, emrin e profetit Muhamet dhe një mbiemër të madh atë të hazreti Alisë, gjëra të cilat i kisha mësuar në mejtepe prej hoxhëve tanë. Dhe me këtë besim unë çaja drejt majave më të larta duke ecur mbi borën e bardhë borë shekullore, ku me pëllëmbë e ku me metra e trashë, e bardhë si qelibar. Ku e shkrrirë e ku e ngrirë akull. Mbritëm në majën më të lartë, Qafën e Pejës. Atje nuk e shihnim njëri tjetrin. Duke thirrur, i shkreti Cufo më afrohej si një fëmijë duke më thënë:

- Muhamet, bogomi nuk shoh, jam verbue.

Dhe me të vërtetë bora, megjulla, dhe rrezet e diellit ia kishin dobësuar atij shumë sytë. Qëndruam për pak kohë. Tani prej kësaj maje shihnim dy fusha. Aty shohim edhe dy kazerma por se çfarë ishin s'e dinim. Më vonë, pasi mbërritëm pamë se kishin qënë vendroje të kufirit që ndante pjesën e Jugosllavisë me të Shqipërisë. Tashmë ato nuk funksiononin por ishin kthyer në gërmadha e në to s'kishte roje sepse, siç dihet, pas okupacionit italo-gjerman Shqipëria u bashkua

me Kosovën. Tani nuk po ecim më nëpër shkëmbinj. Po ecim rrugë pa rrugë nëpër kodra të gjelbëruara me borë e lagështi. Ato ishin të veshura me lloj - lloj bari e tërfili të bardhë e të zez. O zot, çfarë bukurie. Gjithçka ishte nën një jeshillëk, me lule të sumëllojshme, si ato të manave të tokës që s'i mblidhe askush. Ato e kryenin vetë ciklin e tyre dhe kur piqeshin dekompozoheshin në tokë ose i hante ndonjë bagëti. Në këtë mjedis ecëm disa orë. Ecëm me orë e s'pamë askund as ferra as gurë e as zhavor por vetëm kodra të bukura e pyje me ahe, pisha e drurë të tjerë që deri atë kohë s'i kisha parë. Udhëtimi jonë s'kishte pushim.

Po prisja me padurim se ku po mbërrinin dhe mos shihnim shtëpi a njerëz. Kisha harruar fara nëse mund ta gjeja kalin. Bukuria e këtij vendi më kishte bërë ta harroja këtë. Rreth buzë mbrëmjes arritëm në Vuthaj. O zot çfarë bukurie të rrallë kishte ky vend. Çdo kodër ishte qilim jeshil. Si nuk kishte mbirë një ferrë? Por gjithçka e bukur! Gjithçka magjepëse e që të bënte të ecje, të harroje shumë gjëra, bile dhe urinë që na kishte marrë nga që s'kishim më bukë me vete. Ndoshta Cufon e shkretë e kishte marrë shumë uria sepse, duke ecur mbushte grushtat me manatoke të pjekura e të papjekura, me bishta e pa bishta dhe i fuste në gojë. Kurse unë jo. Nuk e ndjeja atë uri, por çaja dhe ecja me një gëzim të madh sikur diçka po më thëriste e më tërhiqte për t'iu afruar qendrës dhe për të gjetur adresën për ku isha drejtuar. Aty këtu takonim bujq, njerëz të armatosur. Njërin prej tyre që ishte maje një kali e pyeta. Ai kishte një takëm shalimi të rrallë, që s'më kishte qëlluar të shihja.

- Fal or zotni se po të kastigoj, se jemi jabanxhi e nuk dimë ku e ka shtëpinë Haxhiu i Qabesë, që ia thonë emrin Mehmed?

- Po more - thotë me theksin kosovar - asht kollaj me e gjetë.

- Për ty zotni ashtu asht, por për ne asht vështirë se jemi jabanxhij e vijmë nga një rrugë e gjatë.

- Po nga vini more, nga Shkodra?

- Po zotni!

- Po ç'e mirë u ka sjellë këtej hejdi?

- Fatet e jetës, zotni, dëshira për ta njohur këtë vend të bukur, ku mbërritëm.

- Jo more jo, se edhe Shkodra është e bukur mbi të bukurat. Ashtë streha e Kosovës së madhe.

Këto ishin përgjigjet e tij dhe u ul prej kalit, mori vetë frenin dhe u nisëm në shtëpinë e mikut që i ishim adresuar. Ajo ishte një shtëpi e madhe në rrëzë të një kodre që binte me fytyrë nga lindja. Ishte e rrethuar prej disa parcelave që më shumë ishin kullota bagëtish e toka

të mbjella me patate. Aty këtu edhe vathë bagëtish të rregulluara e të thurura me copa druri një metër të larta. Këto ishin bagëti të trasha si që, lopë, buaj dhe bagëti të imta. Unë i njihja mirë edhe nga plehu që shtrihej në sipërfaqje. Vathët ishin të mëdha e më jepnin të kuptoja se aty rrinin me qindra bagëti të trasha e mijëra të imëta. Këto, më ranë në sy pa hyrë në oborrin e asaj shtëpie që duhet të ishte e pasur e me njerëz shumë. Por se kush ishin e si ishin ende s'isha prezantuar me ta. Miku që na bëri atë nder duke më hipur në kalin e tij thirri me zë të zotit e shtëpisë. Dolën tre-katër gra e vajza në oborr por mashkull nuk kishte. U hap dera dhe miku që na shoqëronte iu tha:

- Ju kam sjellë këta miq të ardhur prej Shkodre e që më kërkuan t'i sillja këtu.

Miku u largua duke i hipur kalit dhe ne mbetëm duke u përqafuar me secilën prej tyre. Cufoja si Cufoja, kishte ndenjur disa metra larg meje e s'bënte asnjë hap më tutje që të afrohej e të njihej me zonjat e kësaj shtëpie. Pasi u prezantova, i mata me sy të tre gratë e katër vajzat. Më e madhja ndër gratë ishte rreth 40-45 vjeç me një trup të shëndoshë, të drejtë e të bukur me atë veshje që s'e kisha parë deri atëhere, me dy boçe të qendisura prej pëlhure, një para një mbrapa. Dy të tjerat ishin më të reja e të bukura si drita, kishin veshur të njejtat veshje. Kishin në kokë nga një shami të bardhë si bora. Dy nusët kishin diçka më tepër. Njëra një rresht inxhi në grykë dhe tjetra një ar 5 napolonash. Po ashtu edhe katër vajzat që ishin në moshë nga 15 deri në 20 vjeç. Edhe këto pothuaj të njejtën veshje, por boçet i kishin prej pëlhure të mbyllët e jo të qëndisur, që ishte shenjë dalluese se kush ishte nuse e kush ishte vajzë. Dikush prej tyre me shami në kokë (të bardhë sigurisht) e dikush edhe pa të.

Udhëheqësja e tyre, gruaja më e madhe më prin duke më futur tek babagyshi i madh që ishte Haxhi Qabeje e s'kishte luajtur vendit për miqtë që po i vinin. Ai kishte pasur të drejtë sepse ishte rreth të 100-ave. Haxhi Qabeje e Medineje ku kishte shkuar dy herë me sa mora vesh në bisedë e sipër. Megjithatë pashë edhe tespihet, e gjëra të tjera, që e vërtetonin atë. Tek ky njeri pra, isha rekomanduar unë, por jo si i biri i Ali Hajdarit por si i biri i tregtarit të madh Jonuz Mujos nga Shkodra. Për fatin tim të mirë nuk isha prezantuar me të e as ai s'më kishte pyetur i kujt isha por, kur i dorëzova letrën thërret njëren prej atyre vajzave me emër Shadije,

- Lexoja gjyshit këtë letër që më ka ardhë nga miqtë e Shkodrës! - i thotë.

Ajo u ul në gjunjë, para gjyshit të madh dhe përpara meje që isha ulur në një karrige të daltuar, të shtruar sipër me një copë të bukur pëlhure të atij artizanatit kosovar. Hapi letrën me delikatesë duke parë herë mua e herë gjyshin e vet. Sipas meje, ose ishte në mbarim të tetëvjeçares, ose në fillim të të mesmes. Pasi e hapi e lexoi rrjedhshëm shkrimin që kishte përgatitur Cano Dragoviçi. Unë nuk dija gjë prej gjëje se ç'shkruhej aty për të e për mua. Vetëm pasi mbaroi letra që më çuditi, gjyshi i madh u çua në këmbë me atë shkopin e bukur e më kapi duke më përqaftuar me atë mënyrën burrërore kosovare e më uli në vendin e tij ku s'besoj se ishte ulur deri tani as ndonjë burrë e jo fëmijë si unë.

- Si more? I biri i Jonuz Mujos je ti? Heu bre çfarë miku paska ardhë tek shtëpia! Paskë marrë edhe emrin e atij gjyshi të madh me të cilin kam ba punë të mëdha!

Cufoja që kishte ndenjgur gati në fundin e dhomës, e s'kish folur gati asnjë fjalë, në gjunjë në shenjë respekti ndaj këtij burri të madh dhe ndaj meje, thotë:

- Po bogomi, po, Haxhi efendi. Ky asht i biri i atij burri të madh - duke vepruar sipas porosisë të Cana Ragoviçit.

O zot, ç'bajnë njerëzit e këqinj. Përveç që më nisën në këtë aventurë, por më ndrojnë edhe atësinë. Kaq foli Cufoja dhe s'u ndje më. Çfarëdo artisti s'e ka të lehtë të luajë aq saktë rolin e shërbëtorit ashtu si Cufoja. Kështu veptoi sa kohë ndenjëm aty, duke më ardhur para e prapa. Dashur pa dashur, i jap edhe revolen time, të vetmen armë që kishim për t'i ritur autoritetin sirojes time personale. Më vonë na erdhi nga fronti edhe i biri i Haxhi agës, i shoqi i gruas më të madhe që më bëri pritjen e parë. Ai erdhi nga një vend i largët ku kishte shkuar me të bijtë e të nipat për të çliruar disa rajone të Kosovës nga Serbët.

Gjatë mbrëmjes na tregoi histori lufte deri ku kishin penetruar e kishin marrë edhe disa troje të tokës serbe. Për këtë i bërtiti i jati, Haxhiu. Me sa kuptova ky ishte si komandant që drejtonte një lloj ushtrie sepse Haxhi Aga (që herë thirrej Haxhi efendi) i tha të birrit:

- Keni ba shumë gabim që keni hy në tokat serbe, sepse ato janë të hueja e duhet t'i lironi!

Hëngrëm e pimë gjithë të mirat "Si atje" më mirë të them. Kartolla të zjera me tambël e të pjekura në furrë me kajmak. Kunguj të kuq të pjekur në furrë. O zot sa të mirë ishin. Ia kalonin bananeve. Mish bagëtie të trashë e të imët si ta doje, të pjekur e të zjerë, byrek një pëllëmbë i trashë, i mbushur me myshkri e me gjalpë. Dhe një lloj ëmbëlsire që s'e kisha ngrënë ndonjëherë. Ndenjëm sa ndenjëm dhe

nga ai ushqim e lodhje e madhe u dha urdhri prej të zotit të shtëpisë t'u shtrohej miqve. Mua më çuan në një dhomë të veçantë të një nuseje të re ku ma kishin shtruar një dyshek në një dysheme prej dërrase. Dysheku ishte i gjërë, i madh dhe i mbushur me nja dy a më shumë pëllëmbë lesh të butë. Jastekët e çarçafët ishin të qëndisur. Jorgani ishte prej atlasit dhe i punuar rreth e rreth me dantellë. Cufon e vunë të flinte në një dhomë me gjyshin e madh.

Më kishin lënë të flija pothuaj deri në orën 9 të mëngjezit. Për çudi, gjithnjë më dilte gjumi herët por atë natë isha i kapitur dhe i vdekur nga lodhja. Dikush nga zonjat e shtëpisë më trokiti në derë duke më thënë:

- A do të flesh ma apo do të çohesh?

- Jo - thashë - do të çohem, biles tepër kam nderjtë!

U çova, lava sytë bile bëra disa adete sikur po merrja avdes për falje (gjë që e dija më mirë porsa një hoxhë, sepse e kisha mësuar në Mejtep). Gjyshi dhe i biri i tij u kënaqën prej kësaj. Nga ajo gjyshi më tha:

- Aferim, aferim mor bir!

Pas disa orëve, nga mëngjezi që hangrëm e pimë me të gjitha të mirat, i zoti i shtëpisë që vinte pas gjyshit, ai që erdhi nga fronti që e quanin Sait, u përgatit për t'u nisur përsëri në front sepse tashmë, për sa shoh e mar vesh, ka edhe pjestarë të tjerë djem e burra prej kësaj shtëpie e përreth për në frontin që komandohej prej tij. Nuk e mora vesh se çfarë grade mbante sepse erdhi civil dhe u nis civil.

Tashmë, mbetëm si meshkuj në këtë shtëpi, gjyshi i madh dhe unë me Cufon. Rreth orës së drekës (zakonisht e hanin pasdite vonë e që matej me anë të diellit gjë që e përdornin edhe për lëshimin edhe mjeljen e bagëtive), erdhi një zonjë me tre vajza të cilave, u dolën përpara femrat e kësaj shtëpie për t'i pritur. Tani e marr vesh nga Shadija, që ishte dhe pak hokatare, e shpejtë dhe çallake në të gjitha punët ose më mirë me thënë vocërrakja e gjyshit të madh i cili e mbante më afër se gjithë të tjerat. Kjo që erdhi, ishte gjyshja e madhe e shtëpisë, gruaja e tretë e Haxhi efendiut. Po kthehej nga një krushqi ku kishte shkuar me tre vajzat beqare të kësaj shtëpie, për të bujtur. Gjyshi i madh kishte shtatë djem, të gjithë të martuar, por në këtë shtëpi vetëm tre nuse pashë. Se ku ishin të tjerat nuk e di e as u mundova ta di. Kishte një numur nipçesh, se sa nuk e di, më të mëdhenj se mua, disa prej të cilëve të fejuar e prisnin t'u bëheshin dasmat. Ndërsa për vajzat nuk mora vesh nëse ndonjë prej tyre ishte e fejuar apo dashuruar me ndokënd sepse nuk pashë asnjë lloj bandilli që të sillej rreth shtëpisë së tyre. Siç thashë edhe më lart, tashmë ne mbetëm vetëm

dy miq, unë e gjyshi i madh. Na kishin rrethuar edhe një numër femrash të tjera që erdhën në këtë shtëpi prej farefisit e komshinjve. Pra këtu u bë një lloj kopeje me vasha (siç i thoshin këtu në rrafsh të Dukagjinit).

Deri atë kohë gjyshi i madh nuk e dinte qëllimin e ardhjes sime dhe as më kish pyetur. Ai dinte se kisha ardhur si nip i tregtarit të madh Jonuz Muja, thjesht për të vizituar miqtë e "babait" tim. Kjo intrigë, që kishte përgatitur Cana Dragoviçi në atë letër, më vriste shumë në ndërgjegje dhe dashur pa dashur mundohesha të kryeja sa më parë misionin tim e ta shpalosja edhe para gjyshit sepse tashmë mashkull tjetër këtu nuk kishte. E shihja mirë se te ky gjysh i fuqishëm, me zë e pasuri, në misionin tim pak shpresa kisha se do të më ndihmonte, bile më mirë me thënë hiç. Por përderisa kisha ardhur dhe me rekomandimin e Cana Dragoviçit, duhet t'ia dëfteja hallin tim. Po përgatitesha se si të shpreheshja sepse ishte burrë i zgjuar dhe ndiqte të gjitha lëvizjet e mia bile edhe se si sillem me vajzat e kësaj shtëpie.

- Gjysh i madh - i thashë si një burrë - ti s'po më pyet, bre burrë përse kam ardhë në këto anë, prej kësaj rruge të gjatë me këtë ndihmës që ma kanë dhënë prindërit e mi.

Kush ishin këta prindër nuk e thashë se s'doja ta përlyeja veten me një njeri që s'ishte prindi im. Ah sa doja t'i thoja me shumë krenari këtij burri, këtij Haxhiu, se jam i biri i Ali Hajdarit prej Dobraçit të Shkodrës, se ndoshta edhe ai mund t'ia kishte ndjerë zërin sepse im atë, kishte pritur e përcjellë lloj-lloj figurash të mëdha edhe nga Kosova. Por ja pra që nuk mund t'i thoja. Ai më dëgjonte dhe ende s'ma kishte prerë fjalën dhe në fund kur pushova (sepse tashmë më kishte hipur një nervozizëm) duke më parë me një përmallim gati i ishin mbushur sytë me lot (se nga se nuk e di). Kur mori fjalën, duke më shikuar mua që isha ndër gjunjë para tij, në një postiqe prej dashi, thotë:

- Jo mor bir jo, nuk e kemi zakon të pyesim, as në këto anë e as në ato anë, që tashmë jemi bashkuar e jemi bërë komb i madh siç kemi qënë, bashkim që e bëri me ndihmën e zotit Gjermania e Madhe, dhe mikun nuk e pyesim pse ke ardhë, por i themi, mirë se ke ardhë e hangsh bulden (fjalë e mikëpritjes së burrave të mëdhenj).

Ai më tha këtë dhe më konsideroi si të isha një burrë me moshë të madhe. Përfitova nga ky rast, e gati po më rridhnin lot, por u mundova t'i mbaja sepse burrat nuk qajnë dhe unë s'do të qaja para këtij burri që u kish hypur të 100-ave.

- Gjysh i madh na ka ndodhë një turp i madh në shtëpinë tonë dhe ajo shtëpi, këtë turp nuk e mban, e mue më të voglin e asaj shtëpie, më kanë

nisë si bedel ose më mirë më kanë nisë të më provojnë nëse jam me të vërtetë i biri i atij babe që më ka lindë e që ka nder të madh në Shkodër.

Në këtë moment edhe gjyshi lëviz duke thënë:

- Po,po, ashtu asht ai burrë!

O Zot! për cilin e kishte ai fjalën dhe për cilin unë. Një ditë, kur të marrë vesh ai se në shtëpinë e tij kam gënjer, kushedi se ç'do të bëhej.

- Pra gjyshi i madh - them për t'i dhënë rëndësi punës - ne na kanë vjedhë kalin e shalës të shoqëruar me një kalë tjetër të punës dhe, vjedhësi me shokët e tij, dihet se kush asht dhe ka dalë me kuajt e vjedhur në këto anë.

E shikova me kujdes se si po reagonte. Pipi që kishte marrë në Qabe, e që ishte më se dy pëllëmbë i gjatë i dridhej në duar. O Zot! Nuk mund ta shihje tek m'i kishte ngulur sytë e diçka donte të më thoshte, por ndoshta e kishte të zorshme. Por dinakria ime do t'ia nxirrte atë që hezitonte të ma thoshte. I them:

- Fol gjysh, çfarë do të më thuesh që mi ke ngulë sytë e s'ma thua se unë jam burrë, burrë i madh dhe i kam mbushur të pesëmbëdhjetat. Jam edhe i armatosur bile.

- Këtë që më the desha të të them mor bir: A s'kishte mashkull ma të madh shtëpia juej? Por tani po tërhiqem sepse tij je mashkull dhe mashkull i madh e zoti të ruajtë! Gjyshi don të të ndihmojë por mosha ime nuk më len me dalë e t'i kërkoj ata qafirë ku kanë shkue, në ç'kasaba kanë shkue për t'i shitë ato kafshë të urueme.

Nuk e di, donte të më ngushëllonte a të më jepte kurajo se më tha:

- Nuk bien poshte ato shtëpi që vidhen prej hajdutëve por bie poshtë hajduti që prek të tilla shtëpi. Djemtë tani do të vijnë nga fronti dhe qafirin do ta gjejnë bashkë me shokë të tij. Ti mos u mërzit por ri bashkë me gjyshin e pjestarët e shtëpisë që të kanë mik për kokë.

U mbusha me krenari prej fjalëve të tij dhe nga shpresat e atyre meshkujve që do të më ndihmonin. U mbyll biseda dhe pasi hëngrëm drekën (mesditë i thonin) mora Cufon dhe Shadijen që më shqëronte, sikur të ishte burrë, e dolëm vizitë nëpër miq të tyre e në farefis. Kudo që hymë, pritja na u bë e përsosur. Cufoja si Cufoja në sjelljet e tij duke më dhënë një autoritet të rëndë sikur kush isha. Jo më pak sillej edhe Shadija. Pra kudo që shkuam, u pritëm dhe u përcollëm në mënyrë që më ka mbetur në kujtesë deri sot që po shkruaj këtë histori ose më mirë këtë polidramë. U mbyll edhe dita e dytë si mysafirë në këtë shtëpi.

Dita e tretë solli ngjarje të reja. Në mbrëmje, në të falur të diellit, një kope e madhe bagëtish të trasha nuk erdhën në shtëpi sepse, përsa

pashë e kuptova, kopetë e bagëtime të trasha lëshoheshin pa çoban në fushat pa fund. Në mbrëmje ato ktheheshin përsëri në vathët e tyre por, për çudi një pjesë e saj sot mungonte. Se ku ka ngelur edhe pjestarët e shtëpisë nuk e dinin. Pra, siç e kam thënë, këtu mbretëronin femrat por femra shumë të gjalla, shumë të shkathëta, shumë të urta, shumë të bukura, shumë punëtore që merrnin pjesë në aktivitete kudo e gjithkund, në punë shtëpie, e në shkollë, në klubet e këngëve popullore, kishin kujdes për bagëtinë, për mjeljen e tyre, mirëmbajtjen, përpunimin e qumështit deri tek punët e tezgjahut që kishin në shtëpi për punime të bukura. O zot! Çfarë nxirrnin duart e atyre femrave të atyre shtëpive. Vajzat u shpërndanë dy nga dy në kërkim të bagëtime. Kishim mbetur unë, Cufoja, gratë e shtëpisë, gjyshi i madh dhe Shadija që na shoqëronte ne. Pothuajse u err. Vajzat ende s'ishin kthyer me kopenë. Shtëpia nuk bëhej merak absolutisht për sa shihja sepse si dukej kjo ndodhte shpesh. Në këtë moment që bisedoja me Shadijen i them:

- A i ha ujku apo i vjedh kush!

- Bisha i ha - thotë - por për ti vjedhur nuk i vjedh kush sepse, secila kope ka shenjat e veta, shënja të shtëpisë dhe që i bëhen në veshë e mbi lëkurë.

Pra vjedhjet ishin fenomen i rrallë sepse në bazë të këtyre shenjave hajduti kapej lehtë. Kurioziteti më futi thellë në mendime. Sa gjëra kanë krijuar kanunet e shtëpitë kudo, deri tek bagëtitë për të ruajtur mundin e tyre. Të gjitha këto fjalë i bisedoja me Shadijen, me të cilën ishim ulur në stola të daltuar në lëmin e shtëpisë. Isha vetëm për vetëm me të që nuk mi ndante ata sy. Diçka kishte dëshirë të më thoshte por se çfarë se di. Ishte e bukur, me flokë të gjatë që i mblidhte top pas kreje e rrallë vinte shami. Kishte një kapëse të madhe të përdredhur që vinte në kokë. Boçet e saj që i rrethonin trupin para e mbrapa i binin mbi gju, me disa thekë që i lëkundeshin rreth pulpave. Kishte një këmbë të derdhur e një bel që mund t'ia përfshije me shuplakën e dorës. Dukej sikur ishte një atlete. Vithet e saj ishin pak të shkëputura nga trupi. Kisha dëshirë për ta parë më shumë prapa se përpara, aq e përsosur ishte. Ishte e qeshur, lozonjare, e shkathët, sa nuk zinte vend. Kishte dy sy me bishta, qerpik të madh e vetulla të zeza si korb e të përdredhura. Flokët i kish bojë gështenjë me një qime shumë të trashë. Leshatore në pulpat e këmbëve me një qime krejt të zezë. Ishte edhe e kujdesshme në trupin e saj e gjithsesi i jepte vetes një bukuri më të madhe. Gjithë këtë bukuri e shikoja me kujdes dhe nuk doja të bija në sy të ndokujt në atë shtëpi. Nganjëherë e ëma që më shihte më thoshte duke qeshur:

- More, si te duket kjo vajza ime, e keqe?

Dhe unë

- Po besa, Mejhanë - se Mejhanë e quanin atë - e ke të keqe por mue më duket se hëna e dielli kanë shkrepë në të!

Ajo qeshte me të madhe duke punuar mbi tezgjah, duke endur ndonjë qilim. Kjo bisedë ishte e gjatë dhe e këndshme, sepse ishte edhe koha e bukur. Dielli kishte perënduar dhe ishte afruar buzëmbremja. O Zot! Në këtë shtëpi me oborre, veç bukurisë që u kishte dhënë natyra e krahu i tyre, nuk kishte asgjë të keqe, asnjë lloj insekti që të të bezdiste, as mizë e as mushkonjë. Kisha ndenjur në atë stol e karshi kisha këtë vajzë të bukur. Duke e shikuar me kujdes që të mos bija në sy, më thotë:

- Pse po më shikon? A nuk jam veshë mirë? Si ato vajzat e shtëpisë tuaj sepse Shkodra ka qytetin me një veshje ma moderne. E ndërsa ne, Muj, në përgjithësi veshjet e trupit i punojmë e i prodhojmë vetë.

- Ah, Shadije - them - kjo asht ma e bukur, sepse një gja që e prodhon vetë për trupin tand është më e bukur se gjithçka edhe se ato gjëra që i blejmë në tregjet e mëdha!

- Jo, jo - më tha - ndryshe ti, ndryshe vajzat e shtëpisë suaj, sepse ti je djalë tregtari që ndërron e vesh lloj lloj kostumesh që vijnë të qepur nga Europa. Dhe a e sheh se si je veshur, ke këpucë Ilustrafini... (dhe vërtet kur shkova në Kosovë unë isha i veshur si bir princi).

O zot! Edhe kjo kujton se unë jam i biri i një tregtari. Po nesër kur ajo ta marrë vesh të vërtetën? Unë asaj s'i thosha dot të vërtetën.

- Muj - më thotë - ende vajzat s'i sollën kopetë. Do të kenë shkue shumë larg. A dalim edhe ne në kërkim se dyshoj se lopët e qetë kanë shkue në një krah tjetër që vajzat s'e dinë!

- Si të dësh Shadije, por a s'asht mirë t'i thuesh edhe lokes tate? - (sepse kështu i thoshin nënës)

- Nanës po i them por s'ka problem.

Në këtë çast vjen edhe e ëma pa e kërkuar, me dy gota të mbushura me kajmak e nga një rrishtë buke të hollë gruri të gatuar në shtëpi.

- Hani - thotë ajo.

- Nënë, ne po shkojmë tek proi i kodrave të Zanave sepse çikat andej s'kanë shkue!

- Shkoni po ti o shkodran mos ma grabit çikën - thotë - megjithëse këtë çikë kam qejf me e shitë në Shkodër.

Unë qesha e s'i dhashë asnjë përgjigje. Ajo më tha atë fjalë në qeshje e sipër në shenjë afrimiteti.

KAPITULLI X

U nisa nga më çoi kjo vajzë, më mirë me thënë kjo zanë mali. Kështu po më dukej. Fundi daltë për hajër. Ajo para dhe unë mbrapa duke i thënë:

- A ta marrin edhe Cufon?

- Jo - më tha.

- Po revolen?

- Jo. Nuk na vret kush! Mos u tremb biri i Shkodrës!

Ecëm, e se ku po më çonte një Zot e di. Por dëshira ishte e madhe për ta parë e për ta njohur atë përrua që u thirrka prroi i Zanave të malit. Kaluam disa parcela të shtëpisë të mbjella me rrjeshta me mollë, dardha e kumbulla shumëllojëshe. Kaluam edhe dy tri kodra që ishin mbushur me lule e shtruar si qilim nga tërfili i zi. Ndjehej zhurma e bletëve që u kishin rënë luleve sipër për të thithur nektarin. Ngado që shkoja vinte erë lulesh të cilat kishin veshur këto kodra të bukura. Pas këtyre kodrave ramë në përrua. Ishte krejt i thatë, nuk mu duk ndonjë diçka edhe aq e këndëshme, por duke ecur e duke parë gjithnjë e më të bukura. Shadija ecte e unë e ndiqja pas duke shikuar hërë në njërën anë e herë në tjetrën. Rruga që ndiqnim shkonte drejt lindjes, ndërsa çikat kishin shkuar në perëndim. Kjo ishte pasuri e tyre, më shumë me pemë frutore sesa tokë buke. Pasi hymë në thellësi të përroit filluam të shihnim rreshtat pa fund të lajthive, kumbullave boshnjake e bardelike dhe aty këtu edhe të veçuara. E pyes Shadijen:

- Të kujt janë, e kush i ka mbjellë?

- Janë parcelat tona. I kanë mbjellë e i kanë shartue baballarët tanë. Disa prej tyre kanë mbi të buta, siç po i sheh, sidomos kumbullat.

Këto ishin në të dy anët e përroit. Pra përsa kuptova edhe ky përrua ishte pronë e tyre. Përroi po më mahniste. Në sipërfaqen e tokës kishte ara, toka e punuar, djerrina, kullota e pemë frutore, pa ferra e pa gurë. S'kisha parë ndonjëherë një tokë të tillë. Kurse poshtë përroi ishte i mbushur me shumë lloje gurësh, bile edhe të mermertë. Disa prej tyre xixëllonin, disa krejt të bardhë e disa të zes si futa. Po i shihja me vëmëndje të madhe sikur të isha ndonjë gjeollog këto gurë, se çfarë ishin, por prapë se prapë s'më linte kohë Shadija që ecte shpejt e shpejt e se ku po më çonte një zot e dinte. Në fund të përroit që tashmë filloi

të ngushtohet me tunele e shpella sikur t'i kishte përgatitur dikush. Dhe i them Shadijes:

- Po këto kush i ka bërë kështu?

- Ah mor budalla - më thotë me përkëdhelje - a nuk e kupton?

- Jo.

- Ujërat nëntoksore që dalin herë pas here, e mbushin përoin majë më majë. Në don ta vërtetosh fjalën time shihni rrëzët e pemëve në lartësi të këtij përroi si i ka hangër në shekuj.

U binda, sepse shihja aty këtu shumë lajthi e pemë që ishin në gradën e falimentimit për t'u shkullur.

Hëna ishte e plotë dhe e shëndritshme; krejt ditë. Ndoshta edhe ky përrua dhe këta shkëmbinjtë reflektonin më shumë. Më dukej tamam ashtu si themi në Shkodër: natë me hënë, në të cilat njerëzit kanë qejf të shëtisin nëpër shokë e miq. Prita se ku do të zinte vend kjo vajzë e ku do t'i kërkonim lopët, në kërkim të të cilave dolëm. Por jo! Ajo përse kuptova pak interes kishte për to, qejfin e kishte të më shëtiste nëpër këto bukuri të natyrës. Nuk shihja e s'kuptoja ndonjë qëllim të saj që të më binte ndesh me qëllimet e mia. Duke ecur dëgjoja një zhurmë rrokullisjeje.

- Po kjo zhurmë Shadije, ç'është?

- Tani do ta shohësh! Po më duket sikur po trembesh!

- Jo, moj jo! Mos më ul kaq poshtë se të isha trembë nuk kisha ardhë kaq larg në këto anë, por më shtyn kurioziteti të të pyes. Mos vallë jam duke të mërzitë?

- Jo, more budalla, jo! - dhe më kapi për dore duke më treguar kataraktin që binte nga kjo kodër e lartë e derdhej në përrua, por jo në këtë përrua ku po ecnim por në një përrua tjetër që kalonte përmes vreshtave të mollëve, kumbullave, dardhave e pemëve të tjera frutore.

- Ky nuk është katarakt natyral - tha ajo - por i bërë nga familja jonë për t'u shërbyer pemëve në vaditje dhe në kohën e vjeljeve të tyre.

Për vaditje e dija por vjelje jo.

- Ç'do me thënë kjo, Shadije? - thashë.

- Nuk kupton? - thotë.

- Jo!

- Në kohën kur piqen pemët ne i vjelim. Duke lëshuar kataraktin të gjithë parcelat me pemë mbushen me ujë deri në gju. Shkundim të gjitha pemët që janë për t'u vjelë e ato nuk bien në tokë e të vriten por bien në sipërfaqe të ujit dhe ky ujë, nëpërmjet përrejtjeve, i dërgon tek lëmejtë e kashtës së grurit dhe atje pasi i seleksionojmë i vendosim

nëpër kapanonat e kashtës, tue i mbulue me të. Aty dimërojnë deri në kohën e shitjes.

U çudita, se një gjë të tillë s'e kisha dëgjuar deri atë kohë. Ajo merr boçen në dorë dhe mbledh disa lajthi gjysmë të bëra me lëvozhgë të butë. Këto lajthi ishin më të mëdha se të zakonshmet që unë kisha parë dhe jo aq të shijshme sa të thatat. Ndoshta, duke parë e dëgjuar këto gjëra, nuk më shkonte në mend të haja gjë. Disa m'i thyente me gurë e disa me dhëmbë e m'i jepte njëpasnjë me duart e saj, biles më thoshte hape të ta fus në gojë.

- Jo - i them - i ha vetë.

- Jo, jo se ti s'po ha!

E pashë se afrimiteti ynë po bënte hapa të konsiderushme të cilën nuk e dëshiroja por, dashur pa dashur do t'i nënshtrohesha këtij pushteti. Duke më parë e duke qeshur më kishte vënë dorën në sup. Unë rrija ndenjtur në një shkëmb e ajo në këmbë para meje.

- Muj - më thotë - babagyshi, babai dhe mixhat e mi kanë pasuri boll, ndoshta jo sa ju por edhe ne kemi pasuri. Kemi edhe ne dyqan e magazina biles jo të vogla. Unë mora fjalën:

- Po ku i keni, se unë s'kam pa!

- Këto i kemi në Guci. Kemi edhe kuaj shale të çdo lloji. Dhe në mos u gjendshin kuajt tuej, gjyshi nuk të len pa kalë mor i marrë dhe s'të fal një e dy por edhe sa të dësh ti, ndaj, mos u baj merak. Gjyshi i madh për hatrin tim të fal edhe ma shumë nga sa mendon ti që ke marrë këtë rrugë të gjatë për dy kuaj. A s'e ke mendue ti se ata që të kanë vjedhë edhe të vrasin, të therin e të tresin nëpër pyje ku të hanë egërsirat? Por hajt, je nisë dhe ku rafsha mos u vrafsha. Çudi! Mir baba të ka nis po nana? A vallë mos të kanë të tepërt?

Duke më thënë këto fjalë mua m'u mbushën sytë me lot. Më rrodhën pa dashur e s'mund t'i mbaja. Më dridheshin edhe buzët. Isha mjaft i revoltuar që po bija kaq poshtë para kësaj vaje, që më kishte futur në humnerë që s'di ku isha. Të gjitha këto i mendoja pa i dhënë asnjë lloj përgjigje.

Të dy duart e saj më pushtuan në të dy faqet e mia. Me dy gishtat e saj të mëdhenj më fshinte lotët dhe, pa m'i hequr duart nga faqet dhe sytë nga trupi im, më jep një të puthur të rrufeshme, një të puthur me zjarr sikur kishte vite që kishte rënë në dashuri me mua. Pas kësaj edhe disa të tjera, deri sa më rrethoi me duart e saj e m'u ul në prehër.

- Jam e jotja! - më thotë - Do të vi me ty në Shkodër. Mos ki dert, mos u ngushto sepse nana më ka pajisë me pajë të madhe. Gjyshi i

madh do të më japë një numër napolonash ar me të cilat ka dashë të çoj bedel në Qabë e këtë e ka anuluar, sepse asht më se vap që këtë shumë t'ia dhurojë vajzës që martohet. Pra këto janë trashigim e janë vënë mbi mua, për ditën e martesës, prej gjyshit tim. Kuaj e çfarë të duesh t'i marrësh prej shtëpisë. Mos u ngushto për këto pasuri se kemi boll e prindët nuk m'i kursejnë o djalë i Shkodrës.

Ajo më shihte në të dy sytë, ndërsa më kishte pushtuar me të dy duart e saj. Nuk flisja. Isha bërë shkëmb, më shkëmb se sa ai mbi të cilin isha ulur. Por çfarë do të flisja. O zot! Unë isha një i varfër që kisha rënë nga vakti e kisha ardhur të kërkoja në Kosovë një kalë dhe jo kalë shale por kalë pune, bile dembel. Ai s'dinte ç'është vrapimi, por ecte ngadalë e ishte i zoti të tërhiqte tonelata pesha. Unë nuk isha i biri i Jonuz Mujës por i biri i Ali Hajdarit prej Dobraçit. Mirëse këtë vajzë unë po e marr me dëshirën a pa dëshirën e prindërve pak rëndësi kishte, se, derisa ajo më donte mund ta merrja dhe të arratisesha. Por ku do ta çoja? Në cilën shtëpi? Atë realen apo në atë që më ishte sajuar. O zot si t'ia bëj? Ajo më thoshte fol. Dhe unë flisja por flisja me vete. Ajo këmbëngulte:

- Më jep përgjigje më don apo jo? Dhe mos ju trëmb jetës sepse unë punoj e të mbaj me punëdoret e mia!

E shihte se unë nuk flisja. Ndoshta isha bërë memec. Ndoshta kishin mbaruar dhe ndjenjat e mia ndaj asaj femre perri që po më shkatërronte. Këtë ndoshta mendonte ajo dhe nuk e dinte se unë e kisha gënjyer atë në prezantimin tim. E gënjeva edhe këtë femër e s'ia thashë realitetin sepse ai mua do të më sillte pasoja, aty në Kosovë, aty ku gënjeshtren nuk e falnin kollaj sidomos të bërë në emër të mikut që ata e kishin aq të shenjtë. Ma hoqi trikon që kisha veshur dhe po vepronte në trupin tim si donte. M'i kapi duart e m'i vuri mbi supet e saj. Por ato s'kishin forcë. Nuk vepronin ashtu siç donte ajo sepse unë isha i vrarë shpirtërisht përpara kësaj vajze që tashmë donte të bëhej pronë e imja. I zgjidha me shpejtësi me një dorë dy bohçet e saj të lidhur me fjongo e doli me dekoltenë e shkurtër të brëndëshme duke lënë të dukej gjoksi i saj i bukur, i ri, i shëndetshëm i paprekur që më dukej sikur kishte sy e më shikonte e më thoshte: "Ve pro mor qyqar se gjithçka asht e jotja e t'u ba pronë si dhuratë e rrugës së gjatë e mundimeve që ke ba. E ke hak se këtu në këto bukuri ku ti po jeton këto momente, banojnë Zanat e malit. Ato ta kanë dhuruar këtë bukuri. Ato që të kanë shpërblye e duen të të shpërblejnë për vuajtjet që ke hequr o jetim i shkretë, që je rritë më shumë zbatë se mbathë, lakuriq e mos më keq.

Shumë herë dhe i uritur. Dhe tani të ka pushtuar një trup. Nji trup i bukur që nuk do të binte kurrë ty në hise si dhuratë. Po ja pra që të ra. Shtrëngoje! Kape përqafoje! Sepse këtë nevojë kanë këto të dy trupa. Të bashkohen si një trup i vetëm. Jo vetëm për tu dashur në jetë të jetëve si bashkëshortë e të dashuruem por dhe për të gjetë ata që kanë vjedhë e që kanë ardhë në këto vise ku gjete një dhuratë më të madhe se kali tand. Po kjo ishte ajo që kisha në prehër. Ishte Shadija që po më shprehte dashurinë e saj, këtu në vendin e Zanave të malit. E kapa, e shtrëngova, e putha, e përqafova me forca të shumfishuara, aq sa dhe ajo u çudit nga fiziku im. U rrokullisa me të disa herë nga shkëmbi e poshtë në atë ujë të freskët ku u zhytën trupat tanë të njomë e të zhveshur që tashma kaluan në veprimet e fundit.

U lamë dorë për dorë në këto ujra, e morëm rrugën për tu kthyer, po dorë për dorë pa i gjetur bagëtitë kurrkund. Por edhe këtu natyra e zoti i madh ose forcat e Zanave të malit që banonin këtu më dhanë një shenjë sikur dëgjoja zë lopësh. I thashë Shadijes:

- Po dëgjoj britma bagëtish të trasha.

Binte një këmborë.

- Po - thotë ajo - asht kumbona e lopëve tona.

Dolëm dhe morëm lartësinë e kodrës prej nga do të zbrisnim në xhaden kryesore. Për çudi, kopeja që kishte humbur e kryesohej prej disa demave gjigandë me brirë të mëdhenj, kishin rënë pushim nën kodër. I morëm përpara tërë gëzim. Kur arritëm në shtëpi gjyshi i madh qiti pushkë dy herë rresht duke thënë:

- Të lumtë more biri i Shkodrës që na gjete kopenë. Qenke me fat!

U shtrua darka në një mënyrë të përsosur sepse të gjithë ishin grumbulluar në shtëpi dhe ishin të lumtur se bagëtinë e kishte gjetur miku i shtëpisë. Nuk po i shkruaj të mirat e kësaj darke sepse në një shtëpi të pasur dhe darka është e pasur. Ata se kishin zakon të hanin burra e gra në sofër druri. Mirpo, meshkujt ishin pothuaj të gjithë në front. Kështu që e gjithë familja për nderin tim, meshkuj e femra, hëngrën në një dhomë tjetër ku shtronin për miqtë kryesorë. Kjo dhomë ishte e madhe me oxhak, e rrethuar rreth e rreth me mindere e me shilte prej leshi. Në mure kishte të varura lloj-lloj armësh nga ato të stërgjyshërve tanë e deri tek ato tonat, belxhikë gjermanë e ndonjë armë italiane e gjatë. Gjatë ngrënies, më shumë ndër të gjithë kakariste Shadija, e përkëdhelura e gjyshit dhe merrte pjesë kudo e gjithkund dhe të bënte të qeshje se ishte alegro. Por gjyshin, e futi më shumë në humor sepse po i tregonte ku e kishte çuar djalin e llastuar

të Shkodrës ajo vajzë kosovare, pra në përroin e Zanave të malit, natën me hënë. Sipas të thënave të saj e bisedës secili e shihte duke qeshur bile me lot se unë qënkësja trembur aty ku më kishte futue ajo çikë e rrafshit të Dukagjinit dhe kështu që ajo paska dashur të më çojë edhe më thellë tek disa bukuri të rralla që do të më magjepsin. Por nga frika që paskësja pasë hypë majë shkëmbit dhe nuk e paskësja ndjekë çikën ku donte të më çonte. Shumë herë gjyshja e madhe e ndërpriste mbesën duke i thënë:

- Hë moj, çikë e keqe mos ma shpotit djalin!

Unë, herë ulja kokën e herë qeshja duke parë se çfarë nxirte e çfarë sajonte, tani me thënë prona ime.

- Si bre burrë! - thotë gjyshi - Çika ka dashë të të çojë në një vend më të bukur, pra tek mullinjët. Atje do të kishe parë çudira e mrekullira.

- Po çfarë gjysh? - e pyeta.

Të tjerët dëgjonin dhe s'ndërhynin në bisedën tonë.

- Eh mor bir, more bir! Do të kishe parë troftën tue fluturue!

- Po trofta nuk fluturon.

- Po, po, sepse uji ngjitet përpjetë deri tek gurët e mullinit!

O Zot! Sa qejf kisha të shihja atë vend me atë që më shoqëroi një natë përpara dhe që më donte dhe e doja. Gjyshi fjalët i kishte të rralla por kur fliste dëgjonin të gjithë. Ai iu drejtua Shadijes:

- Do ta çosh e ta shoqërosh mikun kudo që të shkojë, për sa kohë të jetë këtu.

- Po, gjysh, mos ki merak! Do ta shëtis shumë por thueji të mos trembet!

E këtë e bënte për të qeshur të tjerët e jo më pak mua e gjyshin që ia kthente:

- Jo, moj jo se s'trembet kollaj trimi i Shkodrës.

Për t'i dhënë një farë lezeti bisedës edhe unë thoja:

- Gjysh, me të vërtetë jam trembë sepse s'kisha parë kësi humnerash ku më futi mbesa jote, sepse kisha frikë se po më rrëmbenin zanat e malit.

- Jo - ma kthente gjyshja e madhe - ato nuk rrëmbejnë askënd por i mësojnë dhe i ndihmojnë njerëzit fatkeq!

- Po, a ka pasë rast që zanat kanë ndihmue ndonji njeri?

- Po, bile shumë.

- A thue unë kam fatin t'i shoh?

- Po, edhe mund t'i shohësh!

- E unë pra po t'i shoh do t'u lutem që të m'i gjejnë kuajt e shalës për

të cilët kam ardhë.

- Me ndihmën e Zotit dhe të atyne - tha gjyshja - edhe ato do gjenden!

U sollën frutat pas buke, u pinë edhe kafet sipas zakonit, Vajzat nuk pinin kafe derisa të shkonin në konakët e tyre. Shadija, u çua në këmbë mori një fletore dhe një laps e u afrua pranë gjyshit të madh duke i thënë:

- Gjysh shkruaji një letër djemve (e kishte fjalën për nipat) që të vijnë një orë e ma parë, për të ndjekë ku kish shkue Shpend Azemi.

- Po, shkruaji, bija ime! - thotë ai.

Dhe gjyshi i madh diktonte e vajza shkruante:

"Të vijnë një orë e ma parë dy ose tre nga djemtë në shtëpi se na ka ardhë një mik i shtëpisë sonë. Ju puth gjyshi dhe bafshi punë të mbarë në front për çlirimin e tokave tona nga pushtuesi serb".

Letra u mbyll në një zarf dhe të nesërmen e nisën me korrier me urgjencë. Dita e katërt pothuaj kaloi e zyrtë sepse tashmë pak shpresë kisha për t'i gjetur kuajt se mendoja që ishin shitur kushedi se ku. Gjë s'na pengonte dhe mund të rrija në këtë shtëpi sa të doja. Për mua e pjestarët e shtëpisë, që ishte e madhe, ndonjë lloj bezdie s'kishin, sepse edhe unë isha i qetë e i pa bezdisshëm, biles i ndrojtur shumë karshi pjesëtarëve të kësaj familjeje. Shadija ishte shumë e bezdisshme e s'më ndahej biles shumë herë më prekte herë duke më shtyrë e herë duke më shtrënguar duart me duart e saj. Në ndonjë vend të veçantë më jepte edhe ndonjë të puthur si rrufe, por isha i kujdesshëm. Erdhi mbrëmja dhe, me Shadijen dhe me shtatë vajzat dhe tri nuset dolëm shëtitje në plantacionin e mollëve e të dardhave.

Kur u kthyen hyra tek gjyshi dhe si zakonisht i puthja dorën e ia vija në ballin tim, atë dorë që ishte bërë sa një dorë fëmije e vogël e si pambuk, pa kocka me një rreth të trashë ari. Ai më tha:

- Nga shëtitë o bir, nga shkove dhe a u kënaqë?

- Haxhi aga - i thashë - kam shëtitë në parcelat e mollëve e jam kënaqë?

- Si, si? - thotë.

Unë ia përsërita.

- Marshalla sa e kishin kokrrën!

- Si, si, nuk të ka çue vajza tek mullinjtë? - thotë i çuditur.

- Jo, jo se dolëm të gjithë - i them.

- Ka ba gabim, - thotë - se atje do të ishte kënaqë.

- Po edhe këtu u kënaqa - i them.

- Kisha qejf të të çoja unë që i kam ndërtue ata mullinj, portani s'jam në gjendje të eci. Desha që ti t'i shihje e unë ta tregoja dobinë e tyre. Atje bluejnë drithë (grurë e misër) një rajon, biles një rajon i madh dhe punojnë hyzmetqarë të paguem që i shpërblejmë me drithë.

- Po pse me drithë e jo me pare? - i them.

- Sepse edhe ata kanë më shumë leverdi se aty për aty e shesin e marrin para. E, edhe ne që i paguejmë nuk kemi nevojë të nxjerrim nga kuleta sepse i paguejmë drithin e fituar si qera të bluejtjes!

Isha i vogël për t'iu futur këtyre llogarive të koklavitura, por kurioziteti më kishte dhënë kurajo për t'u futur thellë e për t'u informuar për të gjithë drejtimet e rregullat e kanunit të këtyre krahinave, që më bënë të isha më i kujdesshëm në bisedat me të zotët e shtëpisë. Kishte shkuar vonë dhe ende s'kishim pregatitur të binim. Vajzat pothuaj të gjitha, përveç Shadijes që nuk ndahej nga unë në bisedat tona me gjyshin, kishin shkukur nga toka patate të reja, i kishin larë dhe i kishin vënë nëpër kusi të mëdha. Ndezën disa zjarre dhe i vunë për t'i zjerë dhe si zakon i këtyre anëve ishte që t'ua mxirrnin mikut që vinte kur ishin në fazën e fillimit të vjeljes. Ky zakon praktikohet gjithmonë pas darke në orët e vona për të kënaqur miqtë. Kështu kishin vepruar këto vajza, motra e kushërira të para të Shadijes.

Pasi u zjenë, i hapën në tepsi të mëdha, iu hoqën lëkurën që s'e kishin më të trashë se cipa e qepës. Kishte qejf t'i shihje e lëre më t'i haje. Në disa sahanë të mëdhej e ndër disa pjata qelqi mjaft të thella vendosnin djathë të njomë pa kripë dhe kajmak të marrë nga tamli. Përveç këtyre, fashoj mjalti të vëna në një pjatancë të madhe. Picetat secilit përpara, prej pëlhurës së tyre si të ashpra por të këndshme për të fshirë duart e buzët. Mbanin një erë të lezetshme që e kishin marrë nga aroma e mollëve dhe e ftonjve. Kjo ceremoni s'ishte gjë tjetër por një mënyrë për të kaluar mbrëmjen në gëzim e në qejf e për të larguar gjumin. Njëra prej nuseve të shtëpisë, kapi edhe çiftelinë të cilës i binte dhe këndonte shumë mirë, duke t'i çuar zemrat peshë e t'i mbushte sytë me lot. Ajo, këndonte, lotonte edhe vetë dhe sytë e saj buronin si një krua. Gjyshja e madhe, që atë natë kishte harruar gjumin, duke parë bashkë me gjyshin në oborrin para shtëpisë, doli dhe e përqafoi, e puthi dhe ia fshiu ata lot që i rridhnin papushim. U çova se s'më mbante vendi e shkova tek ajo dhe e putha në ballë, e mbi kokë e saj vendosa një dhuratë të çmuar, jo për këdo por për mua ishte e shtrenjtë sepse ma kishte dhuruar halla për t'a shpenzuar rrugës. Por asnjërin e as tjetrin nuk pata nevojë t'i përdor sepse më ndihmuan fuqia e madhe e Zotit,

emri dhe mbiemri që mbaja, për ta kaluar atë rrugë pa mundim. Dhe në këtë moment, napolonin e fundit që më kish mbetë ia dhurova asaj nuseje, që me talentin e saj e zërin e bukur, na kënaqi aq shumë. I vura napolonin ar mbi kokë duke ia hapur flokët e bukur dhe në shenjë respekti i putha edhe dorën dhe shkova e u ula në vendin ku isha, pranë Shadijes. Të gjitha çikat e nuset e tjera shkuan dhe u përfaquan dhe nëna e Shadijes erdhi e më puthi në të dy faqet sikur të isha biri i saj. Nxorri një shami nga gjoksi i saj dhe filloi të kërcente një valle tropojane e pas saj edhe të gjitha të tjerat, e dashur pa dashur, edhe Shadija u hodh në valle, më tepër për ta parë unë. Pasi mbaroj një pjesë e kësaj valle ajo erdhi e u ul tek unë duke më thënë:

- Unë nuk di shumë të kërcëj por u çova të të baja qejfin ty sepse ma bani me shenjë Lokja.

Unë i thashë:

- Lokja jote e gjithë këto çika bashkë me nuset kërcenin bukur e më kënaqën pa masë, por mbi të gjitha kërcimi jot, që më tërhoqi ma shumë se gjithçka në jetën time. Ajo në qeshje e sipër më tha në vesh: kështu do të kërcëj e kështu do të të kënaq gjithë jetën ty o qyqar.

* * *

Kishte zbardhur drita pas një nate pa gjumë. Vajzat e shtëpisë e kishin organizuar atë, duke krijuar këtë gëzim e lumturi kaq të madhe.

Pra siç e thashë, të gjithë ishin pa gjumë. Bagëtia ishin përjashta, secila tufë në vendet e tyre. Gratë e vajzat ishin mobilizuar që të gjitha, kush me pastrimin e shtëpive, kush me larjen e enëve, kush ishte ulë tek shtrunga për të mjelë bagëtitë, kush i hapte vathën bagëtisë dhe u jepte drejtimin për kullotë. Përveç gjyshit të madh që s'luante e Cufos që ishte si një trung e që ishte duke fjetur e s'dinte se ç'po bëhej në atë shtëpi. Të tjerët, bile edhe unë, ishim në punë. Unë i ndihmoja sepse isha i stërvitur, biles më shumë se ata, se jeta më kishte mësuar gjithçka. Ata çuditëshin që bëja çfarë më jepte rasti pa i pyetur se si ta bëja. E shihnin se unë isha i gjithanshëm e merrja vesh deri edhe tek mjelja e bagëtive e prashitja e parcelave të misrit. Fola për misrin por këtu ai nuk kishte nevojë për prashitje, por rrallim e për vaditje vetëm deri në korrje se me sa pushë ai ishte i dendur si gruri. Çdo gjë matej me tonë e jo me kuintalë. Ishte pra vend i mbarë e i fuqishëm për bujqësi e blegtori aq sa ia kalonte Dobraçit tim shumë herë.

Plasi një pushkë dhe pas një minute edhe dy të tjera. Vajzat e gratë

dolën nga dhoma të gëzuara e duke qeshur. S'e dija shkakun, por pyeta Shadijen:

- Asht sinjali i djemve që po vijnë!

Ju dolëm përpara. Unë rrija më prapa që të më prezantonin. Djemtë më përqaftuan dhe i përqaftova. Njeri prej tyre më vuri një pushkë gjermane në krah duke më thënë:

- Merre këtë pushkë dhe e gëzofsh, t'a kam falë se ia kam marrë një serbi të vramë.

Kështu pra, ata vrisnin armiqtë dhe armët e tij ia falnin miqve. Pushkën që më dha e vara pranë revoles sime në dhomën ku flija. Hymë brenda dhe u shtrua mëngjezi që ishte mjaft i mirë, i plotësuar me lloj-lloj bulmeti, me bukë Qëthi me djathë të kripur dhe të pa kripur, qumësht tundësi dhe dhallë kosi, dy lloje mjalti zogash e plakash, gjalpë e vezë të ziera, jo me kokrra por me tasa. Vetëm të ishe i zoti të haje sepse s'mungonte gjë prej gjëje. Dy gjëra shijoi Cufoja i shkretë në këtë shtëpi, ushqimin dhe gjumin dhe tjetër gjë s'dinte. S'dinte as të fliste e as të punonte. menjëherë pas buke gjyshi i madh në kohën kur po pinim kafet thotë:

- Bijtë e mi. Gëzohem që erdhët shëndoshë e mirë nga fronti. Jeni të lodhun, por për ta ndihmuar mikun s'ka lodhje, sepse miku i mikut tonë na ka gjetë derën, pasi disa horra si Shpend Azemi, i kanë vjedhë kuajt e shalës. Ju duhet të më gjeni këtë person, biles të ma vritni për gjestin që ka ba ndaj miqve të mi. Pasi të çlodheni do dilni në kërkim të tij.

Këto qenë fjalët e tij. O zot, këta djem s'bënë asnjë pushim, por sapo dëgjuan, u armatosën dhe u ndanë në dy drejtime për të kërkuar personin në fjalë. Djemtë ikën ashtu siç erdhën në shërbimin tim, të mikut të tyre. Dhe për këtë u jam mirënjohës tërë jetën atyre dhe gjyshit të madh që s'po kursente asgjë për të më ndihmuar.

Dita shkoi si shkoi. Shadijen pak e takova sepse atë ditë ishte ushtruar në tezgjah më shumë se ditët e tjera. Më vonë e mora vesh se ç'punë kishte bërë atë ditë.

U err dhe nga lodhja kisha rënë herët sepse doja edhe t'i bezdisja sa më pak këta njerëz të mirë. Dhomën e kisha në dispozicion me shtresa e mbulesa e s'më mungonte gjë prej gjëje. Në të gdhirë vjen Shadija e më futet në dhomë pa trokitur në derë duke më thënë:

- Çohu more gjymash, çohu boll fjete se bagëtia na kanë humbur e duhet t'i gjesh, këtë detyrë ta kemi ngarkuar ty, se ty të ndihmojnë Zanat e malit!

E pashë se donte të qeshte e tallej për të më nxjerrë gjumin.

- A do të të sjell këtu për të ngranë apo do të hash në dhomë tjetër?

- Jo, jo, - i them - nuk dua asgjë.

Ajo megjithatë solli sillën me disa lloj gjellësh në tabaka të madhe e ma vendosi përpara duke më hedhë edhe një pecetë në krah.

- Po ti - i thashë - a po vjen të hash?

- Jo, jo, nuk e kemi zakon të hamë me mikun! - tha dhe iku duke qeshur e duke mbyllur derën e dhomës.

Ende s'kisha filluar të haja. Nuk kisha shumë problem tashmë se a do të gjendeshin kuajt sepse për këtë s'kisha shpresë fare por mendoja një gjë që e kisha të vështirë. "Si do të ndahem prej këtyre njerëzve tani që kishte ardhur dita për t'u kthyer. A do t'u them realitetin apo do t'i lë turpin vehtes". Mallkime pa fund u jepja atyre që më kishin nisur këtu dhe që kishin bërë një punë të tillë që tani më jepte aq zor. Në këtë kohë që isha i mbërthyer në këto mendime u hap dera prapë pa trokitur biles me nxitim.

- Ende - thotë Shadija - s'e ke hangër bukën?

- Jo; - i them - s'kam dëshirë.

- Pse?

- Nuk e di! - i them.

- Çfarë mendon? A mund të ma thuesh?

Isha ngrirë e s'kisha guxim t'i thoja as realitetin sepse tashmë kishte rënë në dashuri me mua. Tani ajo ishte më e qeshur se herën e parë. I qeshte fytyra dhe po fluturonte prej një gëzimi që nuk e di se nga i vinte.

- Haje bukën! - thotë - se do të të tregoj një gëzim të madh!

E pashë dhe iu luta të ma tregonte, por ajo nuk pranoi pa ngrënë bukë.

- Pas pak - më tha - ne do të shkojmë diku që dëshiron të shkosh aq shumë!

O Zot. Çfarë po flet ky njeri? A thua do të më çonte tek mullinjtë apo tek Zanat e malit se edhe ajo e tillë më dukej. Dashur pa dashur më bëri të haja. Me zor i shtyja kafshatat se këto më kishin mbuluar me lavdi dhe unë isha tjetër. Bëra si bëra dhe e hëngra mëngjezin dhe pas pak ajo përsëri erdhi u fut në dhomë. Afrimiteti i saj sikur më jepte forca të mëdha.

- Tani - i them - apo ma thue?

- Jo, - thotë - gjatë rrugës ku do të të shoqëroj ke për ta parë me sytë e tu.

Më pruri legenin, peshqirin e sapunin. Ai legen ishte i verdhë si floriri i ardhur prej Qabeje që me siguri e kishin sjellë në pajë nusët. Të tillë kishte edhe në Shkodrën time. Më hodhi ujë të laja sytë e duart dhe peshqirin që kishte në krah ma hapi për të fshirë faqet. Pastaj doli me legen në dorë dhe unë mbeta aty duke vrarë mendjen se ç'do të më thoshte dhe përse donte të ma tregonte larg prej këtu! Mos vallë i ka thënë nënës së vet për atë çka ndodhi dy net më parë, a ndoshta i kishte thënë se ajo më donte e do të shkonte me mua në Shkodër për t'u martuar me mua. E këtë mund t'ia kishte thënë edhe gjyshit të vet se me të ishte shumë e afërt për të marrë bekimin e tij, këtij burri të madh e të mos ikte hajdutshe me mua sepse as ajo as shtëpia e saj nuk ishte e tillë. Gjithçka mendoja e gjithçka më mundonte të gjeja të vërtetën por më kot. Ishte veshur edhe më mirë se ditët e tjera. I bie derës lehtë duke më thënë:

- Besoj se je gati për gjer atje ku do shkojmë.

- Po, - i thashë me gjysëm zëri - gati.

Ndërkohë më kishte mbuluar një lloj plogështie e nuk dija të merrja asnjë vendim të saktë. Në fillim e mora rrugën me përtesë. Dy vajzat e shtëpisë na përcollën deri në krye të rrugës dhe aty u kthyen. Mbete vetëm për vetëm me të. Doja të rrija prapa saj ashtu siç më rrinte mua Cufoja, por jo. Nuk duhej ta bëja këtë. Në këtë moment, ajo më kapi dorën e majtë me dorën saj dhe dorë për dorë ecëm mbi kodrat që me bukurinë e tyre sikur më shkundën dhe më qartësuan arësytën e më futën në një botë tjetër. Ecnim e rruga më dukej e gjatë. Tani kishim tjetër drejtim. Kaluam një pyll dushku dhe pastaj ramë ndër disa parcela të mbjella me misër. Përmes tyre zbritëm në një përrua ku niseshin një numur përrenjsh të vegjël që rrethonin parcelat e vetmuara. (këtë emër kishin këto toka).

- Ç'janë këto parcela që quhen kështu? - i them.

- Këto janë parcela halihere (pa zot) - më thotë - janë të gjithkujt, kushdo kullot e kushdo mund t'i vjelë e ti hajë të gjitha, edhe këto lajthi që po sheh!

Nganjëherë më shtynte, nganjëherë më puthte, nganjëherë më thoshte:

- Ah sa i marrë je mor qyqar që s'paske ditur gjë për këto toka! Shihe këtë tokë. E sheh këtë pyll lajthish? Kjo nuk asht e gjitha pyll por në zemër të tij ka një livadh djerr me lloj-lloj barërash. Askush s'e kosit e askush s'e mbledh sepse asht vend hajrat!

- Përse asht hajrat? - i them.

- Sepse këtu asht një vend ku kanë pushuar karvanët që kalonin këtej për në Bjeshkët e Namuna. Ky livadh prej disa dynymëve asht i rrethuar me një përrua të thellë të ngarkuar me ujë të bollshëm e të rrufeshëm. Asnji lloj kafshe, e egër apo e butë qoftë, s'mund ta kalojë atë.

- Po si hyhet në të? - i them.

- Tani do të t'i tregoj shtigjet e tij.

U bëra kurioz se çfarë do të shihja e dëgjoja e çdo të më tregonte. Më dukej sikur ishte më shumë se një zanë mali. Nuk kisha dëgjuar ndonjëherë për ndonjë parcelë, të vogël a të madhe, të mos kishte ndonjë shteg hyrjeje. Kjo pra ishte e tillë. Kjo dhe të tjera që unë s'i njihja.

- Shih këtu! - më thotë.

Çfarë të shihja? Ai ishte përrua i thellë i humnerave dhe të bije në të bëheshe copë e grimë.

- Hë pra a mund të dalësh në atë parcelë?

- Jo kurrë! - them.

- Pra do ta shohësh se si do të dalim matanë dhe atje ke me pa atë për të cilin kishe aq shumë nevojë.

Bëmë edhe 100 metra rrugë. Dy konopë ishin lidhur me bregun nga ishim ne. Ajo e kapi njerin prej tyre e ma lëshoi në dorë e më tha "Mbaje!". Pastaj kapi tjetrin vetë, "dhe tani -më thotë do t'i ngrejmë të dy përnjiherësh". Ata kalonin mbi një lloj çikriku prej metali. Pasi i ngritëm, automatikisht u ngrit një urë nga proi në lartësi që lidhte parcelën tonë me tokën mistarioze. Ajo lidhi njerin prej litarëve në drurin që ishte ngulur në breg të përroit. Ashtu bëri edhe me litarin tjetër që deri në atë kohë e mbaja unë në dorë. Nëpërmjet urës ajo doli matanë e më ftoi mua. Në këtë kohë unë po shihja thellësinë e përroit në të cilën ishte e fundosur ura që u ngrit në sipërfaqje. S'kisha parë ndonjëherë një urë të përgatitur me aq mjeshtëri dhe që vihej në vend me aq lehtësi. U nisa edhe unë të kaloja por ajo më tha:

- Prit se vij e të marr unë për dore! Sepse këtu është zakon që, kur vjen një njeri për herë të parë dhe kur duam ta zbavisim, i lidhim sytë me shami.

Ajo, hoqi shaminë e kokës e m'i lidhi sytë biles m'i shtrëngoi mirë. Pasi më nxorri matanë urës që bënte një farë lëkundje, por që mund të mbante edhe një tonë e më shumë, me sa ma merrte mendja. Kur më nxorri duke më mbajtur për krahu e duke qeshur me të madhe, më thotë:

- A e sheh?

- Jo - i them - sepse më ke mbyllur sytë!

- Hiç nuk sheh - thotë.

- Po si mund të shoh? - i them dhe më erdhi për të qeshur edhe mua.

- Prit se po të zgjidh! - tha dhe m'i zgjidhi sytë.

Më kishte futur në gjysmën e livadhit e më kishte kthyer me shpinë nga gjysma e parcelës.

- Hë, çfarë sheh?

- Bukurinë e livadhit, përroin si edhe lajthitë e arrat gjigante që paska rreth e rreth.

- Po tjetër nuk sheh? - thotë.

Me forcën e të dy krahëve më rrotulloi me shpejtësi. O zot. Ç'të shihja! Gjoku im duke kullotur. Ai kishte ngritur kokën e shikonte dhe s'pushonte së hingëllituri, sepse m'a kishte ndjerë erën. Pa i marrë leje kësaj zane mali që më dhuroi gjënë më të çmushme vrapova dhe u përqafova me atë kafshë që ishte për mua aq e dashur. Pas meje erdhi dhe ajo por erdhi dalngadalë sepse unë dhe Gjoku i bardhë, si biluri vajtonim së bashku prej mallit duke e gjetur sërish njëri tjetrin. Ajo na shihte dhe s'kish guxim të na afrohej më tepër sepse mendonte se këtë kafshë e doja më shumë se atë. U shkëputa prej tij dhe ai më kujtoi se po e lë. Iu afrova asaj bukurie atij trupi të pastër, asaj që tashmë ishte gjithçka për mua. E përqafova dhe e shtrëngova me të gjitha forcat e mia. S'kisha të ngopur. Por jo më pak edhe ajo mua që tashmë ishim ulur në mes të livadhi ku pushojnë dy trupa. Dy trupa që një rastësia i bashkoi. Ajo mendonte se bashkimi të ishte i përjetshëm, kurse unë e shihja të paralizushme këtë dëshirë sepse tashmë nuk isha kërkund i sinqertë ndaj saj e prindërve që më pritën e më ndihmuan aq shumë. Pra tani s'mbetej gjë tjetër për tu thënë.

Dhe sot u them nëpërmjet këtij libri modest, këtij libri të vërtetë: "U qofsha mirënjohës kudo që të jem, si atyre që kanë ndrruar jetë edhe atyre që janë gjallë dhe ty moj Shadije kudo që të jesh që më dhurove gjënë më të çmuar zemrë dhe trupin tënd, pronar i të cilit ashtu siç kujtoje ti e dije se s'do të mund të isha kurrë sepse unë, padashjen dhe mendjen time kisha bërë ndaj teje një gabim të madh, gabimin që e bren më shumë se kushdo tjetër dashurinë; nuk isha i sinqertë me ty. E këtë as toka s'ka për të ma falur".

Pasi erdha në vehte i them:

- Të lutem shpirti im, më trego se kush i gjeti e si i gjeti kuajt e mi, jo se mund t'u dhuroj ndonjë gjë, sepse siç e sheh s'kam asgjë, por

duhet ti falenderoj së paku ata që bënë për mua këtë sakrificë.

I gjetën vëllezërit e mi - më thotë - ua vuni detyrë im gjysh. Ne s'presim dhurata prej teje sepse dhuratë më të çmueshme se ty Muj nuk kam në jetë. Unë që do të bëhem bashkëshortja jote. Ndaç më merr tani e në daç më vonë. Unë jam e gatshme kurdoherë dhe në çfarëdo kohe.

Bah, çfarë ngarkese më vune në shpinë! Që aty ku ishim e gjetëm shtegun nga hymë por atje ku do të shkoj me ty Shadije, nuk do të gjej shteg të hyj - thoja me vete sepse rastit tonë ua kanë mbyllur të gjitha shtigjet të djallëzuarit. Të gjitha këto bluheshin në mend e mia. Ndoshta pak a shumë edhe ajo e kuptoi se bashkimi ynë ishte i zorshëm sepse unë s'i dhashë asaj asnjë lloj premtimi në lidhje me fatet tona. Pra a nuk e kishte të nevojshme e nuk e meritonte ajo vajzë t'i jepja një përgjigje? Jo! Këtë s'ia jepja sepse kisha arsye të madhe, arësyeën më të madhe në botë për të mos ia thënë. Dhe jam i bindur se kushdo që t'a lexojë këtë shkrim, sado që të kërkojë rrugë zgjidhje s'besoj se ka për të gjetur sepse atë rrugë unë e kërkoja atëhere më shumë se kushdo tjetër dhe e kam kërkuar edhe gjithë jetën time qoftë edhe për kuriozitet, për të vërtetuar se mos ndoshta kjo jetë e imja e mëpastajme ishte rezultat i një gabimi. Por jo nuk e kam gjetur kurrë.

U çuam në këmbë duke e marrë Gjokun për jelesh dhe kaluam jashtë urës. Kështu që edhe kali i Cufos erdhi mbrapa pas shokut të tij. I zgjidhëm litarët dhe e lëshuam urën përsëri në humnerë. Pasi dolëm i them Shadijes:

- Në cilin kalë ke qejf të hipësh ?
- Hip ti një herë se do të të tregoj - më thotë.
- Unë hipa mbi shpinën e gjokut dhe ajo më tha:
- Shtrije pak këmbën në vend të yzengjisë.

Më vuri këmbën në këmbën time dhe kërceu majë gjokut para trupit tim duke u ulur anash dhe krahun ma hodhi në qafë. U nisëm shënd e verë. Më shumë biles se natën e gjetjes së lopëve. Rrugët Gjoku i dinte mirë. Kështu që na jepte mundësi të putheshim, jo pakë por pa pushim.

Mbërritëm në shtëpi. Na pritën me gëzim, por prapë se prapë mua më mundonte diçka tjetër: a nuk i shikonin ata këto kuajt, a ishin kuajt shale apo kuajt pune? Këto pra i njihnin më mirë se gjithkush. Qofshin të Shkodrës apo të Kosovës. Kuajt e shalës ishin hamshorë e të hazdisur, ndërsa kuajt tanë janë kokulur dhe të mpitë. Dhe mua më duhej të ikja bashkë me ta, një orë e më parë, prej kësaj shtëpie. Të nesërmen në të gdhirë unë do të pregaditesha t'i lija shëndetin kësaj

familjeje. Gjyshi urdhëroi që të na shtronin herët, sepse ishim për rrugë të gjatë, ku do na shoqëronte një prej argatëve të mullirit deri në majën e Bjeshkëve të Namura. Gjatë asaj nate, tri herë erdhi Shadija në dhomën time duke më thënë:

- Çfarë nevojë ke? - me preteksin se gjoja po më shërbente.

Ndërsa në fakt ajo donte një përgjigje. Unë i thesha:

- S'kam asnjë nevojë.

Dhe herën e tretë i them:

- Ulu këtu.

Kishte sjellë kafe, disa kokrra mollë shnjineze të herëshme, një thikë e gjëra të tjera. Piva gjysmën e kafes dhe gjysmën tjetër ja dhashë asaj. Ajo tha adetet dhe e piu duke pritur se ç'do t'i thosha.

- Shadije! Të jam mirënjohëse për gjithçka, të gjithë familjes tënde dhe në veçanti ty moj Zanë mali që më ndihmove dhe më dhurove gjithçka. Unë tani s'mundem të të marr sepse, rruga jonë është e gjatë dhe me vështërsi. Gjithashtu, leje nuk kam për të vepruar për çka këkon ti. Të dua! Të dashuroj dhe kurrë s'kam për të të harruar dhe, në rast se më jepet mundësia kam për të ardhur e për të të marrë së shpejti ty o shpirti im. Këtë besim duhet ta kesh tek unë, megjithëse më mundon diçka. Ty s'kam guxim të t'a them tani për tani, por një ditë po, atëhere kur të bashkohemi nëse ky do të jetë i realizueshëm.

Ajo më vuri dorën e saj tek goja ime e s'më la të flisja. Lotët i rridhnin si kroi. Fytyra e saj kishte rënë mbi krahun tim. Sa herë ja çova atë fytyrë. Sa herë ia putha e sa herë ia fshiva atë lot ashtu, duke mbajtur brënda vetes sime diçka të fshehtë. Nuk mund ti tregoja. Por, në se s'tregohet gjithçka nuk ka dashuri të vërtetë e bashkëjetesë. Këto ishin fjalët e fundit në atë dhomë, që ishte vënë në dispozicionin tim dhe ku mund të bëja gjithçka në të, kaq shumë duhesha prej kësaj familjeje e në veçanti prej nënës së saj, që tashti me siguri dinte gjithshka për fatet tona. U ndamë si u ndamë, as të ndarë as të bashkuar. Nuk u realizua asgjë, por e lashë në ëndërrim se një ditë do të shkoja prej Shkodrës në Kosovën e bukur për ta marrë këtë hyjneshë sepse tani e meritonte për të qenë gjithçka deri në bashkëshorte për mua.

Kështu pra përfundon kjo histori, ndaç të themi tragjedi. Dhe këto vuajte, që më erdhën një nga një, deri në ditën që po shkruaj këtë libër, ndoshta më kanë ardhur prej kësaj Zane mali, jo se m'i ka lëshuar ajo. Këtë besim e kam. Por sepse duhet t'i vuaj këto mëkate, se e kam hak prej këtyre njerëzve të pastër, që mund të them i kam tradhëtuar. Jo se kam dashur, por kështu më janë krijuar kushtet e s'kam mundur të

realizoja asgjë.

U përcollëm në të lindur të diellit sepse kështu kishte urdhëruar gjyshi i madh. Në kuaj kishim njëqin të mira. Kalit i kishin vendosur edhe një shalë, një shtroje të bukur qilimi. Me siguri ishti punuar atë natë, natën e nisjes sime. Ah si ishte shaluar ai kalë, ishte shaluar më bukur se një kalë shale që ndoshta ishte përgatitur për të marrë Shadijen me vehte, sepse kështu me kuaj e kishin zakon ata t'i bënin martesat. Por kjo për arsyt e mia mbeti pa u realizuar. Të gjithë po na përcillnin përveç gjyshit me të cilin përqafohem duke i puthur dorën.

Pasi u ndamë, shoqëruesi na priu përpara. Kishim kaluar parcelat e tyre. Dëgjojmë një zë që vjen si rrufe. Ktheva kokën siç isha mbi kalë dhe shoh Shadijen duke ecur në pikë të vrapit. Unë ndalova dhe pasi mbërriti më hidhet në qafë duke më puthur disa herë.

- Ah i marrë - më thotë, - ke harruar revolen.

Ma kishte mbështjellë me një shami të bukur, dhe në mes të saj një zarf me para, napolona letër. U mundova t'ja kthej por ishte e pa mundur. Më tha t'i kisha për rrugë. Më përqafoi përsëri. Tani, në veprimet tona s'ishim më ilegalë. Ajo ishte imja dhe unë i saj por megjithatë asgjë s'mund t'i thoja më tepër. Pastaj më ndihmoi t'i hipja kalit. Filluam të ecnim. Ecja pa dëshirë. Doja të rrija, doja të bëhesha gjithçka për të. Por jo. Prijësi me Cufon kishin ecur mjaft kështu që duhej t'i kapja. Ashtu bëra. U largova. Unë me lot dhe ajo me lot. Unë ecja, ajo kishte mbetur në vend me dorën lart si një lapidar. Duke ecur e duke parë mu errësua shikimi e pemët e dendura nuk më lanë më të shihja. Kështu që unë eca në dështimin tim.

* * *

Shoqëruesi erdhi me ne deri tek shtegu i dhënve. U përqafoam edhe me të ashtu si me të zotët e shtëpisë. Filluam nga maja të zbrisnim në fushat e Dukagjinit të madh. Nuk kisha nevojë për udhërefyes, se tashmë, më mirë se ç'e dinte Gjoku rrugën s'e dinte kërrkush. Kalin e Cufos e kisha lidhur në bishtin e kalit tim, sepse Cufoja, më shumë flinte rrugës sesa rrinte zgjuar. Të dy ishin majë kuajve. Kafshët ishin të ushqyera aq mirë sa mund të rrinin edhe tre ditë pa ngrënë. Pasi zbritëm në Dukagjin kali na nxorri në një rrugë tjetër që ishte mbi mullirin, në atë vend ku ishim ulur e kishim biseduar me Tomën.

Dita ishte e gjatë dhe udhëtimin se ndaluan asnjëherë. Bukën e

hanim majë kalit në ecje e sipër. Kaluam Dukagjinin dhe mbërritëm në Bogë, se kuajt na futën nëpër rrugët e ngushta të pyjeve e na nxorrën shumë shkurt. Atje kaluam natën. Ishim të lodhur e të mpirë në shpinë të kuajve, edhe gjumë kishim. Pushuam në një livadh ku kullosnin kuajt. Gjokut ia kisha lidhur këmbët me një litar dhe, me fundin e tij kisha lidhur këmbën time, sepse kisha frikë se na largoheshin e na humbisnin, apo na i hante egërsira ose ndonjë vjedhje tjetër.

Pak fjetëm, sepse në Bogë ishte shumë ftohtë dhe mërdhimë. Para se të zbardhte filluam nisjen. Gjoku i dinte rrugët më mirë se një busull. Dita e dytë na zuri në fushat e Bishkasit në zbritje të Rjollit. Që nga ajo majë mund ta shihja Shkodrën, biles edhe Dobraçin. Ecëm e s'pushuam, ngadalë me ecjen e Gjokut. Cufoja herë flinte e herë çohej në shpinë të kalit të tij. Në të rënë të diellit mbërritëm në Dobraç ku pritesha më shumë i vdekur se sa i gjallë.

Kush më shihte majë kalit qeshte e më përqafonte, biles edhe qante ngaqë unë solla kalin mirë e shëndoshë pa më gjetur gjë sepse, për një moshë të tillë zor ishte të ktheheshe i gjallë. Nuk ishte fjala vetëm për hajdutët, që mund të na zinin pritë, por kishte edhe peripeci të tjera prej kafshëve të egra, ujkut e ariut që në këto anë kishte me shumicë. Ishte gjithashtu rreziku i orteqeve të borës, shkrepja e vetëtimës e të tjera e të tjera që ishin shumë të shpeshta në këto male. Këto i pamë edhe me sytë tanë në Bjeshkët e Namuna, se si ahët e pishat shekullore ishin bërë copë e grimë. Zbritëm në oborrin e shtëpisë ku ishin grumbulluar shumë fshatarë nga Dobraçi; të gjithë sa pashë ishin të gëzuar.

Për çudi, pjestarët e shtëpisë sime: Hajdari, Duli dhe dy gratë ishin shumë të zymtë se përse nuk e di. Mos vallë u vinte ndonjë poshtërim atyre prej këtij halli që e zgjidha unë? Biles Hajdari më tha:

- Hë, a erdhe a?

- Pse? Mos shkova për të mos ardhë? - i them.

Ndërsa Duli s'fliste fare me gojë. I kishte rënë një hije e zezë. Këtë e kishte në shumë raste përballë meje, por këtë herë e kishte të çuditshme. Njerëzit që na kishin rrethuar e që kishin mbushur oborrin më thoshin:

- Të lumtë, trim!

E disa prej tyre thoshin:

- Kemi qenë të bindur se do t'i gjeje!

Halla, që kishte qëndruar gjithë ato net në shtëpinë tonë në pritje time, as që më la të ulesha nga kali por më priti në krahët e saj.

- Të pastë halla që më nderove vëllezërit e mi, Aliun dhe Zenelin.

U mbyll kjo ceremoni e gëzueshme për mua dhe për ata që më donin.

Vázhdova me këtë kalë e karrocë punën tek Gjerezët. Fitime kisha dhe kurseja, kështu që bleva edhe një kalë tjetër të zi, të fuqishëm, por shumë hidhnak. Në karrocë ecte mirë dhe mund të mbante pesha të rënda. Por kur i mbushej mendja t'a hidhte karrocën në kanal ose nuk e tërhiqte fare. Pra për të punuar me të duhej kujdes se ai kishte marrë huqe të këqija.

Tashmë Jonuzi ishte rritur, sepse ishte vetëm dy vjet më i vogël se unë. Ishte i fuqishëm por jo shumë i shkathët. Për të punuar me Gjokun ishte tamam. Kështu që, këtë kalë me karrocë ia dhashë atij; sigurisht nën kujdesin tim sepse ende s'ishte formuar. Vazhduam punë te kumi por edhe aty - këtu nëpër pazar, sepse kishte mall shumë e transport pak. Punë bënim mjaft dhe paguheshim mirë, kështu që interesi i fitimeve na shtynte për të punuar. Gjoku ishte kalë i mirë, dembel por i fortë. Kurrë s'ta linte karrocën në baltë. Ose e nxirrte ose e shkatërronte. Kështu që e futa Jonuzin në karvanin e karrocave që mbanin dru për furtarrët nga pyjet e Rrogamit e Malsisë së Madhe për në qytetin e Shkodrës. Ishte i ri për këtë punë dhe rruga ishte e gjatë por ishte midis shokësh. Krenohej me Gjokun sepse, kishte kuaj që mbeteshin në baltë dhe pastaj, e mprehnin atë, e ai, kishte për borxh të ngrinte edhe kamionin. Karrocës i binte me forcë për ta tërhequr. ishte bërë i domosdoshëm edhe për karvanin.

Një ditë isha ftuar tek halla ime në Najasëm, sepse kishin punë për kalë me plug, pasi kali i zi, që kishim blerë, ishte më shumë kalë plugu. Por çudi, zihej në plug dhe e ndiqte vijën më mirë se një pendë qe. Këtë kalë ia kishim blerë Dyl Danarit. Shkova tek halla për t'i ndihmuar ata njerëz që më donin aq shumë. Ajo s'më la gjë pa dhënë, deri edhe shumën e lekëve që kam përmendur.

Në agim filluam të punonim në tokat e bregut të Drinit, ku ata kishin pronat. E zumë kalin në plug. Lan Meta, bashkëshorti i hallës më thotë:

- A t'i prij unë kalit?

- Jo, jo se shkon vetë në vijë!

Ky kalë, siç thashë, ishte për plug e kthehej kur duhej, pa e drejtuar kush. Pasi i bëra dy vija poshtë e lart, vijën e tretë ku mbërrita majë bregut të Drinit ai nuk u kthyenë anë të vijës, por me shpejtësi të jashtëzakonshme shkon e hidhet në Drin së Bashku me plugun. Unë e lëshova se sikurtë mos e kisha bërë do më mernte edhe mua me vete. Notoi sa notoi në plug mbrapa për të dalë në bregun tjetër por plugu,

i rëndë e i gjatë që ra në fundin e Drinit iu ngatërrua nëpër rrënjë. Bëri ç'bëri me forcat e tij për t'a shkukur dhe pastaj në momentin e fundit u fundos. Pas disa sekondash e pashë se ngriti edhe njëherë kokën duke e shkundur dhe pastaj u zhyt përsëri për të mos dalë më. Lan Meta kapi kokën me dorë duke bërëtitur. Iu ktheva këtij burri afër të 70-ave dhe i them:

- Përse bërtet?

- Kali u mbyt! - thotë ai.

- Na marrtë të keqen, - i them - qofsh t'i dhe unë se kalin e blejmë prapë!

Ai burrë i gjatë më shihte i çuditur e s'më ndante sytë dhe në fund e dëgjoj përsëri:

- Oh i mjeri unë çfarë bëra! U humba mjetin e jetesës nipave të grues!

- Jo, mor jo! Ka humbë ai por jo mjeti i jetesës se kam përsëri krahe të punoj e ta blej! - i thashë duke e qetësuar atë burrë të mirë.

Në këtë çast vjen halla të na sjellë bukën dhe na sheh në breg të Drinit tek po shihnim ku ishte mbytur kafsha.

- Puna e mbarë o burra! - na thotë.

- Çfarë mbarësie? - thotë burri i saj - Sa nisëm punën, kali bashkë me plugun na u mbyt në Drin.

- Na marrtë të keqen o burrë se kalin e blejmë e shqyr që s'më është mbytur nipi se ti e di që në këtë breg të mallkuar është mbytur edhe djali i axhës tim, djali i vetëm Maliqi, biri i axha Cenit që la në zi tri motrat: Dushin, Sulltanin dhe Minen.

E përveç këtij djali, që thoshte halla, ishte mbytur edhe i shkreti Tik për të cilin kam folur.

Siç shkrova tragjedinë e Tikut, do ta shkruaj edhe tragjedinë tjetër, atë të atij djalit, Maliqit.

* * *

Maliqi, kushëriri im i parë, ishte komandant xhandarmërie në kohën e Zogut e drejtonte një nga postat kryesore të qytetit të Shkodrës. Ishte djalë i zoti, trup bukur, dhe i fuqishëm. Këto po i shkruaj ashtu siç mi kanë treguar sepse vetë kam qenë i vogël dhe s'e mbaj mend vdekjen e tij. Përsa më thotë ime motër Ahishja, ai dashuronte një vajzë. Njeri prej vëllezërve të vajzës dhe Asllan Hoti ishin sekretarë të babës sim. Për sa thuhet, nuk e di me saktësi, por vëllezërit e kësaj vajze bashkë me shokët e tyre e me Maliqin tonë kishin shkuar për t'u larë në Drin,

po në këtë vend. Maliqin e kishin kuptuar që donte motrën e tyre. Dhe mendohet se ata e mbytën Maliqin në Drin për këtë shkak. Ai vetë ishte djalë i shkathët e i fuqishëm dhe e dinte notin mirë, kështu që nuk mund të mbytej aq lehtë. As trupi i tij nuk u gjend. U gjetën vetëm rrobat dhe Go-Idi me mbishkrimin "A. Zog". Pra ai humbi dhe as im atë dhe as xhandë-rmaria nuk e gjetën fillin e këtij njeriu që e futi shtëpinë tonë në zi dhe i la tri motrat pa varr ku ta vajtonin, pa eshtra për t'u çmallur. Ashtu vajtuan pa pushuar si kumria që thotë "ku ku, Isufi" duke qarë të vëllain e saj.

Kisha tre katër ditë që isha kthyer në shtëpi pa kalë e karrocë, kur, halla ime me bashkëshortin e saj Lan Meta na vijnë për të bujtur tek ne bashkë me hyzmetqarin e tyre. Ky i fundit mbante në dorë frerin e një kali. Halla me burrin e saj, na e kishin blerë kalin për të na zëvendësuar atë që na u mbyt. O zot sa hallë e madhe ishte ajo. Gjithkund gjendej e gjithkund na ndihmonte. Dhe e fitonte gjithshka vetëm me krahët e saj, me tezgjahun e saj, ku endte lloj-lloj pëlhurash prej pambuku. Këtë artizanat asaj ia kishte mësuar e ëma, Bibe Golemi, nëna e babait tim, se kishte qenë endëse e pësosur si në qytetin e Shkodrës edhe në katundin Dobraç. Pra, halla na e shpërbleu fatkeqësinë jo keq por bile se me një kalë më të mirë nga sa e kishim pasur.

Ishte i ri e qimekuq ndaç për shalë e ndaç për punë. Përsëri puna jonë vazhdoi normalisht e kjo fatkeqësi nuk u ndje. Punët ishin të gatshme, e siç e kam thënë, transporti jepte fitime jo të vogla për atë kohë. Një ditë, në mesditë na vjen Shaqir Selmani i shoqëruar prej kaçakut Riza Ymeri e më thotë:

- Sonte do të jesh në dispozicionin tonë, të na mbash një mall që e kemi blerë në Vranje të Jugosllavisë.

Nuk u thellova se ç'mall ishte, ç'peshë kishte dhe sa paguanin. Rreth orës 8-të të mbrëmjes, mpreha kalin në karrocë dhe u nisa për në vendin ku më prisnin. Ky ishte në breg të liqenit në bishtin lqindi pas pyllit tonë të madh, sepse aty grumbulloheshin e shkarkonin barkat e lundrat e vogla.

Ora kishte shkuar më shumë se nëntë dhe ishte errur plotësisht, kur takoj njerin prej tyre që më tha se po më prisnin.

- Kalin e karrocën do të na i japësh ne e ti do të kryesh një punë tjetër.

Se çfarë pune ishte ende nuk e dija. Para se t'i isha afruar bregut të liqenit, shoh një burrë të lidhur pas një shelgu dhe një vajzë që ishte pak më e vogël se unë, që rrinte ndër gjunjë pranë tij që ishte baba i saj. Ai që më priste, Mirat Paloka quhej, një burrë i gjatë, ishte fytyrë

e panjohur për mua dhe as se nga ishte nuk e dija. Por që ishte në grup me këta e dija. Më thotë:

- Na këtë pushkë e rroje këtë qen që kemi lidhur sepse na ka ba zullum.

E pyeta se çfarë kish bërë:

- Tani do ta marrësh vesh! - thotë.

Ai mori kalë e karrocë e u nis në drejtim të vendit ku e prisnin shokët e tij. Se ku, nuk e di. Më kishin dhënë një pushkë të shkurtër italiane për ta ruajtur këtë njeri që e kishin lidhur me një litar. Shkoi pothuaj gjysma e natës duke e ruajtur. Ndërkohë vajza m'u afrua duke mu lutur e qarë:

- Të lutem ma liro babën!

E shtyra e s'e lashë të fliste më gjatë. Ajo shkoi përsëri pranë të jatit, jo më ndër gjunjë, por e pushtoi atë me të dy duart. Dhe pak më vonë më afrohet përsëri e donte të më përqafoje duke m'u lutur:

- Ma liro babën, të lutem shumë, se nuk kemi ba asnjë faj, ani se na kanë grabitur mallin, s'ka gajle. Vetëm babën ma liro!

- Çfarë, çfarë? - i thashë.

- Po, na kanë marrë mallin! - tha.

- Po ç'asht ai mall? - i them.

- Manufakturë e kinkaleri, që i kemi blerë në Shkodër.

- Po nga e çoni? - i them.

- Në Vranjë, sepse prej Vranje jemi.

Zakonisht, ato zona flasin shqip, por një shqipe mjaft të trashë megjithatë kuptohet mirë. Me këto fjalë m'u lut ajo vajzë dhe unë pa hezituar, i thashë:

- Zgjidhe babën dhe ikni nga të doni se unë s'kam punë me ju. Unë nuk jam grabitës. Kam ardhë qeraxhi për t'u mbajtur mall por që s'e dija se çfarë.

Ajo ishte e mpirë dhe nuk kishte guxim, por edhe s'i besohej. Unë e hodha pushkën në gardh e i dhashë të kuptonte se ato që thashë i kisha të vërteta dhe se për atë lojë s'kisha asnjë dijeni. U ktheva shpinën e ika i tmerruar për çfarë punësh bëka kushëririn ynë me shokët e vet. Nuk e di se ç'u bë më gjatë, ikën a s'ikën sepse unë ika në shtëpi i prekur shumë nga ky akt.

Këta të shkretë vinin me lundra të tyre ose të mara me qera, nëpërmjet këtij liqeni herë me dallgë e herë të qetë, me rreziqe pa fund sepse në thellësitë e tij dallgët janë të furishme si në det. Nga ky transport ata kishin leverdi sepse nëpër liqen kalonin pa doganë. Fitimi

i shtynte ata të zhvillonin këtë lloj tregtie me leverdi të madhe por jo pa rreziqe. Ky i shkretë liqen gjithmonë ishte mollë sherri midis dy kufijve, e vend kontrabande.

Për fat të keq, në këtë grup na bënte pjesë edhe im vëlla Duli, jo gjithmonë, por sipas nevojave që kish. Banda kryesohej nga Riza Ymeri e Mirat Paloka. Puna tani kishte nisur të binte. Mall kishte shumë dhe para pak. Tregtarët po falimentonin. Bandat, pijanecët e kumarxhinjtë ishin shtuar shumë. Rastet e grindjeve nuk kishin pushim sepse, Italia fashiste që udhëhiqte qeverinë kishte rënë nga fuqia. Simi si organ sekret i saj ishte dobësuar e lufta Italo-Greke i dha një goditje të madhe.

* * *

Ishte pranverë (prill -maj), koha kur krapi shumëzohet. Gjuetia bëhej me rathë për ta mbuluar e për ta çarë me fushnjë. Siç e kam thënë, gjuetinë e tij e kisha qejf sepse banoja në afërsi të liqenit të Shkodrës. Një natë, shkuam për të gjuajtur, hipur mbi kuaj, unë dhe një shoku im, Fadil Dani. Kjo gjueti zhvillohet më shumë natën se krapi e ka qejf errësirën, sepse i duket sikur mbrohet më tepër, kur del në sipërfaqe. Kishim marrë edhe rroba meqë nata ishte e ftohtë dhe sidomos kur je me këmbë në ujë. Dola nga uji sepse deri atë kohë nuk shihej ndonjë tufë. U shtriva në breg të liqenit pranë një kanali rreth dy metra të gjërë, mbuluar kokë e këmbë me ato rroba të vjetra. Për Fadilin nuk e dija gjë, kishte dalë nga uji apo ishte më larg dhe s'mund ta shihja nga errësirra.

Gjumi, si gjumi i të rinjve, më kishte kapur për shtatë palë qejfe. Dëgjoj nëpër gjumë një zhurmë zërash. Dikush më afrohet dhe më jep një shqelm, e më pas edhe një të dytë shumë më të fortë e më hedh në vijë ashtu siç isha gjysëm i zhveshur. Pastaj më vuri mbi kokë një grykë automatiku e më thotë:

- Fol kush je se të vramë!

Zëri s'më dilte sepse kisha rënë në ujë të ftohtë ku, herë zhytesha e herë dilja në sipërfaqe, e mundohesha të kapesha në anë për murrizash. Nga ana tjetër edhe dora që më sulmonte, me automatik, nuk më linte të bëja një hap të tillë. Dy automatikë të tjerë dhanë zjarr dhe pas tyre dy bomba italiane shpërthyen me zhurmë të madhe sa të shurdhonte veshët. Dhashë një britmë për të ardhur ndokush për ndihmë. Dhashë edhe një tjetër nga e cila liqeni oshëtiu. Dikush prej tyre më thotë:

- Mos u tremb mor qen se nuk të mbytim.

Sikur e njoha këtë zë! I dhashë vehtes e dola në breg e iu afrova, sepse ai zë më tërhoqi. Ai na qënkesht djali i axhës tim, Musa Zeneli. Ishte po ajo bandë që kishte grabitur mallin e burrit nga Vranja. Kjo ishte banda që i kishte shtënë tmerrin, jo vetëm mua, por të gjithë gjuetarëve të bregut të liqenit nga Vranka deri në krye të Pazarit të Shkodrës. Këta gjuetarë, ndoshta hiqnin edhe qindin, që krejt të zhveshur, hiknin duke u futur nëpër ferra e kanale për të shpëtuar. Shumë u plagosën a u dëmtuan, shumë u trembën e disa prej tyre i tmerruan edhe familjet e tyre nga kjo aventurë.

Brigadieri italian, që komandonte postën e Vrakës, nën juridiksionin e së cilës ishim edhe ne, kishte dalë kontroll me lundër e me dritë për të zbuluar gjuetinë pa leje e sidomos atë me fushnjë. Dhe nga ana tjetër gjuante edhe vetë bashkë me miqtë e tij biles, me fushnjë e me dritë që të verbonte sytë.

Në të katër anët e liqenit u hap fjala se u vra dikush. E ky dikush isha unë, sepse, ata që ishin afër meje e kishin njohur zërin tim dhe kishin hapur fjalë se, Muji qe vrarë në breg të liqenit nga një bandë. Lajmi shkron deri në postën e xhandarmërisë e në prefekturë.

Po kërkohesha i gjallë ose i vdekur që të verifikohej ngjarja. Dy xhandarë me mareshallin dhe me kryeplakun e katundit më erdhën menjëherë në shtëpi. Kryeplaku, më prezantoi para tyre e tha se jam ai i ngjarjes. Ata nuk më pyetën fare por më morën me vete në prefekturë. Më çuan tek postkomandari. Ky ishte një burrë me gradë majori që nuk e njihja.

- Heu - thotë - ky picirruk qenka? Hë more djalë afrohu, ulu në karrige e më thuej atë që të ka ndodhur e shyqyr që s'të paskan vrarë.

- Jo zoti major, - i thashë - vra s'më kanë por shih si më kanë nxi së rrahuni!

- Hu, hu, çfarë të kanë ba bre. Po tregoi komandantit kush ishin ata!
- më thotë.

- Posi jo - i them - ata ishin milicë.

- Po mos ishin xhandarët? - më thotë.

- Jo, jo ishin milicë e njerin prej tyre e njoh.

- Si more e njeh? - thotë ai.

- Po, po se e kam pa.

- Ku e ke pa? - më thotë.

- Në Rue.

- Posi more në Rue.

- Po, po zoti major asht ai që pati shtëinë pushkë mbi Ibrahim Llojën!
- i them.

Në këtë mes, thirret komandanti i milicisë që kishte forcat e tij. Më nxorrën jashtë dhe ata biseduan njeri me tjetrin. U grindën me fjalë si mos më keq sepse dëgjoja potere. Më futën brenda për së dyti e më thanë:

- Hë more, na thuej edhe një herë si ndodhi.

Komandanti i xhandarmërisë e dinte se çdo të thosha por donte që komandanti i milicisë ta dëgjonte me veshët e tij:

- Po unë pra u thashë zoti major! - i them.

- Po do ta dëgjojë ky more, komandanti i tyre - ma kthen.

- Milic ishte pra! - i them.

Komandanti i milicisë u tmerrua.

- Njerin prej tyre e njof po ta shof! - fola përsëri.

Dy ushtarakët me grada të larta më morën në mes tyre, si të arrestuar, e më futën tek prefekti. Ky ishte një burrë i shkurtër, ndoshta prej ndonjë rrethi tjetër, pasi s'e njihja.

- Hë more - thotë ky - a e gjetët?

- Ja ky asht - thanë ata duke treguar nga mua.

- Si more asht ky? Nuk keni turp që më sillni këtu kalamaj?

Unë ndërhyra:

- Jo zoti prefekt unë s'jam kalama dhe milicët më kanë rrahë shumë pa iu ba ndonji faj!

- Po përse mor, çfarë u ke ba?

- Asgja zoti prefekt! Unë kisha shkue në breg të liqenit tek disa miq të babës të merrja ndonji peshk se jemi fukarenj e duem të hamë!

- Heu, i shkreti fëmijë, -tha prefekti.

- Shihe si më kanë nxi me shqelma ata milicë! - i them.

- Pse more, milicë ishin?

- Po, po, biles njenin prej tyre e njof.

- E njef ta shikosh?

-Po, edhe në qoftë në mes të njëmijë vetëve. Asht me mustaqe vesh më vesh. Biles një nga shokët e tij i tha: Po s'ke turp ore burrë me mustaqet deri në vesh dhe shkon e rreh një kalama? Kurse ky ia kthen: Shko more se ky nuk asht kalama që ka dalë natën në breg të liqenit e do t'ia baj shpinën ma të butë se barku.

Më nxorrën nga zyra e prefektit e më mbyllën në një dhomë ku një xhandar më rrinte në këmbë roje e më thoshte:

- Çfarë drejqin ke ba more. Mos ke vrrarë ndokend me llastik apo ke

therë kend me thikë?

- Jo zoti xhandar, kurrnga s'kam ba, biles më kanë rrahë shumë.

- Po kush? - thotë.

- Milicët.

- Po a ia the prefektit?

- Po, besa, prefektit e tanë të tjerëve.

Pas nja tri orësh më nxorrën në sallonin e madh të katit të parë të prefekturës. Më çuan me sy mbyllë që m'i kishin lidhur me një shami të madhe. Pasi m'i zgjidhën, u ndodha para një rreshti xhandarësh.

Shikoi - më thanë - kush asht prej tyre?

Dy herë e mora me rradhë rreshtin që përbëhej prej rreth 50-60 vetëve. Biles nganjëherë afrohesha dhe e shihja ndonjerin më tepër se të tjerët se sikur më ngjiste. Dy komandantët e tyre rrinin përpara rreshtit si dy shtylla, njeri me mustaqe dhe tjetri pa to, me një seriozitet e qëndrim sikur donin të më shanin.

Pa më pyetur u them:

- Zotërinj komandantë, këtu nuk asht ai që njoh unë!

- A i ke shikue mirë - më thotë komandanti i milicisë.

- Mirë e shumë mirë. Nuk mund të marr në qafë njerëz, të pafajshëm për një të rrahun timen! - u them.

Komandanti i xhandarmërisë vuri buzën në gaz dhe fytyra i shndriti prej shfajësimit të vartësve të tij. Më futën përsëri në atë dhomë. Përsëri më ruante një xhandar, jo ai i pari, por një tjetër që më thotë:

- Për zotin, fëmijë i vogël qenke por fjalët i paske burrash!

Përsëri më nxorrën por jo me sy të mbyllur. Tani qëndroja para rreshtit të milicëve që ishte më i gjatë se ai i xhandarëve.

- Shikoje, cili asht nga këta! - më thotë.

E tashmë kish dalë edhe prefekti me taborin e tij. Nisa t'i shikoja ngadalë. Në mes të rreshtit kishin futur xhelatin. U nisa menjëherë tek ai që më duhej dhe u them:

- Ky asht zoti prefekt! - duke mos i përfillur ata të dy.

Ai kishte ngrirë dhe mustaqet i dridheshin si mustaqet e krapit.

- Ky? - tha komandanti i xhandarmërisë.

- Po. Shikojani edhe këpucët që i ka gjithë baltë, nga balta e livadheve të Shkodrës.

- Po, a ia din emrin? - më thonë.

- Jo. Vetëm e dëgjova tek i tha njeni: "Mos more Ymer çfarë po ban kështu, merresh me një copë fëmijë?"

- Hë more komandant i milicisë, me këto punë u marrkan milicët e

tu? Edhe kjo na duhet të na futin në sherr me njerëzit, pak komunistë janë, por don t'i bash më shumë! - thotë prefekti.

- Shporru more, ik te shtëpia - më thonë mua - se na fute në sherr.

Unë fluturova nga dera dhe ika fill e në Dobraç. E dija se ku ishte mbledhë ajo bandë. Streha e saj ishte në shtëpinë e Musa Zenelit. Aty kishin organizuar një drekë të mirë me dy krapë dhjetë kilogramësh, birrë e raki për suksesin që kishin korrur atë natë. Gjithë peshkun ua morën gjuetarëve që kishin ikur dhe i kishin lënë. Pjesa më e madhe ishte nga Dobraçi, një pjesë nga fisi im dhe një pjesë s'i njihja. Këta e dinin se më kishin arrestuar e marrë në prefekturë dhe më kishin porositur të mos tregoja. Por sa u futa aty ku ishin thashë:

- S'munda ta duroja dajakun! - thashë.

Asnjëri s'më pyeti më gjatë, por u lëshuan si minjtë duke i lënë të gjitha ç'kishin përpara. Biles dikush prej tyre harroi edhe armën, kutinë e duhanit e të tjera dhe fluturuan e morën fushat. Ndonjë prej tyre ishte edhe i arratisur edhe që kërkohet si Riza Ymeri e ndonjë tjetër. Unë qetë - qetë i them Lajes, zonzës së shtëpisë, nënës së axhës tim:

- Laje, po t'i heq disa shishe prej këtu, sidomos këto të birrës që mos u bjerë në sy se këtu ka qenë ndokush!

- Mi hiq të tana! - thotë ajo.

E shtrëngova mirë rripin e asaj këmishe të gjërë që ishte prej bezeje të fortë dhe e mbusha trupin me shishe birre dhe njëren prej atyre tepsive, me krapin brenda, e mora dhe shkova në shtëpi.

- Hani e pini sa të doni - u thashë - se për këtë jam rrahë si kali në lëmë.

Milici të cilin akuzova quhej Ymer Kosova dhe ishte njeri i poshtër e kriminel. Ai, ia kishte futur pordhës, në kafën e Ibrahim Llojës, e s'ishte çuar prej vendit. Të gjithë klientët ishin çuar prej tavolinave sepse s'mund ta duronin një gjë të tillë. Ibrahim, burrë i urtë, nuk shtiu pushkë në të, por e kapi për krahu dhe e nxorri jashtë. Ai tinzak, rrotullohet pas një peme të madhe dhe e gjuan Ibrahimin me pushkën e tij të gjatë dhe i heq njerin sy e gjysmën e ballit, pastaj hikën e fshihet. Komanda e milicisë e dënoi, sepse i tillë ishte.

* * *

Tashmë, këta ishin bërë të urryer, bashkë me komandat e tyre që udhëhiqeshin nga Italia fashiste e tradhëtarët e vendit, me në krye Shefqet Bej Vërlacin, Mustafa Merlikën e Maliq Bej Fushën, që ishin edhe në udhëheqje të qeverisë kuislinge. Këta po kryenin krime kudo,

e në veçanti në Shkodër, ku kishin vrarë në demonstratën e parë Vaso Kadin, e disa të tjerë i kishin plagosur. Ata rrethuan e vranë trimat e mëdhenj, revolucionarët e orëve të para, Jordan Misja, Branko Kadia e Parlat Rexhepi.

Ata u rrethuan nga mesi i natës dhe pushka filloi më orët e para të mëngjezit e s'pushoi për nëntë orë rresht derisa e detyruan okupatorin të përdorte aviacionin duke mitraluar e duke hedhur bidona me benzinë mbi çatinë e shtëpisë ku ishin rrethuar. Ata ishin trima të vërtetë. Asnjeri prej tyre nuk u dorëzua por luftuan si Oso Kuka, u dogjën brenda duke thënë "Jashtë okupatori! Vdekje fashizmit - Liri popullit". Dhe me këto fjalë dhanë shpirt. Dikush u dogj e dikush u vra. Shkodrën e ngritën në këmbë duke i thënë: "Ne jemi bijtë e tu, ne të dalim zot!".

Pas kësaj ngjarjeje, e gjithë rinia e Shkodrës, pa dallim feje e krahine, nxënës të shkollave të mesme e studentë të shkollave të larta që kishin ardhë nga jashtë shtetit, u grumbulluan si një trup i vetëm, duke i shpallur luftë okupatorit fashist. Në malet e Cukalit u grumbulluan dhe u formua njësi i parë partizan nën komandën e Tom Kolës, studentit që ende s'e kishte mbaruar shkollën e lartë.

Këtu e sulmoi edhe okupatori këtë çetë të vogël. Lufta plasi një ditë pranverë. Ushtria italiane sulmonte me forcat të shumta dhe bombardonte me artileri të rëndë. Disa topa të kalibrave të ndryshëm ishin vendosur në fushat e Shtoit ku shtinin pa pushim drejt Cukalit, atij mali të madh që i bën hije Shkodrës tonë, që e ka furnizuar ndër shekuj me qymyr e me dru sepse pyjet e tij janë pa fund e të bukura. Aty kanë zënë vend edhe gjelat e egër, këta shpendë sa të bukur, aq dhe krenarë. Krisi pushka dhe s'kish të sosur, topi dhe mitralozi nga të dy palët. U vranë alpinë, ushtarë e milicë të panumurt. Okupatori i tërhiqte të vrarët për të mos treguar disfatën.

Këtu mbeti i vrarë edhe komandanti i çetës, Tom Kola. Djalë prej djemve të rrallë të qytetit të Shkodrës. Pati edhe të plagosur që u strehuan nëpër bazat që i shërbenin luftës NCL, që tashmë po fillonte. U pa e nevojshme që këto çeta të shtoheshin. Ato erdhën duke u rritur e shumuar e duke u krijuar nga secili katund e lagje e Shkodrës. Në veçanti Dobraçi im dha një kotribut të madh e pas tij edhe Golemi që formuan një çetë me djemtë e tyre, biles çetë të madhe që komandohej nga Riza Ymeri për të cilin kam folur më lart. U hodhën në mal dhe kjo njësi futi nën influencën e saj Shtoin, Vrakën, Grilin, Grumirën, Grazhdën, Vorfën, Rrjollin, Reçin dhe një pjesë të mirë të Postribës e

deri tek Ura e Shtrenjtë që e mbulon Cukali. Kjo çetë e filloi aktivitetin e saj me aksione të njëpasnjëshme sepse tashmë udhëhiqej nga Vasil Shanto.

* * *

Deri këtu përshrova biografinë time, jetën dhe vuajtjet e mia që siç i shihni, s'kanë të mbaruar. Kam shkruar e folur për fatkeqësitë e jetës sime. Tashmë edhe unë si gjithë të rinjtë e qarkut të Shkodrës po bëhesha gati për t'u hedhë në këtë revoltë kundër okupatorit, që s'kish mbetur njeri pa e përqaftuar, si nga të rinjtë e të rejtat, ashtu edhe më të moshuarit e biles edhe nga fëmijët.

Fundi i pjesës së parë